

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Çapçıçün devi

Çap üçün deyil

Təvəkkül Əliyev, Rövşən Hətəmov, Niyaməddin Quliyev, Pərviz Ağalarov,
Şamil Əmrəhov, Faiq Babayev, Elşən Qasımov,
Kamran Əsədov, Elnur Hüseynov

ÜMUMİ TARİX

10

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün

Ümumi tarix fənni üzrə

DƏRSLİK

Bu həşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınıza üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

Mündəricat

QƏDİM DÖVR

1. İbtidai icma cəmiyyəti	7
2. Qədim Misir və İkiçayarası (Mesopotamiya)	12
3. Qədim İran və Hindistan	17
4. Böyük Hun imperiyası və Qədim Çin	22
5. Qədim Yunanistan və Roma	27
6. Mədəniyyət	33

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR

7. Qafqaz, Ön Asiya, Hindistan və Çin	41
8. Türk dövlətləri	46
9. Türk cəmiyyətinin quruluşu	51
10. Ərəblər. İslam dini. Xilafət	55
11. Qərbi Avropa	60
12. Bizans imperiyası və slavyanlar	66
13. Mədəniyyət	71

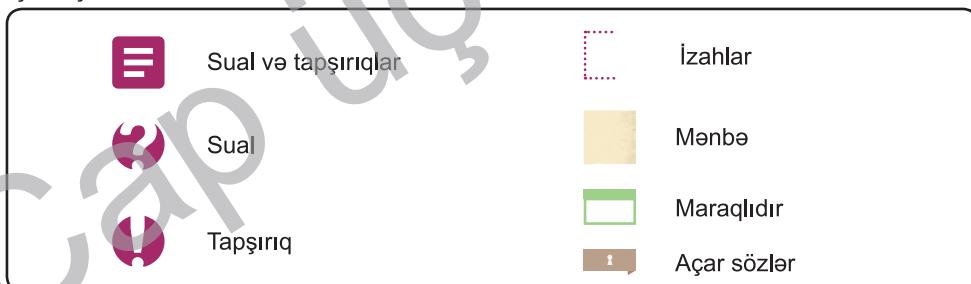
KLASSİK ORTA ƏSRLƏR

14. Səlcuq və Osmanlı imperiyaları	77
15. Böyük Monqol imperiyası. Qızıl Ordu	82
16. Teymurilər dövləti. Hindistan və Çin	87
17. Şərqə doğru səlib yürüşləri. Avropada şəhərlərin inkişafı	92
18. Qərbi Avropada mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması	99
19. Mədəniyyət	104

SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRÜN BAŞLANĞICI

20. Avropada reformasiya. İlk burjua respublikası	109
21. İngiltərə və Fransa	114
22. Böyük coğrafi kəşflər və müstəmləkə işgalları. ABŞ-in yaranması	119
23. Rusiya dövləti	124
24. Osmanlı dövləti	129
25. Çin, Hindistan və Mərkəzi Asiya	135
26. Mədəniyyət	140
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	144

Şərti işaretlər:

Giriş

Tarix keçmişdə insanların necə yaşadıqlarını, onların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini öyrənən elmdir. Alimlər ilk insanın meydana gəlməsindən şəhərlərin, dövlətlərin və yazının yaranmasına dək olan mərhələni ibtidai dövr adlandırırlar. Bundan sonrakı mərhələ isə dünyanın müxtəlif ölkələrində, münbit çay vadilərində meydana gelən ilk sivilizasiyaların yaranma və inkişafı dövrü kimi səciyyələndirilir. Elmi ədəbiyyatda insan cəmiyyətinin tarixi, bir qayda olaraq, dörd dövрe ayrılır: Qədim dünya, Orta əsrlər, Yeni və Müasir – Ən yeni tarix.

Qədim yaşayış məskənləri uzaq minilliklərdə, o cümlədən yazıyaqədərki dövrdə yaşamış insanların həyat “izlərini” qoruyub saxlamışdır. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən tikili qalıqları, əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, sümükdən yonulmuş kiçik heykəllər və s. maddi mənbələrdir. Bunlardan əlavə, daş lövhə, qaya və gil qabların üzərinə çəkilmiş təsvirlər də qədim insanların gündəlik həyat tərzini, məşğulliyəti və adətləri haqqında təsəvvür yaradır. Maddi mənbələr əsasında cəmiyyətin tarixini öyrənən elm arxeologiya (yunanca *arkoyos* – qədim, *loqos* – söz, telim mənasını verir) adlanır. Arxeoloqlar qazıntı işləri aparır, yaşayış məskənidən və ya qəbir abidələrindən topladıqları maddi dəllələri təhlil edir, müasir texnoloji üsul və cihazlardan istifadə etməklə onların dövrünü müəyyənleşdirirlər. Lakin maddi mənbələr qədim insanların həyatı barədə tam məlumat verə bilmir. Qədim dövrdə və Orta əsrlərdə onları yazılı mənbələr tamamlayırlar. Dünyada ən qədim yazı e.ə. IV minilliyyin sonlarında Misirdə və İkiçayarasında meydana gəlmişdir. Hazırda ən yaxın keçmiş yazı ilə yanaşı, həm də audiovizual və rəqəmsal resurslar, sənədlər əsasında öyrənilir.

Tarixi araşdırmalarda epiqrafika, numizmatika, xronologiya və s. köməkçi fənlərdən də istifadə olunur. *Epiqrafika* (yunanca *epiqraf* – yazı sözündəndir) daş, metal və s. əşyalar üzərindəki yazıları, *numizmatika* (latınca *numizma* – sikkə sözündəndir) metal pul zərbisi və tədavülünün tarixini öyrənir. *Etnografiya* və *etnologiya* (yunan dilində *ethnos* – xalq deməkdir) müxtəlif xalqların mənşeyini, adət-ənənələrini, təsərrüfat və məişət həyatını tədqiq edir. İnsanın yaranmasını və inkişafını öyrənən elm *antropologiya* (yunan dilində *antropos* – insan deməkdir) adlanır. Bu elm müxtəlif sahələrə – tarixi, siyasi, iqtisadi, fiziki antropologiyaya ayrıılır. Zamanın ölçülümsi haqqında elm olan *xronologiya* (yunanca *xronos* – zaman sözündəndir) tarixi hadisələri ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Babil, Afina, Roma kimi qədim şəhərlərdə hər il baş verən mühüm tarixi hadisələri qələmə alıb xronologiyasını tərtib edirdilər. Bu gün biz dövlət müstəqilliyimizin ildönümünü, ad günümüzü, məktəbimizin yaranma tarixini qeyd edirik. Bunlar da xronologiyası olan tarixdir.

“İlkin rəqəm” mənasını verən **era** xronologiyada tarixin başlangıç anını və həmin andan bu gün qədər ötən müddəti bildirir. Məsələn, xristian erası İsa peyğəmbərin anadan olmasından indiyədək olan dövrü, müsəlman erası isə Məhəmməd peyğəmbər və tərəfdarlarının Məkkədən Mədinəyə köçməsindən (hicrətdən) ötən müddəti bildirir. İllərin İsa peyğəmbərlə bağlı sayılması “miladi”, hicrətlə bağlı hesablanması “hicri təqvim” adlanır.

Hazırkı dərslikdə son elmi nailiyyətlərdən qaynaqlanan bir sıra yeni materiallər öz ek-sini tapmış, bəzi tarixi hadisə və proseslər ənənəvi dərsliklərdən fərqli şərh edilmişdir. Bu, interaktiv təlimə, şagirdlərə aşağı siniflərdə qazandıqları bilikləri daha da dərinləşdirməyə imkan verəcəkdir.

QƏDİM DÖVR

Qədim dünya tarixi ən qədim zamanlardan bizim eranın V əsrinədək olan mərhələni əhatə edir. Uzun zaman – iki milyon ildən artıq bir müddətde insanlar ibtidai icma quruluşunda yaşamışlar. Bu, bəşər tarixində ən uzun süren dövr idi. İbtidai insanlar əmək alətlərini təkmilləşdirir, əmək vərdişləri qazanır və əmək sayəsində özləri də inkişaf edirdilər. Mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçilməsi, metalın kəşfi, ictimai əmək bölgüsü məhsuldarlığının artmasına və cəmiyyətdə təbəqələşmənin dərinleşməsinə səbəb olmuş, nəticədə 6–7 min il əvvəl ibtidai icma quruluşu dağılımağa başlamışdır. Bu zaman Qədim Şərqiñ məhsuldar çay vadilərində əkinçilik sürətlə inkişaf edir, yeni-yeni məskənlər yaranır. Misir və İkiçayarasında ilk sivilizasiyaların təşəkkül tapması da bu dövrdə baş vermişdir. Erkən quldar dövlətlərin yaranması, yazının icad edilməsi bəşəriyyətin sonraqı inkişafına güclü təkan oldu. Digər Qədim Şərq ölkələrində və Aralıq dənizi sahillərində də dövlətlər meydana gəldi. E.e. I minillikdə Balkan yarımadasında yunan şəhər-dövlətləri yarandı. Apennin yarımadasında, Tibr çayı sahilərində isə Roma respublikası təşəkkül tapdı. Quldarlıq ibtidai icma cəmiyyəti ilə müqayisədə yeni, irəliyə atılan bir addım idi. Qulların və yoxsulların əməyi sayəsində səhralar, bataqlıq və kolluqlar tarla və bağlara çevrilmiş, şəhər və qalalar tikilmiş, yollar çəkilmişdi. Qədim dünya mədəniyyətinin yaranmasında müxtəlif dövlətlərin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı xalqların xidməti olmuşdur.

Çatalhöyük. Arxeoloji qazıntı sahəsi

AÇAR SÖZLƏR

- ilk insan
- əmək alətləri
- ibtidai icma
- “Ağlılı insan”
- əkinçilik
- maldarlıq
- qəbilə icması

Ötən əsrin 30-cu illərində arxeoloq Luis Liki Şərqi Afrikadakı Olduvay dərəsində ibtidai insanların qalıqlarına rast gəldi. Təxminən 2 milyon il əvvəl kiçik qruplar hələndə həyat sürən, daşdan sadə alətlər hazırlaya bilən bu insanları alimlər “bacarıqlı insan” adlandırdılar.

İnsanın yaranışı haqqında nəzəriyyə və fikirlər. Cəmiyyət tarixi Yer kürəsində ilk insanın meydana gəlməsi ilə başlanır. Lakin bunun nə vaxt, neçə və harada baş vermesi həmisi mübahisələrə səbəb olub. İlk insanın yaranması ilə bağlı əfsanəvi, dini, *təkamül** kosmik nəzəriyyələr və fikirlər var. İbtidai dövrdə bir çox qəbile və tayfalar ayrı-ayrı heyvanları (ayı, canavar, maral, ilan və s.) öz əcdadları hesab edirdilər. Məsələn, qədim türklərin əcdadı boz qurd sayılırdı. Bəzi xalqların əfsanələrinə görə, tanrılar ilk insanları gildən yaratmış, digərlərinin təsəvvürlərinə görə, onlar torpaqdan, sudan törenmiş və yaxud göyələrdən gelmişlər. İnsanın yaranışı dini kitablarda da təsvir olunur.

Elmi əsaslara söykənən təkamül nəzəriyyəsinə görə bütün canlılar, o cümlədən də insan davamlı inkişaf, dəyişiklik nəticəsində formalışmışdır. Arxeoloqlar dünyanın müxtəlif yerlərində bir neçə qədim insan növünün qalıqlarını aşkar etmişdilər. Hələlik bu qalıqlar arasında birbaşa əlaqə və keçidi, bir növün başqa insan növünə çevrildiyini göstərən əsaslı sübutlar tapılmamışdır. İnsanın Yer kürəsinə kosmosdan, başqa planetlərdən gəlməsi haqqında fikirlər də mövcuddur.

👉 *İnsanın yaranması haqqında hansı nəzəriyyəye üstünlük verirsiniz?*

Ibtidai insanlar, qədim düşərgələr. İbtidai icma cəmiyyət tarixinin ən uzunmüddətli dövrüdür. Alimlər onu Daş, Tunc və Dəmir dövrünə ayıırlar. Daş dövrünün özü Paleolit, Mezolit və Neolit dövrlərinə bölünür. Yunan dilindən “paleos” – “qədim”, “mezos” – “orta”, “neos” – “yeni”, “lit” isə “daş” mənasını verir.

Təxminən iki milyon il əvvəl ən qədim insanlar Afrikadan Asiya və Avropana yayılmağa başladılar. Azərbaycanda Azix mağarasında və Gürcüstanda Borçalı mahalindəki (indiki Dmanisi) qədim insan düşərgəsində aparılan tədqiqatlar Cənubi Qafqazın da bu areala

* **Nəzəriyyə** – ərəb dilində görmek, baxmaq sözündən olub, müyyən bir hadisənin şərhinə və izahına yönəldilmiş baxış, ideya, təsəvvürler toplusu

* **Təkamül** – biologiyada ayrı-ayrı növlərin tarixi inkişafını təhlil edən nəzəriyyə

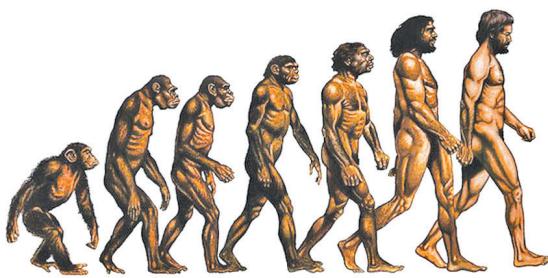
Yusif Yusifovun “Qədim Şərqi tarixi” əsərindən

Sumer və Akkad əsatirlərində dünyanın və insanın yaranışı, bununla əlaqədar tanrıların əməlləri eks olunmuşdur. Əfsanəyə görə, göydə və yer altında tanrıların sayı getdikcə artır, ərzaq isə çatışmırırdı. Buna görə də onlar kömək üçün su ve müdrikkilik tanrıları Enkiye müraciət edirlər. Enki baş tanrı Enlil və Səma tanrısı An ilə birlikdə Sumer panteonunda ali üçlüyə daxil idi. O, gildən tanrılarla oxşar güclü və ağlılı kişi və qadın yaratdı. Lakin onlara əbədi həyat vermedi. İnsanlar tanrıları yemekle təmin etməli və daim onların itəatində durmalı idilər.

“Tövrat” və “Quran”da da ilk insanın torpaq və sudan yaradılması qeyd olunur. Bu dini müddəə İkicayarası əfsanələrinin təsiri altında meydana gəlmişdir.

Daşdan düzəldilmiş əmək alətləri

Təkamül nəzəriyyəsinə görə insanların fiziki inkişafı

Ocaq onun ətrafına toplaşan insanları bir-birinə yaxınlaşdırıldı. Dünyada oddan istifadənin 1,5 milyon il əvvələ aid edilən ən qədim izinə Şərqi Afrikada təsadüf olunmuşdur.

İbtidai insanları heyvanlardan fərgləndirən əsas əlamətlər hansılar idi?

100 min il əvvəl Yer kürəsində iqlim kəskin dəyişdi: soyuqlar düşdü, sonuncu böyük buzlaşma dövrü başladı. Avropa, Asiya və Amerikanın şimalı on min illər boyu davam edən qalın buz qatı ilə örtüldü. Yayda qısa müddətə buzlar əriyir, yerdə bitki örtüyü əmələ gəlirdi. Yalnız soyuğa davamlı bəzi heyvanlar – mamont, kərgədan, bizon, mağara ayısı, şimal maralları, qılınclı pələnglər bu iqlimə uyğunlaşa bildilər. Ovçuluq belə sərt şəraitdə yaşayın və daha dözümlü olan insanların – neandertalların başlıca peşəsinə çevrildi. Onların sümüklərinə ilk dəfə 1856-cı ildə Almaniyadakı Neandertal vadisində rast gəlinmişdir.

Bir çox alımların nəсли kəsilmiş insan növünə aid etdikləri neandertallar Orta Paleolit dövründə Mustye mədəniyyətinin daşıyıcıları idilər. Onlar, əsasən, təbii mağaralarda yaşayır, iri heyvanları ovlayır, dəridən paltar geyinir, öz kollektivlərinin xəstə və yaşı üzvlərinə qayıq göstərir, ölüleri dəfn edirdilər. Bu qədim insanlarda artıq axırət dünyası haqqında ilk təsəvvürlər formalaşmışdı.

Orta və Üst Paleolit dövrlərinin kəsişməsində neandertallar bir müddət yeni insan növü – “Ağıllı insan” (*Homo sapiens*) adlandırılan kromanyonlarla yanaşı həyat sürsələr də, hələlik məlum olmayan səbəblərə görə məhv oldular. Maraqlıdır ki, onların son sığınacaqlarından biri Azərbaycan ərazisində – Naxçıvan diyarında yerləşən Qazma mağara düşərgəsi olmuşdur.

Təxminən 40 min il əvvəl meydana gələn, əsas məşguliyyətləri yemtoplama və ovçuluq olan kromanyonlar (bu ad Fransadakı Kro-Manyon mağarasının adı ilə bağlıdır) müasir insanların birbaşa əcdadları hecab olunurlar. Onlar xarici görünüşcə və beyin tutumlarının həcmində görə indiki insanlara bənzəyirdilər. Paleolit dövrünün sonlarında incəsənətin meydana gəlməsi də onların fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Bu qədim insanlar mağara divarlarına heyvan təsvirləri çəkir, sümükdən müxtəlif fiqurlar düzəldirdilər.

Kromanyonların düşərgəsi

daxil olduğunu təsdiq etmişdir. Artıq dik, ayaq üstə gəzən qədim insanlar daşdan qəşov, bıçaq, nizə ucu hazırlaya bilirdilər. Əmək aleti düzəltmək və onu təkmilləşdirmək ibtidai insanın inkişafında mühüm hadisə idi. Oddan istifadə onların həyatını xeyli dəyişdi: odun köməyi ilə soyuq mağaralar isidilir, yemek bisirilir, vəhşi heyvanlar ovlanırı.

İlk əkinçilər və maldarlar. Buzlaşma dövrü təxminən 12 min il əvvəl başa çatdı. Qədim insanların ovladıqları bir sıra iri heyvanların nəslini kəsildi. Xırda və cəld heyvanları isə nizə ilə ovlamaq çətin idi. Buna görə də daha mükəmməl silah – ox və kaman icad olundu. Bu, Mezolit dövrünün ən böyük ixtiralarından biri idi. Onun köməyi ilə mahir ovçular heyvan və quşları uzaq məsafədən sərrast vura bilirdilər. Ox və kamanın icad edilməsi ovçulara daha çox heyvan ovlamağa imkan verdi. Azuqə ehtiyatı artıq olanda onlar bu heyvanların bir qismini xüsusi hasarlanmış sığınacaqlara salır və bəsləyirdilər. Süd verən, eti, yunu və dərişi istifadə olunan heyvanlar əhliləşdirilirdi. Daim ov etməyə artıq ehtiyac yox idi. İnsanlar zəruri olan məhsulları özləri istehsal etməyə başlamışdır.

Daş dövrü insanların əldə etdikləri nailiyyətlərin hansı əhəmiyyəti var idi?

1994-cü ildə alman arxeoloqu Klaus Schmidt Türkiye ərazisində – Anadoluda Göbeklitepe adlı yerdə qədim və maraqlı bir abidəyə rast gəlmişdi. Bu, 12 min il əvvəl, yəni Mezolit dövründə inşa olunmuş ən qədim məbəd kompleksinin qalıqları idi. Təəccüb doğuran o iddi ki, hələ insanların ev tikə, sadə gil qablar düzəldə bilmədikləri, ovçuluq və yemtoplama ilə məşğul olduqları bir zamanda qədim Anadolu əhalisi öz tanrılarının şərəfinə belə möhtəşəm məbəd ucaltmışdır. Burada iri lay daşların üzərinə qaban, şir, tülkü, ilan, quş və b. heyvan rəsmi çəkilmişdi. Tədqiqatçıların fikrincə, gözü, ağızı və surəti olmayan bu təsvirlər tanrıları eks etdirir. E.ə. VIII minilliyyin əvvəllərində insanlar Göbeklitepedəki məbədin üstünü daş və çinqılla örtərək oranı tərk etmişdilər. Yəqin ki, bu, qonşu ərazilərdəki məhsuldalar torpaqlarda əkinçiliyin meydana gəlməsi ilə bağlı idi.

Ön Asyanın münbət çay vadilərində yabani buğda və arpa bitirdi. Bölgənin qədim sakinləri onları dən daşlarında əzir, su ilə qarışdırıb xəmir halına salır, sonra qızdırılmış daş lövhələrin üzərində çörək bişirildilər. Qadınlar müşahidə edib görmüşdülər ki, yerə düşən dən tezliklə cürcərib böyüyür və sünbülə çevrilir. Onlar ucu əyri ağac və ya sümük toxası ilə torpağı yumşaldıb dənli bitkilər əkib-becərməye başladılar. Beləlik-lə, əkinçilik yarandı. Artıq insanlar yem dalınca başqa yerlərə getmirdi, əkin sahələrinin yanında ciy kərpicdən tikdikləri kiçik evlərdə yaşayırdılar.

Türkiye ərazisində yerləşən Çatalhöyük dünyanın ən qədim əkinçilik məskənlərindəndir. Burada hayat Neolit dövrünün erkən çağlarında başlamışdır. E.ə. VI minilliyyin əvvəllərin-

Göbeklitepe məbədi
(Şanlıurfa, Türkiye)

Neolit dövrünə aid divar rəsmləri
(Çatalhöyük, Türkiye)

Qədim əkinçilik məskənidə arxeoloji qazıntılar
(Düzən Qarabağ, Azərbaycan)

də isə Çatalhöyükdə beş minə yaxın adam yaşayırıdı. Onlar mal-qara saxlayır, alqı-satqı ilə məşğul olur, dənli bitkilər, alma, badam yetişdirir, ağaç, sümük və çay daşlarından alətlər düzəldirdilər.

H *Ən qədim əkinçilik məskəni Çatalhöyüklə Gobeklitəpə məbədini məkan baxımından dəyərləndiririn. Bu abidənin Ön Asiya, o cümlədən türk dünyası üçün müsbət cəhətlərini qeyd edin.*

Əkinçilik və maldarlıq inkişaf etdikcə insanlar mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçdilər. Neolit dövründə baş verən bu hadisə qədim insanların həyatında mühüm addım idi. Buna görə də alımlar onu "Neolit inqilabı" adlandırırlar.

Bu dövrde sənətkarlıq da inkişaf edirdi. İnsanlar artıq daşı deşməyi və cilalamağı bacarırlar, toxuculuq və gün-dəri emalı ilə məşğul olurdular. Mahir usta-lar əmək alətləri, silah, qab və s. hazırlayırlar, onları əkinçi və maldarların istehsal etdikləri məhsullarla dəyişirdilər. Gildən qablar düzəldilir, naxışlanır və xüsusi yerdə – dulus kürələrində bişirilirdi. E.ə. IV minillikdə dulus çarxının ixtira edilməsi daha hamar və gözəl qablar hazırlanmağa imkan yaratdı. Həmin minilliyyin sonlarında sənətkarlar misə (ilk metal olan misin emalına Eneolit – Mis-Daş dövründə başlanılmışdır) qurmuşun, qalay və s. maddələr qatmaqla yeni metal – tunc əldə etdilər. Tuncdan hazırlanan əmək alətləri məhsuldarlığı daha da artırırdı.

Gil qab və tunc xəncər (Tunc dövrü)

Ibtidai icmalar. Tarixəqədərki dövrün başa çatması. Tarixdə insanların ilk birliyi "ulu icma" olmuşdur. Azuqə toplamaq, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün kortəbii meydana çıxan bu birlik möhkəm və daimi deyildi. Paleolit dövrünün son mərhələsində ulu icmanın *nəslī icma*, yəni *qəbilə icması* əvəz etdi. Yaxın qohumlar, ailələr bu icmada ana xətti ilə (anaxaqanlığı) birləşdilər. Burada yaşayış yerləri, əmək alətləri, azuqə bütün icmaya mənsub idi. Qəbilənin başında onun yaşılı və təcrübəli üzvləri – ağsaqqallar dururdu. Onlar qəbilə üzvləri arasında bərabərliyi, qədim adətləri qoruyur, müəyyən edilmiş qaydalarla əməl olunmasına nəzarət edirdilər. Qədim yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar qəbilə icmalarının tərkibinin 100-150 nəfərdən ibarət olduğunu göstərməlidir.

H *Qəbilə icması ilə ulu icma arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənleşdirin.*

Saxsı nehrə. Son Tunc dövrü
(Zeyəmçay nekropolu,
Azerbaycan)

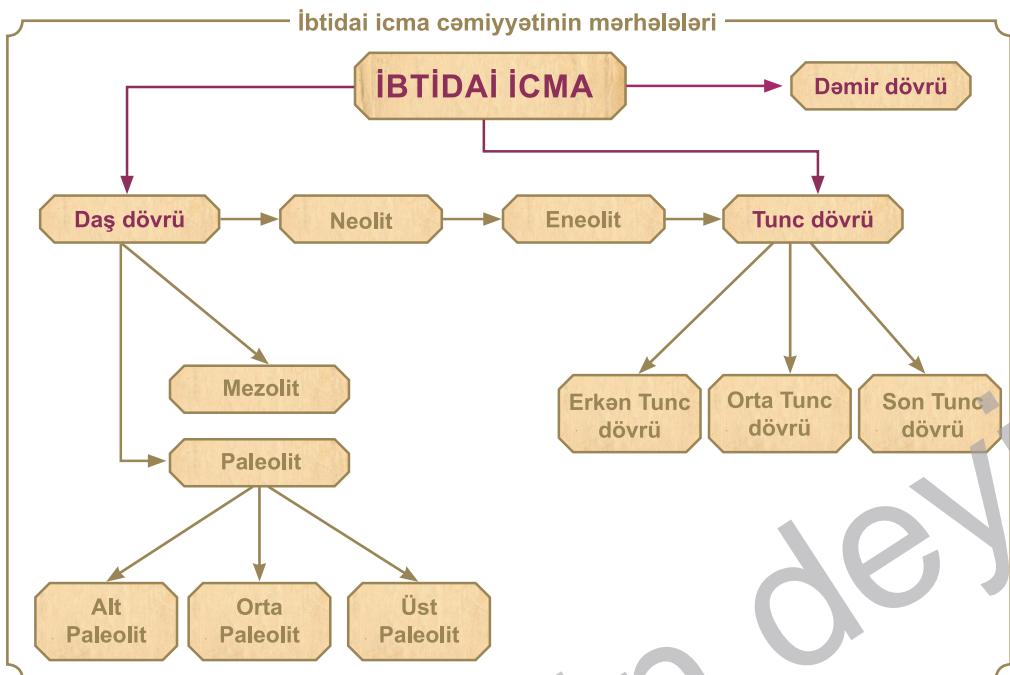
Qəbilə icması Tunc dövrünün əvvəllərinə qədər insanların əsas birlik forması olaraq qaldı. Bu dövrə təsərrüfatın yüksəlisi, toxu əkinçiliyinin xiş əkinçiliyi ilə əvəzlənməsi, böyük ictimai əmək bölgüsü ibtidai cəmiyyətin quruluşuna da təsir göstərdi. Anaxaqanlığını ataxaqanlığı əvəz etdi. Icmalardan təşkil olunan tayfalar birləşib tayfa ittifaqları yaradı. Qəbilə icmasının həyatında dəyişiklik baş verdi. Yeni yaranan kəndlərdə birgə yaşayan qonşular arasında əlaqələr möhkəmləndi. Əkin yerləri, mal-qara otlaqları onların ümumi mülkiyyətində idi. Bele şəraitdə qəbilə icmasının qonşuluq icması əvəz etdi. Ümumi ərazilərdə yaşayan icmalar onu birgə qorumaq haqqında öhdəlik götürdülər. Cəmiyyətdə hərbi başçıların rolü artdı. Onlar icma üzvləri tərəfindən seçilir və hakimiyyətə gəlirdilər. Bele idarəcilik "hərbi demokratiya" adlanırdı.

Ağsaqqallar şurası icmaya məxsus torpaq mülkiyyətindən iri ailələrə torpaq payları ayırdı. Bu pay tədricən ailənin xüsusi mülkiyyətinə keçirdi. Məhsul da bütün icmaya deyil, ailəyə çatırdı. Bacarıqlı ailələr var-dövlət toplayır, digərləri isə yoxsullaşırırdı. Beləliklə, mülki bərabərsizlik yaranırdı.

Mülki bərabərsizlik dedikdə nə başa düşürsünüz?

E.ə. IV-III minilliklərdə Qədim Şərqiñ bir çox ölkələrində yeni formalaşan yuxarı təbəqə – əyanlar əvvəl hərbi əsirləri, sonralar isə öz tayfalarının yoxsul üzvlərini qula çəvirməyə başladılar. Tədricən quldar və qullar sınıfı, quldar dövlətlər meydana gəldi. Tarixəqədərki dövr başa çatdı. Cəmiyyət tarixinin ibtidaidən sonrakı ən yüksək pilləsi olan sivilizasiyaya keçid başlandı. Əvvəlcə tuncun, e.ə. I minilliyin əvvəllərində isə onu sıxışdırın dəmirin emalı qədim *sivilizasiyaların** texniki inkişafına əsaslı təkan verdi.

* **Sivilizasiya** – bəşəriyyətin ibtidai icmadan sonrakı maddi və mənəvi mədəniyyətinin daha yüksək inkişaf mərhələsidir.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Tunc dövründə Azərbaycan hansı özünəməxsus yol keçmişdir?
2. İbtidai icma dövründə dünyada baş vermiş hadisələri dövr baxımından əlaqələndirib izah edin.
3. İbtidai icma quruluşunun dağılmasına səbəb olan amilləri şərh edin.
4. İbtidai insanların dini görüşlərini müasir dini baxışlarla əlaqəli təhlil edin.
5. İbtidai icma dövründə dünyada və Azərbaycanda baş veren oxşar prosesləri sadalayıb, eyni zamanda onların başyermə səbəblərini izah edin.
6. İbtidai icma quruluşunun xüsusiyyətlərini sxem və cədvəllər şəklində təqdim edin.

QƏDİM MİSİR VƏ İKİÇAYARASI (MESOPOTAMIYA)

AÇAR SÖZLƏR

- Nil
- firon
- III Tutmos
- II Ramzes
- Ptolemyelər
- Şumer
- Babil
- Aşşur
- Hammurapi
- Aşşurbanipal

İbtidai icmadan sinifli camiyiyata keçərək ilk dəfə dövlət yaradan xalqlar misirlilər və şumerlər olmuşlar. Onlardan qalmış zəngin mədəniyyət müasir dövrdə də maraq doğurur. Amma bu xalqların taleyi müxtəlif olmuşdur. Qədim Misir e.ə. I minilliyyin ortalarına qədər dövlət müstəqilliyini qoruya bilmüşdi.

Nilin töhfəsi. E.ə. V əsrədə yaşa-
mış qədim yunan tarixçisi Herodot Misiri "Nilin töhfəsi" adlandırmış-
dır. Nil çayı ətrafındakı torpaqlara
münbitlik bəxş etmiş, vahid dövlətin
təşəkkülü üçün əlverişli şərait yarat-
mışdı.

Misirlilərin əsas məşğulliyəti
əkinçilik idi. Əkin üçün suyun va-
cibliyini başa düşən misirlilər arx-
lar çekir, bəndlər (damba) salır, su
anbarları düzəldirdilər. Əkinçiliklə
yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da
inkişaf edirdi. Nil vadisinin sakinləri
qamış (papyrus) qayıqlar vasitəsi ilə bir-birilə əlaqə saxlayır, məhsul mübadiləsi edirdilər. Həyat şəraitinin yaxşılaşması əhalinin sayının artmasına, icmaların yaranmasına səbəb
olur. İcmaların yerləşdiyi ərazi iri yaşayış məskənlərinə, mübadilə məntəqələri isə tədricən
şəhərlərə çevrildi. İri yaşayış məntəqələrinin, şəhərlərin meydana gəldiyi, idarə sisteminin
və hakimiyətin formallaşdığı ərazilərdə ilk dövlətlər yarandı.

**💡 Sizcə, nə üçün Misir "Nilin töhfəsi" adlandırılırdı? Misirin
təbiii-coğrafi şəraitini onun təsərrüfatına necə təsir göstərirdi?**

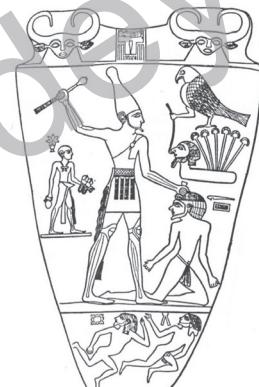
Vahid Misir dövlətinin yaranması və onun qüdrətli çağları.
Misirdə əvvəller 40-a yaxın dövlət mövcud idi. Onların arasında
geden mübarizələrdə bir dövlət digərini mağlub edib ərazisini
özüne birləşdirir, bununla da dövlətlərin sayı azalır, əraziləri bö-
yüyürdü. E.ə. IV minilliyyin ortalarında Nil çayı ətrafında iki dövlət – Yuxarı (Cənub) Misir və Aşağı (Şimal) Misir dövlətləri formallaş-
dı. Təqribən e.ə. 3000-ci ildə Yuxarı Misir hökməarı Mina Aşağı
Misirə qalib gələrək ölkəni vahid dövlət halında birləşdirdi. Memfis
şəhəri onun paytaxtı seçildi.

💡 Vahid Misir dövlətinin yaranmasının misirlilər üçün əhəmiyyəti nə idi?

Qədim Misirdə hökməarı – *firon* (qədim misirlilərin dilində *böyük ev* – saray) adlan-
dırırlırdılar. O, qeyri-məhdud hakimiyətə malik idi.

Qədim Misir

Yuxarı Misirin Aşağı Misir
üzərində qələbəsinə əks
etdirən təsvir

Firon ölkəni idarə etmək üçün baş vəziri (*çati*) və digər vəzifəli şəxsləri təyin edirdi. Ordu Firona tabe idi. O, baş komandan sayılırdı.

Qədim Misirin 3000 illik dövlətçilik tarixi Qədim, Orta və Yeni şahlıq dövrlərinə bölünür. Hər bir dövr öz xüsusiyyəti ilə səciyyələnirdi. Qədim və Orta şahlıq dövrlərində təsərrüfat və mədəniyyət sahələrində mühüm nailiyyyətlər əldə edilsə də, Misir dövləti siyasi qüdrətinin zirvəsinə Yeni şahlıq dövründə (e.ə. XVI – e.ə. XI əsrlər) yüksəldi.

Misir ehramlarının və sfinksin ilk fotosu. 1851-ci il

Misirdə əhalinin sosial tərkibi

Yeni şahlıq dövründə Misir hərbi-siyasi gücünə və ərazisinə görə ən qüdrətli və böyük dövlət olmuş, imperiyaya çevrilmişdir. İrimiqyaslı yürüşlərə I Tutmos başlamış, işgallar isə III Tutmosun hakimiyyəti dövründə daha da genişlənmişdi. O, Mitanni və Babil dövlətlərinə qalib gələrək Suriya, Fələstin və Finikiyanı Misirə birləşdirmişdi. Bu qələbələrinə görə tarixçilər III Tutmosu "Qədim dönyanın Napoleonu" adlandırırlar.

III Tutmos

İmparmanın xüsusiyyətlərini müəyyən edin?

III Tutmosun dövründə Misirin imperiyaya çevrildiyini faktlarla əsaslandırın.

Yeni şahlıq dövrünün sonuncu qüdrətli hökməarı II Ramzes (e.ə. XIII əsr) olmuşdur. O, Misirin Ön Asiyadakı mövqelərini, nüfuzunu bərpa etmək üçün hakimiyyətinin ilk illərində hetlərlə mübarizəyə başlamış, lakin onlar arasında uzun müddət davam edən bu müharibə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə neticələnmişdi. Bu, tarixdə ilk beynəlxalq müqavilə sayılır.

Qədim Misirin tənezzülü. E.ə. I minillikdə Misirdə mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başladı. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələr, hakim sülalələrin tez-tez dəyişməsi fiرونların nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb oldu. İşgal olunmuş ərazilər Misirdən ayrıldı. E.ə. 525-ci ildə Əhəməni dövləti Misiri işgal edib öz əyaletinə çevirdi. Bununla da Qədim Misirdə yerli sülalələrin hakimiyyətinə son qoyuldu. E.ə. 332-ci ildə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü ilə Misir iranlıların hakimiyyətindən azad olsa da, müstəqillik qazanmadı. Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının dağıldığı dövrdə Misirdə yunan-makedoniya mənşəli Ptolemylər sülaləsinin (e.ə. 323 – e.ə. 30-cu illər) hakimiyyəti başlandı. Qədim misirli ləbir bir daha hakimiyyətə gələ bilmədilər.

İkiçayarası (Mesopotamiya). Şumerlər İkiçayarasının yerli sakinləri olmamışdır.

Bir çox alımlar onları Altay dağlarından köç etmiş qədim türk tayfaları hesab edirlər.

Şumerlər Mesopotamiyaya e.ə. VII–VI minilliklər arası dövrde gəlmış və bölgənin cənub hissəsində məskunlaşmışdılar. Burada nə meşə, nə metal, nə də tıkıntı daşı var idi. Nil çayından fərqli olaraq, Fərat və Dəcle çaylarının daşqınları çox dağıdıcı təsire malik idi: ərazinin çox hissəsi suyun altında qalırdı. Şumerlərin gəlişi ilə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Çaylarda bəndlərin qurulması, suvarma kanallarının çəkilməsi əkinçiliyin inkişafına şərait yaratdı və ərazini çiçəklənən diyara çevirdi. Çayların, kanalların ətrafında yaranan kiçik yaşayış məskənləri zaman keçidkə şəhərlərə çevrildi. Hər şəhərin öz tanrısı və onun şərəfinə ucaldılmış məbəd – zikkuratı var idi.

İlk vaxtlarda şəhərləri tanrıların adından danışan **en** adlı kahinlər idarə edirdilər.

Şumerlərin ilk şəhəri – Eredu e.ə. IV minilliyyin sonunda meydana gəlmüşdir. Eredudan sonra bir-birinin ardına Ur*, Uruk, Laqaş, Kiş, Nippur və s. şəhərlər yaranmışdır. Artıq e.ə. IV minilliyyin sonunda Uruk şəhərində şumerlərin ilk yazıları – piktoqramlar (şəkli yazı) yaranmışdır. E.ə. III minilliyyin birinci yarısında şəhərlər idarəetmə orqanları, qanunları, ordusu olan inkişaf etmiş şəhər-dövlətlərə çevrildi. Bu dövrdən etibarən hərbi başçıların nüfuzu artmağa başladı, az sonra onlar hökmədara (Luqal) çevrildilər. Bunun əsas səbəbi şəhər-dövlətlər arasında başlanan toqquşmalar idi.

Hökmdarlar dövlətin başçısı olmaqla yanaşı, ordu komandanı və baş kahin vəzifəsini də öz əllərinə almışdır. Əsrlərlə davam edən müharibələr şumerlərin bir xalq kimi azalmasına, şəhər-dövlətlərin isə zəifləməsinə səbəb oldu.

E.ə. III minilliyyin birinci yarısında baş verən aramsız müharibələrdə əvvəlcə Uruk, sonra Ur və Kiş şəhər-dövlətləri müəyyən üstünlük qazansalar da, onların heç biri uzunmüddətli möhkəm hakimiyət yarada bilmədi. Şumer hökmədarları döyüşkən *samiləri** sıraları seyrəmiş ordularına getdikcə daha çox cəlb edirdilər. Sami döyüşçülərindən biri Sarqon e.ə. XXIV əsrə Uruk hökmədarını öldürərək hakimiyəti ələ keçirdi. Sarqon (Şarrukin) Akkad şəhərini öz dövlətinin paytaxtı elan edib icamətgahını bura köçürüdü. **Sami tayfalarından güclü ordu** yaradan Sarqon zəifləmiş Şumer dövlətlərini bir-birinin ardına məğlub edib, İkiçayarasını ilk dəfə vahid dövlətdə birləşdirdi.

Q **Böyük mədəniyyət yaratsalar da, şumerlərin bir xalq kimi tarixdən yox olmalarının səbəbini nədə görürsünüz? Tarixdən tamamilə getmiş daha hansı xalq (xalqları) tanıyırsınız?**

* **Ur** – Tövrata görə, İbrahim peyğəmberin anadan olduğu şəhər

Şumerin töhfələri

Tarixdə ilk dəfə mixi yazı sisteminin, təkər – nəqliyyat, tunc alətlər, rəngli şüşə, altmışlıq hesablama sistemi (indiki dövrdə də istifadə olunur), astronomiya, riyaziyyat və həndəsə, məktəb və dərsliklər, ilin dəqiq ölçülməsi və aylara bölünməsi, möhkəmə sistemi, gəmiqayırma və digər elmi, texniki və iqtisadi yenilikləri şumerlər yaradmışlar. Dünyanın Babil-Asşur mədəniyyəti kimi tanıdığı elmi nailiyətlərin arxasında şumerlərin dayandığı sonralar məlum oldu.

Altmışlıq sistem hazırlığı dövrdə harada (yaxud hansı cihazda) istifadə olunur?

* **Sami tayfaları** – Ərəbistan yarımadada yaşayan müasir əreb və yəhudü xalqlarının əcdadları

Akkad dövləti bir əsrədək bütün Mesopotamiyanı öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmədi. E.ə. XXII əsrin əvvəllerində Akkad dövləti kuti tayfaları tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra şumerlər tarixdə sonuncu dəfə göründülər. Ur şəhər-dövlətinin üçüncü sülaləsi İkiçayarasında ən güclü dövlət oldu. Lakin e.ə. 2003-cü ildə Elam dövləti və su tayfalarının birgə hücumu nəticəsində Ur dövləti süqut etdi. Bununla da Şumer şəhər-dövlətlərinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Babil. Babil Fərat çayının sahilində yerləşən qədim şumer şəhərinin yerində yaranmışdır. Şəhərin adı şumer dilində **kadınqır**, yəni "Tanrıının qapısı" adlanırdı. E.ə. III minilliyin sonunda bu şəhəri ələ keçirən *amorey** – sami tayfaları onun adını öz dillərinə hərfi tərcümə edərək ona Babili – "İlahinin, tanrıının qapısı" adı vermişdilər. E.ə. 1894-cü ildə Babil şəhəri dövlətə çevrildi. Dövlətin əsası amorey tayfa başçısı Sumuabum tərəfindən qoyulmuşdu. Görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat olan Hammurapinin hakimiyyəti illəri qədim Babil dövlətinin ən qüdrətli dövrü olmuşdur.

Hammurapi bütün İkiçayarasını Babilin hakimiyyəti altında birləşdirdi və bundan sonra İkiçayarası Babilstan adlandırıldı. Hammurapi ölkənin inkişafı üçün mühüm işlər görmüşdü. Torpaqların suvarılması, su yolları ilə ticarət əlaqələri Hammurapinin daima diqqətində olmuş, onun əmri ilə yeni kanallar çəkilmişdi. İkiçayarasını öz hakimiyyəti altına almış Hammurapi bütün ölkə üçün vahid qanunlar külliyyatı tərtib etmişdi. Hammurapinin qanunlar külliyyatı mixi yazınlarda akkad dilində yazılmışdır. Qanunları hazırlayarkən Hammurapi şumer hüquq məcəllələrindən və qanunlarından istifadə etmişdir. Qanunların əsas hissəsi məhkəmə, xüsusi mülkiyyətin qorunması, ailə-nikah münasibətləri, mülki və cinayet hüququ məsələlərinə həsr olunmuşdur. Qanunların tərtib olunmasında məqsəd mövcud olan hüquq qaydalarında İslahat aparmaq yolu ilə onları vahid şəklə salmaq idi.

Lakin Hammurapinin varisləri Babilistanı mövcud olan sərhədlər çərçivəsində saxlaya bilmədilər. Het şahlığı ilə rəqabət apara bilməyən qədim Babil zəiflədi və əvvəlki qüdrətini itirdi. E.ə. I minillikdə güclənmiş Aşşur (Assuriya) dövləti Babili öz tərkibinə birləşdirdi və Babil Aşşur hökmardarlarının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunmağa başladı.

 Hammurapinin qanunlarının sonrakı qanunvericiliklərə hansı təsiri oldu?

E.ə. 626-ci ildə Aşşur canışını Nabupalasar tabeçilikdən imtina edərək özünü müstəqil hökmdar elan etdi. Bu hadisə ilə Babilde Yeni Şahlıq dövrü (e.ə. 626–539-cu illər) başlandı. Nabupalasar bir neçə döyüsdə Aşşur ordularını məglub edib Babilistanın eksər ərazilərini azad etdi. Midiya və Babil dövlətlərinin birgə hücumu nəticəsində əsrlər boyu Ön Asiyani öz əsarətində saxlayan Aşşur dövləti süqut etdi. Onun ərazilərini Midiya ilə böülüsdürən Babil İkiçayarasında hakim dövlətə çevrildi. Lakin e.ə. 539-cu ildə Əhəməni hökmdarı II Kir Babilin bir dövlət kimi varlığına son qoydu.

Aşşur (Assuriya). Aşşur dövləti öz adını e.ə. III minillikdə tanrı Aşşurun şərəfinə salınmış şəherin adından götürmüştür. Dəclə çayının sahilində yaranmış bu şəhərin əsasını Ərbəstan yarımadasından gəlmiş akkadlılarla eyni kökdən olan sami tayfaları qoymuşdular.

Qədim Şumer dastanı

Dünyani su basması
əfsanəsi e.ə. III minillikdə
yaranmış "Gilqameş" das-
tanında verilmişdir. Sonralar
bu rəvayətlə bağlı məlumat
"Tövrat" və başqa dini kitab-
larda da rast gelinir.

* **Amorey** – Ərbəstan yarımadasının qərbindən gələn sami tayfalarına akkadların verdiyi ad

Aşşur dövlətinin ilk yüksəlişi e.ə. XIV əsrden etibarən başlamışdır. Bu dövrdə ilk dəfə Misirlə diplomatik əlaqələr quruldu. Aşşur hökmdarı misir fironunu “mənim qardaşım”, özünü isə “Aşşur ölkəsinin hökmdarı” adlandırdı. I Adadnirarının hakimiyəti vaxtında şəhər şurası dövlətin idarə olunmasına rolunu itirmiş, əvəzində hökmdar mütləq həkimə çevrilmişdi.

Dəmir dövrünün ilk imperiyası. Aşşur dövlətinin növbəti yüksəlişi e.ə. IX əsrden başladı. Aşşurun bu yüksəlişinin arxasında müəyyən amillər dayanırdı. Ticarət yollarına nəzarət Aşşurun yeni yüksəlişinin əsas səbəblərindən idi.

E.ə. I minilliyyin əvvəllərində dəmir emalının genişlənməsi tuncdan istehsal olunan alətlərə nisbətən daha keyfiyyətli əmək aletləri və silahlar düzəldilməsinə imkan verirdi.

Azərbaycanda və dünyada dəmirin keşfi insanların hayatındə hansı dəyişikliklərə səbəb oldu?

Mühüm ticarət yollarının Aşşurdan keçməsi, onun tacirlərinin Yaxın Şərqi iri şəhərlərində dataq nöqtələrinin olması dəmirin alınmasını və ölkəyə daşınmasını artırdı. Aşşur hökmdarları tabe etdikləri xalqlardan da xəracı dəmirle ödəməyi tələb edirdilər. Aşşurun iqtisadi cəhətdən güclənməsi işgalçı mühəribələrə başlanması üçün zəmin yaratdı.

Niyə Aşşur dəmir dövrünün ilk imperiyası adlandırılır? Bu imperianın özünəməxsus xüsusiyyətləri nə idi?

Əhalinin güclü müqaviməti ilə üzləşən aşşurlar ağlasıgmaz amansızlıq göstərdilər. Tabe edilmiş əhalinin böyük əksəriyyətini ən vəhi üsullarla mehv edir, şəhərləri özüllərinə qədər dağıdır, meyvə ağaclarını qırır, ölkənin bütün maddi sərvətlərini Aşşura daşıydırlar. E.ə VIII əsrin ortalarında hakimiyətə gələn III Tiqlatpalasar, ilk növbədə, qeyri-nizami qoşun hissələrini peşəkar ordu ilə əvəz etdi. Döyüş arabalarının yerini süvarilər aldı. İlk dəfə olaraq mühəndis qoşun hissələri, kəşfiyyat və rabitə bölmələri yaradıldı. III Tiqlatpalasar Urartu dövlətini məğlub edib Ön Asiyada Aşşurun mövqelərini möhkəmləndirdi. Onun ən uğurlu addımlarından biri isə diplomatik yolla Babil taxtına sahib çıxmışı oldu.

Aşşurun e.ə. VIII əsr tarixində digər görkəmli hökmdarı II Sarqon olmuşdur. O, e.ə. 720-ci ildə birləşmiş Suriya, Finikiya və Misir ordularına qalib gəlib Aşşurun qərb sərhədlərini Misirə qədər genişləndirmişdi. Aşşur imperiyasının sonuncu qüdrətli hökmdarı Aşşurbanipal olmuşdur. Onun dövründə Elam darmadağın edilmiş, paytaxtı Suz şəhəri qarət olunmuşdu.

Aşşurbanipaldan sonrakı hökmdarların dövründə başlanan üşyanlar, hakimiyət uğrunda mübarizələr dövlətin dataqlarını sarsırdı. Aramsız mühəribələrdən qüvvəsi tükenmiş Aşşur əzəli düşməni Babil və yenicə qüvvətlənən Midyanın ona qarşı birləşmiş qüvvələri qarşısında tab gətirə bilmədi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Misir və Mesopotamiyanın sosial-iqtisadi və mədəni hayatındə baş verən dəyişiklikləri məkan baxımından dəyərləndirin.*
2. *Misir və Mesopotamiyada dövlətlərin yaranması və inkişafı prosesini, geosiyasi dəyişiklikləri faktlara izah edin.*
3. *Misir və Mesopotamiyada yaranmış dövlətlərin o dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlərlə əlaqələrinin əhəmiyyətini sistemli şəkildə şərh edin.*
4. *Misir və Mesopotamiya tarixdə hansı izi qoya bildi?*

3

QƏDİM İRAN VƏ HİNDİSTAN

AÇAR SÖZLƏR

- arilər
- fars
- II Kir
- I Dara
- Əhəmənilər
- Harappa mədəniyyəti
- kasta
- Aşoka

E.ə. II minilliyyin son əsrlərində Avropada yaşayan xalqlar böyük axınlarla Cənuba və Şərqə doğru hərəkət etdilər. Bu tayfalar Yunanistanda Mikena mədəniyyətinə ağır zərbə vurdu, Kiçik Asiyada qüdrətli Het dövlətini məğlub edib zəiflətdi. Misir dövləti “dəniz xalqları” adlandırılan bu tayfaların qarşısını böyük çətinliklə ala bildi.

Fars və hind xalqlarının yaranması. E.ə. II minillikdə Avropadan şərqə hərəkət edən xalqlar arasında ari tayfaları da olmuşdur. Hind və fars xalqları ari tayfalarının varisleri sayılır.

Köçəri-maldar hayat tərzi sürən ari tayfaları Şərqi Avropa çöllərində yaşayırıdı. Görünür, e.ə. II minillikdə Avropada kəskin iqlim dəyişikliyi baş verdiyindən arilər həvəndarlıq üçün əlverişli ərazilər tapmaq məqsədilə hərəkətə keçmiş, uzun bir yol qət etmiş, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçərək bir hissəsi İranda, digər hissəsi isə Hindistanda məskunlaşmışdı.

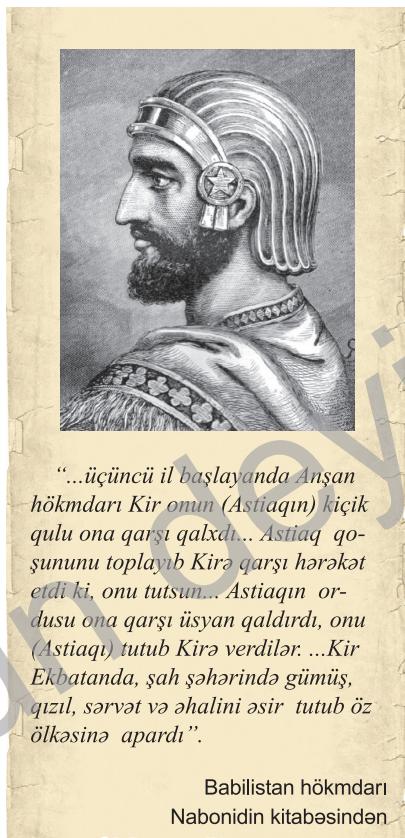
Arilərin gəlİŞinə qədər indiki İranda o dövrдə Elam dövləti mövcud idi. Burada müxtəlif dillerdə danışan tayfalar yaşayırıdı. Zaman keçdikcə yerli əhalisi arilərin dillerini qəbul etmiş, nəticədə irandilli tayfalar yaranmışdır.

F Fars dilində madər – ana, pedər – ata, nou – yeni, ingilis dilində isə mother – ana, father – ata, new – yeni kimi səslənir. Sizcə, bu sözlerin kök və məna etibarilə eyniliyi nədən irəli gəlir?

Belə irandilli tayfalardan biri də fars tayfaları idi. Farsların adı ilk dəfə e.ə. IX əsrдə Aşşur yazılarında çəkilir. E.ə. VIII əsrin sonlarında fars tayfalarının ittifaqı yaranmış, Əhəmən adlanan şəxs ittifaqın başçısı seçilmişdir. İttifaqın mərkəzi Pasarqad (qədim fars dilindən “Fars bağları”) şəhəri idi.

Əhəməndən sonra hakimiyyətə gəlmış, onun nəslindən olanlar (I Kir, I Kambiz, II Kir) özlərini Farsın şahı elan etsələr də, əslində, vilayət hakimi olmuş, əvvəlcə Aşşurun, sonra isə Kiaksarın hakimiyyəti dövründə Midiyənin tabeliyində yaşamışlar.

Əhəməni dövlətinin yaranması. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir (Kuruş) Midiya hökmdarı Astiaqdan narazı olan qüvvələrlə gizli əlaqə yaradıb farsları üsyana qaldırdı və Astiaqı devirdi.

“...üçüncü il başlayanda Anşan hökmdarı Kir onun (Astiaqın) kiçik qulu ona qarşı qalxdı... Astiaq qoşununu toplayıb Kira qarşı hərəkət etdi ki, onu tutsun... Astiaqın ordusu ona qarşı üsyən qaldırdı, onu (Astiaqı) tutub Kira verdilər. ...Kir Ekbatanda, şah şəhərində gümüş, qızıl, sərvət və əhalini əsir tutub öz ölkəsinə apardı”.

Babilistan hökmdarı Nabonidin kitabesindən

F Sizcə, Babilistan hökmdarı Midiyada baş verən hadisələri nə üçün yaxından izləyirdi?

E.ə. 550-ci ildə II Kir özünü Midiya dövlətinin hökmdarı elan etsə də, əslində, tarixdə yeni Əhəməni (fars) dövləti yarandı. Ekbatan paytaxt şəhəri kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Sonrakı dövrlərdə o da Əhəməni dövlətinin paytaxtlarından biri hesab olunurdu.

II Kirin midiyalı əyanlara vəzifələr verməsinin bir səbəbi də farsların hələ dövlət və inzibati idarə işlərini bilməmələri idi. Midiyalıların mədəniyyətini mənimsəyən farslar dövlət quruluşu və idarəetmə sistemini bütünlükdə Midiyadan götürmüştülər.

II Kirin Midiya dövlətçiliyinə hörmətlə yanaşmasının səbəblərini müəyyənleşdirin.

Qısa vaxt ərzində Midyanın tərkibinə daxil olan əraziləri öz hakimiyətinə tabe edən II Kir e.ə. 547-ci ildə Kiçik Asiyada güclü dövlət sayılan Lidiyanı, az sonra Kiçik Asiyada yerleşən yunan şəhərlərini işğal etdi. E.ə. 539-cu ildə fars ordusu Ön Asiyada müstəqilliyini saxlamış sonuncu dövlətə – Babil şahlığına qarşı hücumu başladı. Həmin ildə II Kir tətənə ilə Babilə daxil oldu. Babilin süqutundan sonra onun asılılığında olan Suriya, Fələstin, Finikiya könüllü olaraq Əhəməni dövlətinə tabe oldu. Əhəməni dövlətinin qərb sərhədləri Misirə qədər uzandı. II Kir vaxtilə Babil hökmdarlarının əsir götürüb zorla Babilistana köçürüyü yəhudi xalqına öz vətənlərinə qayıtmağa və Quds (Yeruşəlim) məbədini bərpa etməyə icazə verdi.

E.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfları üzərinə yürüş etdi. Bu yürüş II Kir üçün faciəvi sonluqla nəticələndi. Qədim yunan tarixçisi Herodotun məlumatına görə, massaget hökmdarı Tomirisin başçılıq etdiyi döyüsdə fars ordusu darmadağın edilmiş, II Kir öldürülmüşdür.

Böyük dövlətlərə qalib gəlsə də, II Kirin massaget tayflarına məğlub olmasının səbəbini nə ilə izah etmək olar?

II Kirin ölümündən sonra onun yerini böyük oğlu II Kambiz tutdu. II Kambiz tabe edilmiş xalqların çıxışlarını yatırıdı, qardaşı Bardinin hakimiyət iddialarına son qoyub onu edam etdirdi. Sonra vaxtile atasının hazırladığı planı həyata keçirib Misiri işğal etdi.

Misirin qədim paytaxtı Memfisi tutan II Kambiz burada firon elan edildi. II Kambizin uzun müddət Misirdə qalması, Efiopiyyaya uğursuz yürüşü İranda iğtişaşa səbəb oldu. E.ə. 522-ci ildə özünü II Kirin digər oğlu Bardı kimi qələmə verən kahin-maq Qaumata hakimiyəti ələ keçirdi.

Nə üçün Qaumata özünü Bardı kimi qələmə verə bilmədi?

Dövlət çevrilişi yolu ilə Əhəməni taxt-tacına sahib olmuş Qaumata narazı olan təbəqələri öz tərəfinə çəkməklə hakimiyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Qaumatanın islahatları nəslİ əyanların hakim mövqeyinin ləğviñə yönəlmışdı. Onların əmlakı müsadirə edilib azad icmalara qaytarılmışdı. Digər bir fərmanla o, Əhəməni imperiyasına daxil olan bütün xalqları 3 il müddətinə vergilərdən və hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi. Bu tədbirlər xalq kütlələri arasında Qaumatanın nüfuzunu artırmış və bütün ölkə onun hakimiyətini qəbul etmişdi.

İranda baş verənlərdən xəbər tutan II Kambiz Misirdən geri qayıdarkən yolda vəfat etdi. II Kambizin ölüm xəbəri və varisinin olmaması fars əyanlarını təşəbbüsü öz üzərlərinə götürməyə vadar etdi. Çevriliş yolu ilə hakimiyətə gəlmiş Qaumata 7 aydan sonra ələ çevriliş nəticəsində də devrilərək öldürüldü. Boş qalmış hökmdar taxtında kimin oturacağına da həmin əyanlar müəyyən etdilər. Onlar çevrilişin əsas teşkilatçısı, Əhəməni sülalesinin kiçik qoluna mənsub olan I Daranı (Dəryavahuş) hökmdar seçdilər.

Niye Qaumatanın hakimiyəti ələ alması dövlət çevrilişi adlanır?

Massaget hökmdarı Tomiris

Bisütun abidəsi

Əhəməni imperiyasının ən qüdretli dövrü. I Dara (e.e. 522–486) hakimiyyətə gələn kimi Qaumatanın verdiyi fərمانları ləğv etdi. Bu, farsların tabeliyində olan xalqlar tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. E.e. 522–521-ci illərdə Əhəməni imperiyasının əksər ərazilərində üşyanlar baş verdi. Şah çətinliklə də olsa, üşyanları yatırı bildi. I Daranın hakimiyyətinin ilk illərində baş vermiş hadisələr haqqında məlumatlara Bisütun (Iran) qaya üzərində üç dildə (elam, akkad, qədim fars) həkk olunmuş kitabədə rast gəlinmişdir. Bu yazınlarda ilk dəfə zərdüştlük dininin əsas tanrışı sayılan Ahuramazdanın (Hörmüzd) adı çəkilir.

İmperiya daxilində sabitliyi bərpa edib, sərhədlərini möhkəmləndirən I Dara bir sıra islahatlar həyata keçirdi. O, satraplıqların (əyalətlərin) ərazilərini dəqiqləşdirib onları inzibati-vergi dairələrinə çevirdi. İmperiyyada bütün məmurlar və satraplar (canişinlər) ancaq farslardan təyin edilirdi.

I Dara yeni ümumdövlət vergi sistemi yaratdı. Bütün satraplıqlarda münbətiyindən asılı olaraq əkilən torpaqların sahibləri dəqiq müəyyən edilmiş pul vergisi ödəməli idilər. İtaet altındada olan ərazilərdəki məbədlər üzərinə də ilk dəfə olaraq vergi qoyuldu. Farslar isə hakim xalq kimi pul vergisindən azad edildilər. Vergilərin əsas ağırlığı iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrin – Babil, Misir, Finikiya xalqlarının üzərinə düşdü.

Şah bütün imperiya üçün vahid pul sistemi yaratdı. Əsas pul vahidi *darik* adlanan qızıl pul (çəkisi 8,4 q) idi. Yeni paytaxt – Parsa (yunanca Persopol) şəhəri salındı. Ölkədə keçirilən islahatlar beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə və inkişafına səbəb oldu.

Darik, qızıl pul

İ Daranın vergi və pul sahəsində keçirdiyi islahatların ölkə üçün əhəmiyyəti nə idi?

E.e. 512-ci ildə I Dara Qara dənizin ətrafında yaşayan iskitlərə qarşı yürüş etdi. Geri əkilən iskitlər “yandırılmış torpaq” taktikasından istifadə edərək bir aydan çox İran ordusunu arxalarınca “gəzdirdilər”. Yorulub əldən düşmüş iranlıların yürüşü nəticəsiz qurtardı.

“Yandırılmış torpaq” taktikasının onu tətbiq edən dövlət üçün zıyanlı tərəfləri nədir?

I Daranın dövründə İran–Yunan müharibəsi başladı. Müharibəyə səbəb Kiçik Asiyada yerleşən yunan şəhərlərinin üşyana qalxması oldu. E.e. 500–493-cü illərdə İran ordusu Finikiya donanması ilə birlikdə üşyanları yatırı bildi. Bundan sonra Əhəməni hökmdarı Balkan yarımadاسındaki yunan şəhər-dövlətlərinə qarşı yürüşə başladı. E.e. 490-ci ildə Afinaya qarşı gönderilmiş İran ordusunun məğlub olması I Daranın dünyani feth etmək arzusuna son qoymuş. Ondan sonra gələn Əhəməni şahları arasında onun qədər bacarıqlı hökmdar olmadığından emin olmayı başa düşürdülər. E.e. IV əsrin sonlarında Əhəməni imperiyası tənəzzüllə uğradı.

Makedoniya hökmdarı İsgendərin hücumu imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. Makedoniyalı İsgendərlə sonuncu Əhəməni şahı III Daranın orduları arasında e.ə. 331-ci ildə Qavqamela çölündə həllədici döyüş baş verdi. Əhəməni ordusunun məğlubiyyəti ilə bitən döyüsdən sonra ölkənin şərqinə qaçan III Dara yaxın adamları tərəfindən öldürdü. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti süqut etdi.

Hindistan (e.ə. III – e.ə. I minillikdə). Arxeoloji qazıntılar Hindistanın qədim insanların formalasdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir. Daş dövrünün bütün mərhələlərinə aid tapıntılar Hindistanda insan cəmiyyətinin inkişafını izləməyə imkan verir. Lakin Hindistan yarımadasının böyükülüyü, müxtəlif coğrafi və iqlim şəraitinin mövcud olması burada yaşayan insan qruplarının müxtəlif səviyyədə inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, Hindistanın cənub və şərqi ərazilərindəki insanlar neolit mədəniyyətdə yaşadıqları halda, Hind çayı hövzəsində artıq Tunc dövrünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti mövcud idi.

Harappa mədəniyyəti. Arxeoloji qazıntılar e.ə. III minillikdə Hind çayı hövzəsində süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik mədəniyyətinin, sənətkarlığın və ticarət əlaqələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Artıq e.ə. III minilliyyin birinci yarısında burada geniş əraziyə malik olan şəhərlər yaranmışdı. Onların arasında ərazisinə görə ən böyükü Harappa şəhəri idi. Burada ikimərtəbəli evlər, ictimai binalar, dini ayınlar üçün istifadə olunan hovuz və möhürlər tapılmışdır. Harappa mədəniyyəti dövrünün digər böyük şəhəri sayılan Moheno-Daroda əhalini içməli su ilə təchiz edən su kəməri, kanalizasiya sistemi olmuşdur. Harappalıların öz yazıları da olmuş, lakin bu yazılırin sırrı bu günə qədər hələ də açılmamışdır. Harappalılar Mərkəzi Asiya və Mesopotamiya dövlətləri ilə ticarət əlaqələri saxlamışlar.

Hindistanın o dövrdə Mesopotamiya ilə əlaqələrinin olmasını təsdiq edən faktları araşdırın.

Lakin e.ə. II minilliyyin əvvələrində Harappa mədəniyyəti tənəzülə uğramış, məlum olmayan səbəblərdən əhali Hind çayı hövzəsinə tərk edib Hindistanın içərilərinə köçmüştür.

E.ə. II minilliyyin ikinci yarısında köçəri arı tayfalarının gəlməsi ilə Hindistanın tarixində yeni sehifə açıldı. Avropadan Hindistana qədər uzun bir yol keçmiş arı tayfaları yerli əhalini də özleri ilə apararaq Hindistanın şimal-qərbindən içərilərinə doğru irəliləmiş, cəngəlliklərlə əhatə olunmuş Qanq çayı hövzəsində məskunlaşmışlar. Yerli əhali onlarla qaynayıb-qarışmış və nəticədə hind xalqı yaranmışdır.

E.ə. XI əsrə hind-arilər dəmir emal etməyi öyrəndilər. Dəmir alətlərlə Qanqın ətəfindək cəngəllikləri təmizləyən hindlilər əkin sahələri üçün şərait yaratırdılar. Burada əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Təbiii-coğrafi şəraitin əlverişli olmasının böyük sivilizasiyaların yaranmasına təsiri nədən ibarətdir?

Qədim hind əfsanəsindən səhne

Qədim dünya tarixində özünəməxsus mədəniyyəti ilə seçilən ölkələrdən biri də Hindistandır. O, Hind çayının adı ilə belə adlandırılmışdır. Qədim hindlilər dünya mədəniyyəti xəzinəsinə "0" rəqəmi, şahmat, "Mahabharata" və "Ramayana" poemalarını, Budda təlimi və başqa töhfələr vermişlər.

Hinduizmdə fil başlı tanrı – "Qaneşa"

Hind xalqının formalaşduğu dövrde hinduizm dini yarandı. Hinduizmin ən qədim müraciətə qanunlar toplusu “Veda” (“biliklər”, “müdrilik”) adlanır. “Veda” yazılarında varlılar və kasıblar haqqında danışılır.

* **Kasta** – dəyişməyən irsi hüquq və vəzifələri olan insan təbəqələri

Daha hansı xalqlar öz tanrılarını heyvanbaşlı insan şəklində təsvir edirdilər?

Əkin sahələrinin xüsusi mülkiyyətə verilməsi əmlak və sosial bərabərsizliyi artırıdı. Varlı, imtiyazlı insanların torpaqlarında qul kimi döyüslərdə əle keçirilmiş əsirlər işlədilirdi. Qulları “düşmən” adlandırdılar. Əvvəllər tayfa başçıları – racələr tayfa üzvləri tərəfindən seçiliirdilər. Sonralar ırsən keçən bu vəzifə racələri tədricən hökmədlərlərə çevirdi. Bu dövrə e.e. XII-XI əsrlərdə Hindistanda 4 əsas *kasta** formalasmışdı: *brahmanlar* – kahinlər, *kshatri* – döyüşüclər, *vayşi* – icmaçı kəndlilər, *śudra* – ən kasib asılı insanlar, nökərlər.

Kasta ilə ictimai siniflərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Beləliklə, cəmiyyətdəki təbəqələşmə, hakimiyətin ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəm-leşməsi və ırsən ötürülməsi e.e. I minillikdə Hindistanda dövlətlərin yaranmasına göti-rib çıxardı. E.e. VI əsrə Hindistanın şimal-qərbinə (Hind çayı hövzəsinə) hücum edən I Daranın ordusu buradakı kiçik dövlət qurumlarını məğlub edərək ərazini Əhəməni döv-lətinə birləşdirdi.

Əhəməni imperiyasına son qoyan Makedoniyalı İsgəndər e.e. 327-ci ildə Hindistana yürüş etdi. Hindlilərin güclü müqavimətinə bax-mayaraq, İsgəndər Hind çayı hövzəsindəki əraziləri öz hakimiyətinə tabe etdi. İsgəndər Hindistanın digər ərazilərini də işgal etmək istəyirdi. Hindlilərin güclü müqaviməti ilə üz-ləşən, aramsız döyüslərdən yorulmuş Makedoniya əsgərləri yürüşü davam etdirməkdən imtina etdilər. Əsgərlərinin qətiyyətini görən İsgəndər geri dönəməyə məcbur oldu.

İsgəndərin ölümündən sonra Makedoniyası imperiyasının dağıldığı dövrde Hindistanda da yunan-makedoniyası işgalinə qarşı mübarizə başladı. Bu mübarizədə Mauriya sülaləsindən olan Çandraupta fərqlənirdi. O, Hind çayı hövzəsindəki ərazilərin bir hissəsini azad etməyə nail oldu. Mauriya sülaləsinin ən qüdrətli hökmədarı Aşoka e.e. III əsrin ikinci yarısında Hindistani vahid dövlətdə birləşdirdi. Bütün Hindistan üzərində hakimiyətini möhkəmləndirən Aşoka bir sıra sahələrdə İslahatlar apardı. İslahatlarını xalqa çatdırmaq üçün o, Hindistanın müxtəlif səmtlərində 33 kitabə qoymuşdu. Hindistanın tarixində buddizmin əsas himayədarı və təbliğisi kimi də yadda qalmış Aşokanın vəfatından sonra dövlət zəiflədi. E.e. 180-ci ildə Mauriya sülaləsinin hakimiyətinə son qoyuldu və Hindistan yenidən ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı.

Çandraupta ordusunun döyüş filləri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İran və Hindistan mədəniyyətinə aid araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
2. Əhəməni imperiyasının Azərbaycan və digər ölkələrə siyasi təsirini şərh edin.
3. Harappa mədəniyyəti nədən xəbər verir? Bu mədəniyyətin tarixi əhəməniyyətini izah edin.
4. İranda və dünyanın digər ölkələrində baş vermiş oxşar mədəni hadisə və prosesləri za-man baxımından dəyərləndirin. Bunun üçün sxem tərtib edin.

4

BÖYÜK HUN İMPERİYASI VƏ QƏDİM ÇİN

AÇAR SÖZLƏR

- Mete xagan
- nikah diplomatiyası
- “vuruşan padşahlıqlar”
- Sin Şixuandi
- Xan imperiyası

E.ə. III-II minilliklərdə Çin sivilizasiyası təşəkkül tapdı. E.ə. III əsrə vahid dövlətin yaranması isə onun zirvəsi oldu. Onların şimal qonşuları olan hunlar Asiya və Avropada güclü dövlətlər qurmuş qədim və qüdrətli türk tayfları idi.

Teoman ve Çin səddi. Qədimdə türklər Mərkəzi Asiyada, Altay dağları ətrafında və Yenisey çayı boyu ərazilərdə yaşayırırdılar. Təsərrüfatda maldarlıq xüsusi yer tutduğundan onlar daim yeni otlqlar axtarırdılar. E.ə. II minillikdə şərqdən-qərbə və qərbən-şərqə doğru baş verən türk axınları və yerdəyişmələri çox böyük bir arealı əhatə etmişdir. Azərbaycan türkləri zaman-zaman bu əraziyə köç edən qohum tayflarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunu maddi-mədəniyyət abidələri (*bəngüdaşlar**), qayaüstü təsvirlər və s.), əfsanə və nağıllar, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm xalq eposu aydın göstərir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Altay dağlarının etəklərində, Çindən şimalda yaşayan köçəri hun tayfları daha da qüvvətləndi. Onlar iri tayfa ittifaqı halında birləşib geniş ərazilərə yayıldılar.

E.ə. 220-ci ildə Teoman hunların başçısı oldu. O, pərakəndə halda yaşayan türk tayflarını vahid bayraq altında birləşdirib Asiya və ya Böyük Hun dövlətinin əsasını goydu. Bu zaman Çində “vuruşan padşahlıqlar” dövrü yenicə başa çatmış, Sin Şixuandi ölkəni birləşdirmişdi. Bununla belə, Çində qarşıqliq hələ də davam edirdi. Belə vəziyyətdən istifadə edən hunlar Çin üzərinə yürüşlərə başladılar. Teoman Çinin bəzi bölgələrini özünə tabe etdi. Bundan sonra da hun axınlarının ardi-arası kəsilmədi. Çin hökməarı bu hücumların qarşısını almaq üçün qalalar tikdirdi. Sonra həmin qalalar divarlar vasitəsilə bir-birinə birləşdirildi. Məşhur Böyük Çin səddinin əsası belə qoyuldu.

Orta əsrlərdə yadelli basqınlarından qorunmaq üçün daha hansı müdafiə sistemlərində istifadə olunurdu?

Mete xaganın uğurları. E.ə. 209-cu ildə Böyük Hun dövlətində Mete xan atası Teomanın yerinə keçib özünü *tanhu** elan etdi. Hökmərləyi 35 il sürən Mete xagan öz cəsurluğu və ağıllı tədbirləri ilə böyük şöhrət qazandı. O, əvvəlcə ölkə daxilində sabitliyə

* **Bəngüdaş** – türk bahadırlarının xatirəsini əbədiləşdirmek üçün ucaldılan daş heykel

Böyük Hun imperiyası

Böyük Çin səddinin inşası

* **Tanhu** – hun dilində “ucalıq”, “ululuq”, “hökmdar”. Sonralar “yabğu”, “kağan”, “xagan” şəklinə düşmüştür.

Mete xaqan (Oğuz xan) elçiləri qəbul edərkən

ordusu e.ə. 200-cü ildə Çin divarlarını aşış bu ölkənin içərilərinə doğru irəlilədi. Pinçen şəhəri yaxınlığında çoxsaylı Çin hərbi dəstələri mühəsirəyə alındı. Çin hökmdarı ağır şərtlərlə sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Bu sazişə görə, Çinin şimal hissəsi hunların hakimiyyəti altına keçdi. Çin Mete xaqana vergi ödəməli, qızıl, ipək və pambıq parça göndərməli idi. Hunlar mühüm ticarət yollarına nəzarəti də öz əllərinə aldılar. Bu yolların üzərində 50-yə yaxın türk şəhəri (Kaşqar, Yarkənd və b.) var idi.

 Sizcə, hunlar nə üçün məhz Çin üzərinə tez-tez yürüş edirdilər?

Mete xaqanın dövründə Böyük Hun imperiyasının sərhədləri şərqdə Sakit okeana, qərbdə isə Xəzər dənizi və Ural dağlarına qədər uzanırıdı. Ölkənin paytaxtı Ötükən şəhəri idi.

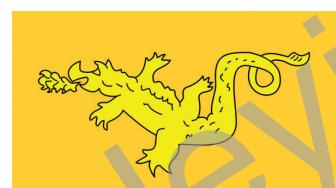
“Oğuz xan” dastanında Mete xaqan “Oğuz” adı ilə yad edilir, onun qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Çin qaynaqlarında isə Mete “Tanrı qutu”, yəni Tanrıının yer üzündə siyasi iqtidár hüququ verdiyi adam adlandırılır.

İmpriyanın parçalanması və süqutu. Çin hökmdarları hunların qələbəsi ilə barışmaq istemir, vergi ödəməkdən boyun qaçırdılar. Onlar hiyləyə el ataraq hun döyüş taktikasını öyrənir, atlı döyüş dəstələri təşkil edirdilər. “Nikah diplomatiyası”ndan məharətlə istifadə olunurdu. Çin şahzadə qızlarını hun hökmdarlarına ərə verməklə onları ele alırlılar. Hunlar arasında ədavət salır, onları daxili çəkişmələrə sövq edirdilər. Çinin bu siyaseti nəticəsində e.ə. I əsrin ortalarında Böyük Hun imperiyası iki yere parçalandı. Eramızın I əsrinin əvvəllerində hunların birligi və qüdrəti yenidən bərpə olunsa da, bu, uzun çekmədi. 48-ci ildə imperiya bir daha iki yere bölündü. Şimal hunları bir əsrden çox müstəqil yaşıdlılar. Bundan sonra onlar qonşu tayfalar tərəfindən qərbə doğru sıxışdırıldılar. Bu hunların bir hissəsi sonralar dəfələrlə Azərbaycana axınlara etmiş, burada qohum tayfalarla qaynağıb-qarışmışdılar. Avropada Hun dövlətini yaranan və “Attila hunları” kimi tanınanlar da həmin hunların nəslindən idilər.

Parçalanmadan sonra cənub hunları bir müddət öz daxili müstəqilliklərini saxladılar. Lakin 216-cı ildə Çin onların dövlət qurumunu ləğv etdi. Ərazilərini isə əyalətlərə bölgərək Çin sərkərdələrinin idarəciliyinə verdi.

 Sizcə, böyük imperiyaların dağılmasıının səbəbləri nə idi?

nail oldu. Döyüşçülərinin sayı yüz minə çatan güclü ordu yaratdı. Əsgərlər döyüş təlimi keçir, uçan quşları nişan alaraq sərrast ox atmayı öyrənirdilər. Ordusunun gücünə güvənən Mete xaqan Hun dövlətinin sərhədlərini genişləndirməyə başladı. Monqol və Tibet tayfalarını hunlara tabe etdi. Hun

Böyük Hun imperiyasının bayrağı

Çində erkən sivilizasiyanın təşəkkülü. Əsasən, dağlıq ölkə olan Çinin şərqində mələyim iqlimə və zəngin bitki örtüyüne malik düzənlik ərazilər yerləşirdi. Buradan iki böyük çay – Xuanxe və Yansız çayları axırdı. İnsanların sıx məskunlaşduğu Xuanxe vadisi qədim Çin mədəniyyətinin beşiyi hesab olunur. Çinlilər güclü daşqınlara görə Xuanxeni “Çinin bələsi”, “Qəlbi kədərləndirən çay”, “Gəzən çay” adlandırdılar. Buna baxmayaraq, əhali Xuanxe vadisində yaşayır, müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə məşğul olurdu. Bol suyu və münbüt torpaqları olan bu vadidə qədim sakinlərin əsas məşguliyəti əkinçilik idi. Sudan uzaqda yerləşən torpaqları suvarmaq üçün suvarma kanalları çəkilirdi. Çində erkən sivilizasiya e.ə. III-II minilliklərdə Xuanxe vadisində meydana gəlmişdi. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, bu dövrə Çində daş əmək alətləri ilə yanaşı, metaldan müxtəlif əşyalar düzəldilir, ipəkdən parça hazırlanır, yazidan istifadə olunurdu. Ev və məbədlər gildən, ağacdan və kərpicdən tikilirdi. Təbiət hadisələri qarşısında aciz qalan çinlilər tanrılarla sitayış edir, insan və heyvanları onlara qurban verirdilər. Qəbir abidələrinin öyrənilməsi həmin dövrə Çində təbəqələşmənin mövcud olduğunu və quldarlıq quruluşunun təşəkkül tapdığını təsdiq edir.

Çin təsərrüfatında ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Tut yarpağı ilə bəslənən ipəkqurdunun baramasından ipək parçalar toxunurdu. Metalisləmə və dulusçuluq sənəti yüksək inkişaf etmişdi. Hələ e.ə. II minillikdə Çində daş və sümükə yanaşı, tuncdan da əmək alətləri və meşət əşyaları hazırlanırdı. Ağ rəngli gildən zərif qablar istehsal olunurdu.

E.ə. VI-V əsrlərdə Çində dəmirin emalı təsərrüfatın inkişafına təkan verdi. Suvarma kanallarının qazılması çəltik sahələrini genişləndirməyə şərait yaratdı. Dəmir ucluğu olan kotandan istifadə torpağın şumlanması asanlaşdırıldı. Təsərrüfatda qul əməyindən geniş istifadə edilirdi.

İpəkqurdu üçün tut yarpaqlarının toplanması

2 Təbii-coğrafi şərait Çinin təsərrüfat sahələrinə necə təsir göstərdi?

Vahid Çin dövlətinin yaranması. E.ə. I minilliyin ortalarında Çindəki quldar dövlətlər bir-biri ilə qanlı müharibələr aparırdı. Təsadüfi deyildi ki, e.ə. IV-III əsrlər Çin tarixində “vuruşan padşahlıqlar dövrü” adlanır. Uzun sürən bu mübarizə Sin sülaləsinin qələbəsi ilə başa çatdı. Ordunun yeni qaydada təşkili bu qələbədə çox mühüm rol oynadı: hücum edən dəstələrdə yalnız gənc döyüşçülər, müdafiədə isə yaşıllar vuruşurdular. Sin hökməndən ölkəni vahid dövlətdə birləşdirdi və e.ə. 221-ci ildə özünü Sin Şixuandi – “Birinci Sin imperatoru” adlandırdı. Sin sülaləsinin adı sonralar bütün ölkəyə verildi.

Sin Şixuandi ölkədə vahid yazı, ölçü, çeki və pul sistemi tətbiq etdi. Bütün ölkə üçün vahid qanunlar qəbul olundu, ölkə vilayetlərə bölündü. Vilayət rəisleri imperatora tabe edildi. İmperatorun əleyhdarlarına amansız divan tutuldu. Böyük Çin səddi də Sin Şixuandinin dövründə inşa olunmağa başlanılmışdı. Bu nəhəng səddin inşası sonrası minillik boyu da davam etdirilmişdir. Onun hündürlüyü bəzi yerlərdə 10 metrə, uzunluğu isə etrafə uzanan qolları ilə birlikdə 6 min kilometrə çatırdı. Lakin ölkəni möhkəmləndirmək üçün görülən bu tədbirlərə baxmayaraq, Sin Şixuandinin ölümündən sonra Sin imperiyası zəiflədi və süqut etdi.

3 Sin Şixuandinin yaratdığı dövlətin mərkəzləşmiş dövlət olduğunu sübut edin.

1974-cü ildə arxeoloqlar Sin Şixuandinin məqbərəsini aşkar etdilər. Bu məqbərəni Misir fironlarının ehramları ilə müqayisə etmək olar. Onu 720 min adam 37 il ərzində Li dağında inşa etmişdi. Əbədi yuxuda olan hökmardı adam boyu hündürlüyündə gildən düzəldilmiş 7000-ə yaxın döyüşü qoruyurdu.

Məqbərənin divarları və döşəməsi müxtəlif rəngli daş lövhələrlə örtülmüşdü. Burada hətta imperator sarayının kiçildilmiş maketi də düzəldilmişdi. Saray süni dağ və meşələrin, parlaq civə ilə doldurulmuş çay və göllərin arasında yerləşirdi. Qızıl və gümüşdən düzəldilmiş quşlar gördə “üzürdü”. İmperatorla birlikdə onun arvadları, 10 bacısı, qulluqçuları və atları da məqbərədə basdırılmışdı.

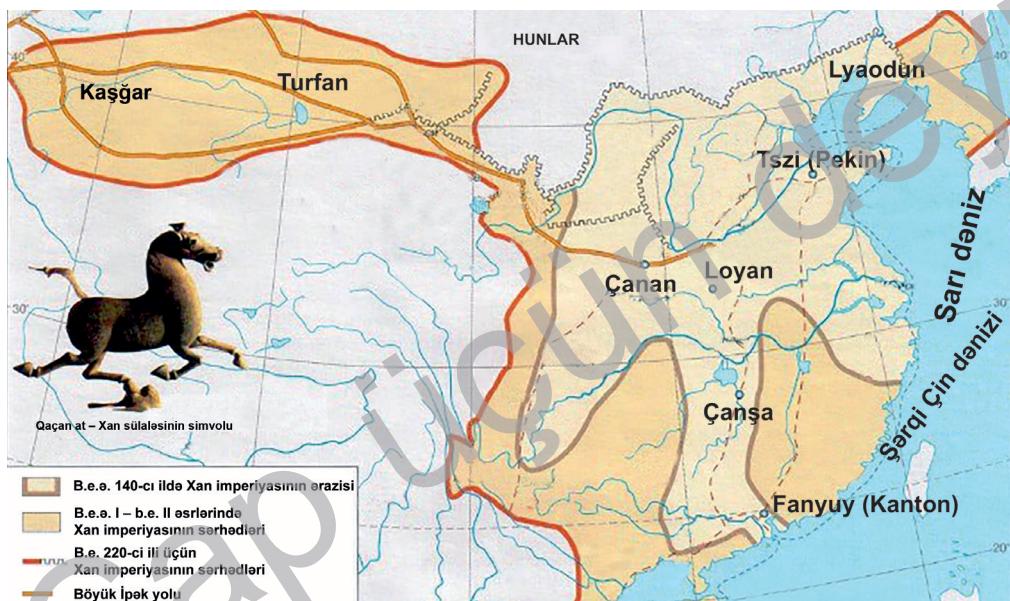
Sin Şixuandi gəzintidə

Xan sülaləsi və Çində xalq üşyanları. E.e. III əsrin sonlarında Çində Xan sülaləsi hakimiyyətə geldi və 400 ildən artıq hökmranlıq etdi. Xan imperatorları Sin dövrünün idarəcilik üsullarını təkmilləşdirməyə, Çinin bütövlüyünü qorumağa, ölkəni şimal tayfalarının basqınlarından müdafiə etməyə çalışırdılar. Onlar hətta işgalçi mühərbiələr aparmaqla ölkə ərazisini xeyli genişləndirməyə də nail olmuşdular. Xan dövründə Çin əhalisi vahid xalqa çevrildi. Əbəs yere deyildir ki, çinlilər bu gün də özlərini “xan” adlandırırlar.

Xan sülaləsi dövründə kənd təsərrüfatının bərpasına yönəlmış tədbirlər öz bəhrəsini verdi. Türk edilmiş kəndlər yenidən canlandı, boş torpaqlar istifadə olunmağa başlandı. Məhsul istehsalı artdı.

Gildən döyüşü figurları.
E.e. III əsr

E.ə. II əsrin sonlarında Çindən Şimali Afrika və İspaniyaya dək çox böyük məsafədə ticarət yolları uzanırdı. Bu yolla uzaq ölkələrə, əsasən, ipək daşındığından onu Büyük İpək yolu adlandırdılar. Bu yol Azərbaycandan da keçirdi. Çin orduları bu yoldan bəzən qarətçi yürüşlər məqsədilə də istifadə edirdilər.

 Sizcə, Büyük İpək yolu ilə qərb ölkələrin- dən Çinə nə getirilə bilərdi?

Xan imperatorlarının apardığı mühabələr zamanı ölkəyə çoxlu qul gətirildi. Hərbi əsirlərlə yanaşı, vergi və icarə haqqını verə bilməyən Çin kəndliləri də qula çevrilidilər. Kəndlilərin və qulların ağır vəziyyəti onları üsyan etməyə vadar edirdi.

Eramızın I əsrinin əvvəllərində Çində “Qırmızıqasıllar” üsyani baş verdi. Üsyançılar başqalarından fərqlənmək üçün qاشlarına qırmızı rəng çəkmışdilər. Bu üsyan amansızlıqla yatırıldı.

Eramızın 184-cü ilində ölkəni daha böyük üsyan – “Sarısarıqlılar” üsyani bürüdü. Başlarına sarı sarıq bağlayan üsyançılar Çjan qardaşları başçılıq edirdi. Demək olar ki, bütün Çinə yayılan **bu üsyan 20 il davam etdi**. Sonda məğlub olmasına baxmayaraq, “Sarısarıqlılar” üsyanı padşah hakimiyyətini və quldarların hökmranlığını sarsıdı. Xan sülaləsinin hakimiyyəti tezliklə devrildi və Çində quldarlıq quruluşu dağıldı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mete xagan Hun dövlətini gücləndirmək üçün hansı tədbirləri gördü?
2. Hunların e.ə. 200-cü il yürüşündən sonra Çinlə bağlıqları sazişin şərtləri nəyi sübut edir?
3. Büyük İpək yolunun əhəmiyyəti barədə danışın.
4. Hunlara qarşı mübarizədə Çinin yeritdiyi siyasetin mahiyyətini açıqlayın.
5. “Sarısarıqlılar” üsyanı nəticəsində Çində hansı dəyişikliklər baş verdi?

İmperator Van Manın islahatları sosial ziddiyyətləri dərinləşdirdi. Kim onun qanunlarını pozurdusa, bu barədə məlumat verməyən dörd qonşusu ilə birlikdə dövlət quluna çevrilirdi. Həbs olunan azad adamlar da qullar kimi ən ağır işləri yerinə yetirməli idilər: yol çəkməli, kanal qazmali, Büyük Çin səddinin inşaasında iştirak etməli, şəhərlər ətrafında divar ucaltmalı, metal əritməli idilər. Belə vəziyyətdə qullar kəndlilərlə birlikdə üsyana qalxdılar. Üsyana yoxsul Fan Çun başçılıq edirdi. Van Man onlara qarşı göndərdiyi ordular məğlub oldu. Van Man cinayətkarları üsyançılarla qarşı səfərbər etdi, hökmədar sarayındaki vəhşi heyvanları da (pələng, bəbir və s.) onların üzərinə buraxdı. Lakin Van Man devrildi. Xan əyanları üsyandan istifadə edib hakimiyyətə gəldilər. Əhalinin vəziyyəti müvəqqəti olaraq yaxşılaşdı.

 “Qırmızıqasıllar” üsyanı haqqında “Erkən Xan tarixi” əsərində “Sarısarıqlılar” üsyanı nə sövq edirdi?

AÇAR SÖZLƏR

- polis sistemi
- vətəndaş cəmiyyəti
- Solon
- respublika
- Milan fərmanı

Müasir siyasi və hüquqi mədəniyyət antik sivilizasiyanın – qədim yunanların və romalıların böyük irlərinə əsaslanır.

Polis sisteminin yaranması. Avropada dövlətciliyin və sivilizasiyanın əsasları Krit adasında və Mikenə şəhərində yaranmış, bununla da qədim yunan tarixinin və mədəniyyətinin əsası qoyulmuşdur. Bunun məhz Avropanın cənub-şərqində yaranması Şərqi sivilizasiyasının təsiri ilə bağlı idi.

E.ə. XI–IX əsrlərdə Yunanistanda erkən polislər – bərabərhüquqlu torpaq sahibkarlarının vətəndaş icmaları yarandı. E.ə. VIII–VII əsrlərde onlar şəhər-dövlətlər səviyyəsinə yüksəldilər. Bu dövlətlərdə hakimiyyət artıq tamamilə demosu idarəetmədən uzaqlaşdırılmış aristokratiyaya məxsus idi. Afinada ali siyasi və məhkəmə hakimiyyətini öz üzərinə götürmiş aqsaqqallar şurası aristokratianın sıralarından vəzifəyə şəxslər təyin edirdi.

Qədim Mikenanın təsviri

❓ Xatırlayın, qədim Yunanistanda aristokratiya və demos kimlərə deyilirdi?

❓ Afinada bərəqərər olmuş idarəetmə formasını necə adlandırdılar?

Bəhs olunan dövrə bütün Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzələrində yunan koloniyaları salınmağa başlandı. Bu, yeni satış bazarlarının açılması ilə yanaşı, təsərrüfatın inkişafına da güclü təkan verdi. E.ə. VII əsrə ölkədə ilk metal pullar zərb olundu. Bütün bunlar demosun təbəqələşməsini gücləndirdi. Onların sıralarından çıxmış “yeni varlıklar”ın hakimiyyətdə iştirak etmək tələbini irəli sürmələri aristokratların qəzəblənməsinə səbəb oldu. Kəndlilərin torpaqdan məhrum olmaları cəmiyyətdə daha da böyük gərginlik yaratdı. Belə ki, torpaq sahəsinin itirilməsi vətəndaşlıqdan məhrum olmağa gətirib çıxara bilərdi. Borc köləliyi də yayılmışdı. Baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində demokratik hərəkat gücləndi. Demosun çıxışlarına aristokratlar cavabsız qoymadılar. Məsələn, e.ə. 621-ci ildə hakim Drakon Afinada olduqca sərt qanunlar məcəlləsi tərtib etdi.

❓ Yunan koloniyalarının salınmasının iqtisadi, sosial və siyasi nəticələri nədən ibarət idi?

Qədim Sparta. Sparta və Afina siyasi qarşıqlıqdan çıxmak üçün polis inkişafının müxtəlif yollarını seçdilər. Dorilərin nəsilləri tərəfindən salınmış Sparta hərbiləşdirilmiş dövlət idi. Bu, Peloponnesin tabe edilmiş əhalisi üzərində onun ağıalığını təmin edirdi. Spartada idarəetmənin əsasları qanunverici Likurq tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. O, 30 nəfər aqsaqqaldan ibarət şurəni ali hakimiyyət orqanı təyin etmişdi. Şura mübahisələri həll edir və seçilmiş iki hökmədərə göstəriş verirdi. Hökmədarlar ali sərkərdə və hakim kimi qalır, kahinlərin vəzifələrini yerinə yetirirdilər.

Hakimiyyət uğrunda rəqabəti aradan qaldırmaq üçün onun bölünməsi haqqında razılıq əldə olundu. Qanundan narazı qalan zadəganlar Likurqun ölümündən sonra sənədə bir bənd əlavə etdilər: "Əgər xalq (xalq yığıncağı – red.) yanlış qərar qəbul etsə, ağsaqqallar ve hökmdarlar həmin qərarı ləğv edə və xalq yığıncağını buraxa bilərlər". Bu, Spartanın tam olaraq *oliqarxiya** tipi polisə çevrilməsi demək idi.

 Spartada oliqarxiya tripli idarəetmənin qurulmasının əsas səbəblərini müəyyən edin.

Afinada polisin inkişafı.
Afinada vətəndaşlıq, qanunuñluq və siyasi azadlıq prinsiplərinə əsaslanaraq tarixdə ilk demokratik dövlət quruldu. Onun yaranmasının əsası Solonun e.ə. VI əsrin əvvəllərindəki islahatları ilə qoyuldu.

Solon islahatları zadəganların iqtisadi qüdretini sarsıdı və yoxsulların vəziyyətini nisbətən yüngülləşdirdi. Lakin islahatlar yoxsulları zəruri torpaqla təmin etmədi və onların vəzife tutmalarına imkan vermədi. Buna görə də yoxsullar torpağın bölüşdürülməsini və vətəndaşların bərabərliyinin müəyyənleşdirilməsini tələb etməkdə davam edirdilər.

Cəmiyyətdə mövcud olan gərginlik Afinada *tiranlığın** yaranmasına səbəb oldu. Tiranlar demosun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı verdikləri vədlərə əməl etmədilər. E.ə. VI əsrin sonlarında orada quldarlıq demokratiyası bərqərar oldu.

 "Quldarlıq demokratiyası" ifadəsi müasir nöqtəyi-nəzərdən uyğunsuz görünse də, həmin dövr üçün nəyi bildirirdi?

E.ə. 500–449-cu illərdə Əheməni dövləti ilə yunan şəhər-dövlətləri arasında müharibələr baş verdi. Bu müharibələrdə yunanlar böyük itkilərə məruz qalsalar da, son nəticədə öz vətənlərinin müstəqilliyini qoruyub-saxlaya bildilər.

Əhemənilərə qarşı müharibələr zamanı demos Yunanistanın tarixindəki rolunu daha dərindən dərk etdi və müharibədən sonra öz hüquqlarının genişləndirilməsini tələb etməyə başladı. Bu, strateq vəzifəsini tutmuş (e.ə. 443–428-ci illərdə) Periklin islahatında öz əksini tapdı. Onun təklifi ilə yoxsullara dövlət vəzifəlerinin həyata keçirilməsi üçün əməkhaqqı verməyə başladılar. Bu addım demosun vətəndaş fəallığının güclənməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də Periklin hakimiyyəti Afina demokratiyasının çıxəklənmə dövrü hesab edilir.

 Afina demokratiyasının çıxəklənməsinə hansı hadisə təkan verdi?

.....
* **Oliqarxiya** – "azlığın hakimiyyəti", qeyri-demokratik rejimin bir növü
.....

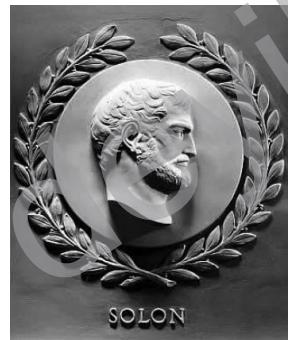
LYCURGUS

"Qoy... xalq vaxtaşırı Evrota çayının sahilində yığıncaqlara toplaşın. Qoy orada xalqa onun qəbul, yaxud rədd edə biləcəyi qərarlar təklif edilsin. Qoy xalqda ali hakimiyyət və güc olsun".

Likurqun "Hakimiyyətin bölünməsi haqqında qanun"undan

 Verilmiş mənbə Sparta dövlətinin demokratik quruluşunu eks etdirimi? Fikrinizi əsaslandırın.

Solon dəyişikliklər haqqında

SOLON

ABŞ konqresində

Solonun barelyefi

"Əgər dövlətdə hər şeyi tərsinə çevirsələr, sonra hər şeyi yerinə qoymağə güc çatmayacaq".

 Bu ifadə Solonun siyasi baxışlarını necə xarakterizə edir?

Siyasi mübarizənin davamı. Makedoniyanın yüksəlişi. Yunanistanda aqalıq uğrunda e.e. 431–404-cü illərdə Afina-Sparta müharibəsi baş verdi. Bu müharibənin nəticələri Yunanistan üçün faciəvi oldu: polislərdə demokratiya və aristokratiya tərəfdarları arasında hakimiyət uğrunda siyasi mübarizə kəskinləşdi. Bir sıra polislərdə yenidən tiraniya bərqərar oldu. Bütün bunlar polis sisteminin böhranından və süqutunun başlanmasından xəbər verirdi.

E.e. 338-ci ildə yunanlar Xeroneya yaxınlığında Makedoniya çarı II Filippin ordusu tərəfindən darmadağın edildilər.

II Filippin oğlu İsgəndər e.e. 334-cü ildə Əheməni dövlətinin ərazisinə yürüşə başladı. O, Qranik və İss döyüşlərində qalib gəldi.

Xeroneyada abidə

"Xeroneyada həlak olanlarla birlikdə Yunanistanın azadlığı da dəfn olundu".

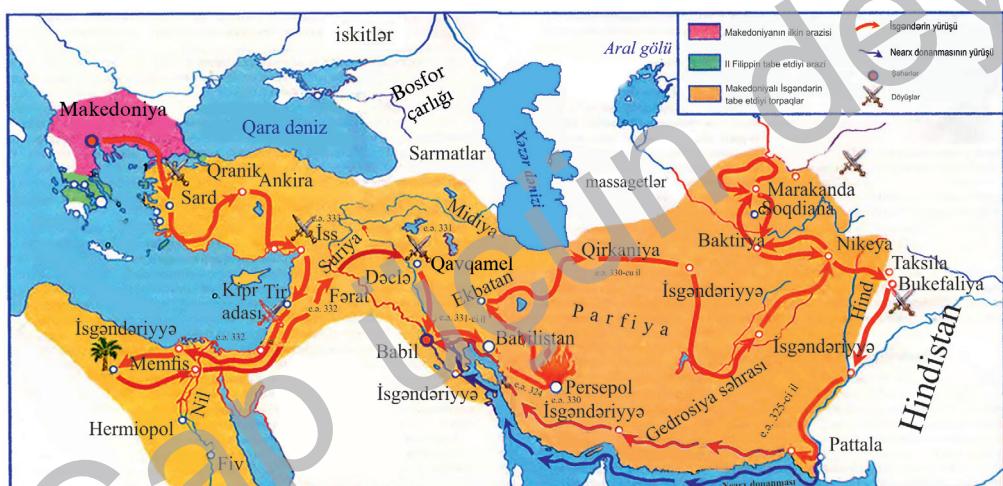
Abidə üzərində yazı

Fivlilərin üşyan etdiyini və afinalıların onlarla ittifaqda olduğunu öyrənən İsgəndər dərhal öz qoşunlarını Fermopildən keçməyə yönəltdi... Fivlilər yunanların azad olmasına kömək etmək istəyənləri onların tərəfinə keçməyə çağırırlar. Bu zaman İsgəndər makedoniyalılara döyükə başlamaq əmri verdi. Fivlilər hətta öz qüvvələrindən də artıq olan cəsarət və hünərlə vuruşurdular... Fivlilərin əksəriyyəti mühasirəyə düşdü və döyükədə həlak oldu. Şəhər alındı, qarət olundu və yer üzündən silindi. İsgəndər üşyanın əleyhinə səs verənləri bağışlayaraq yerdə qalanları qul kimi satdı.

Plutarx. "Seçilmiş tərcüməyi-hallar"

Verilmiş mənbə İsgəndəri necə xarakterizə edir?

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü

E.ə. 331-ci ildə isə Qavqamel yaxınlığında həllədici döyüşdə III Daranın qoşunlarını ağır məglubiyyətə uğratdı. Keçmiş qüdrətini itirmiş Əheməni dövləti bu zərbələrə davam getirməyərək dağıldı. Lakin İsgəndər özünü Əheməni şahlarının qanuni varisi kimi apararaq bir sıra şərq ənənələrinə sadıqlik nümayiş etdi. Babil şəhərini öz dövlətinin paytaxtı elan etdi. E.ə. 323-cü ildə İsgəndərin ölümündən sonra onun sərkərdələri arasında müharibələr başlandı. Nəhəng imperiya Makedoniya, Misir və Suriya padşahlıqlarına bölündü.

 Sizcə, İsgəndər nəyə görə özünü Əheməni şahlarının varisi, Şərq ənənələrinin davamçısı kimi göstərməyə çalışırı?

Romada idarəetmə sistemi. Roma şəhərinin əsasının qoyulduğu tarixdən etibarən şəhər vətəndaş icması (latınca – “civitas”) formasını qoruyub saxlayırdı. Torpaq icmanın müştərək mülkiyəti idi. Onun böyük bir hissəsi patrisilər arasında bölüşdürülmüşdü, plebeylərə isə kiçik pay torpaqları verilmişdi.

E.ə. VIII–VI əsrlərdə Romada sərkərdə, ali kahin və hakim səlahiyyətlərini öz əllərində cəmləşdirmiş hökmdarlar hakimiyyətdə idi. Onlar xalq yığıncağı tərəfindən seçilirdilər. Bu hökmdarların namizədliliklərini isə patrisilərin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrindən olan aqsaqqallar şurası – Senat irəli sürürdü. Patrisilər-dən fərqli olaraq, plebeylər dövlətin siyasi idarəetməsinə yaxın buraxılmırdılar.

Plebey və Patrisi

 Patrisilərin və plebeylərin vəzifətindəki əsas fərq nədə idi? Bu fərqi səbəbini yada salın.

E.ə. 509-cu ildə romalılar tiraniyaya meyilli hökmdara qarşı üsyən qaldırıraq hakimiyyəti devirdilər. Dövlət quruluşunun yeni forması – respublika (“ümumi iş”) formalaşdı. Lakin o, patrisilərin plebeylər üzərindəki siyasi və iqtisadi aqalığını təmin etdiyi üçün öz aristokratik xarakterini qoruyub saxlamışdı. Plebeylərin hüquqsuzluğu onların patrisilərə qarşı inadlı mübarəzəsinə səbəb oldu. Bir qədər sonra plebeylərə onların hüquqlarını dövlət qarşısında müdafiə edən xalq tribunlarının seçilməsi və konsul vəzifəsinin tutulması imkanı verildi. Vəzifəyə görə əvvəlki kimi yenə də əməkhaqqı verilmirdi. E.ə. IV əsrin sonlarında borc əsarəti və vətəndaşların qula çevrilmesi ləğv edildi.

E.ə. III əsrə Romada geniş işgalçı müharibələr yoluna qədəm qoydu. O, İtalyanı özüne tabe edərək Aralıq dənizi hövzəsini ələ keçirməyə başladı. Qarşıda gözlenilən müharibələr dövlətin bütün qüvvələrinin cəmləşməsini tələb etdirdi. Buna isə daxili münaqışələri nizama salmadan nail olmaq mümkün deyildi. Bunu dərk edən hakimiyyət e.ə. 265-ci ildə plebeyləri tamhüquqlu vətəndaşlar kimi tanıdı. Bununla da Romada vətəndaş cəmiyyətinin formallaşması başa çatdı.

 E.ə. V–III əsrlərdə Romadakı vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında hansı dəyişikliklər baş verdi? Bu dəyişikliklərin səbəplerini izah edin.

E.ə. 264-cü ildə Roma finikiyalıları (punlar) tərəfindən yaradılmış qüdrətli Karfagen dövləti ilə mübarizəyə başladı. Üç pun mühəribəsi e.ə. 146-cı ildə Karfagenin dağıdılması və Romanın Aralıq dənizinin qərb sahillərindəki aqalığının bərqərar olması ilə nəticələndi. Daha sonra Roma Şərqi yönəldi və e.ə. II əsrin ortaları üçün Makedoniyanı və Yunanıstanı işgal etdi. E.ə. I əsrin ortalarında Suriya, e.ə. 30-cu ildə isə Misir Roma əyaletinə çevrildi.

İşgalların miqyası Romaya çoxlu sayıda qulların getirilmesi və kəndlilərin kütləvi şəkildə müflisləşməsinə səbəb oldu. Kəndlilərin əldə etdiyi məhsul quldarların təsərrüfatlaşdırındaki qulların əməyi ilə yaradılan ucuz məhsulla rəqabət apara bilmirdi. İndi müflisləşmiş torpaqsız kəndlilər qanunun tələb etdiyi kimi, silahı öz hesablarına ala bilmirdilər. Bu da Roma ordusunun sayının azalmasına səbəb oldu və öz növbəsində, arasıksılməz müharibələr şəraitində olduqca təhlükeli idi. Beləliklə, aqrar məsələnin yenidən kəskinləşməsi Romada respublika quruluşunun böhranının başlangıcı oldu. Aqrar islahat uğrundakı mübarizəyə başçılıq etmiş Qrakx qardaşları böhranı aradan qaldırmağa cəhd etdilər. Lakin quldarlar islahatçılara divan tutdular. Bununla belə, böhran prosesinin qarşısını almaq mümkün olmadı.

 Romada respublika quruluşunun böhranının başlanmasının ilk səbəbi nə idi?

Respublikadan imperiyaya doğru. E.ə. II əsrin sonunda peşəkar muzdlu ordunun formalasdırılmasına başlanıldı. Bu, sərkərdələrin siyasi nüfuzunun güclənməsinə və dövlət hakimiyəti orqanlarının əhəmiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı.

Respublika quruluşunun böhranını Spartak üşəni daha da kəskinləşdirdi. Bütün bunlar Romanı respublika əsaslarından monarxiyaya doğru getdikcə daha çox sürəkləyən vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün şərait yaratdı. **E.ə. 49-cu ildə Romada Sezarın diktaturası quruldu.** Yuxarı dairələrdəki kəskin ziddiyətlər diktatorun öldürülməsi ilə nəticələndi. Ancaq Roma monarxiyaya gedən yoldan artıq kənara çıxa bilmirdi.

 Romadakı vətəndaş müharibəsinin əsas mərhələlərini yada salın.

E.ə. 30-cu ildə Yuli Sezarın varisi olan Oktavian öz rəqiblərini sıradan çıxararaq Roma-da hakimiyəti elə keçirdi. İtaetkar senat onu "prinseps" (senatorların siyahısında birinci olan) – Dövlət şurasının başçısı elan etdi. Buna görə de E.ə. 27-ci ildə Oktavian tərəfindən yaradılan quruluşu **principat*** adlandıırlar. Tezliklə isə **Romanın hökmətləri** tanrılarla bərabər tutuldu və "**Avqust**" ("fayda, mənfiət verən") **tituluna layiq görüldü**. Həmçinin Senat ona imperator titulu da vermişdi. Əvvəllər bu titulu yalnız *triumfa** layiq görülmüş sərkərdələrə verirdilər. Oktavianın vaxtından isə o, monarxiya tipli dövlət başçısının tituluna çevrilmişdi.

Onun yaratdığı monarxiya zahirən respublika əlamətlərini saxlayırdı. Bu, imperiyani uzun müddətə möhkəmləndirə də, bütünlükə quldarlıq sisteminin süqutunun qarşısını ala bilmədi. Həmin süqutun yaxınlaşdığını qui əməyinə əsaslanan təsərrüfatın böhranı, Xristianlığın yayılması

Yuli Sezar triumf zamanı tribun yerlərinin yanından keçərkən tribunlardan birinin onun qarşısında ayağa qalxmadığını gördükdə elə qazəbləndi ki, ucadan dedi: "Akvila, xalq tribunu, bəlkə, sənə respublikani da qaytaraq?".

Qay Svetoni Trankvill "On iki Sezarın həyatı"ndan

 Mənbə əsasında Sezarın respublikaya münasibəti ni müəyyənləşdirin.

* **Principat** – respublikanın zahiri əlamətlərinin qorunub saxlandığı monarxiya; Qədim Roma imperiyasının erken dövrü üçün xarakterikdir.

* **Triumf** – Qədim Romada qalib sərkərdənin qoşunu ilə birgə paytaxta təntənəli suretdə daxil olması

(bu din eramızın əvvəllərindən başlayaraq Roma əyaləti olan Fələstində yaranmışdı) və barbarların basqınları göstərirdi.

 Roma tarixinin müxtəlif dövrlərində yoxsulların tələbləri necə dəyişirdi?

Roma imperiyası

İmperianın süqutunun qarşısını almaq üçün olduqca sərt tədbirlər görmək lazım idi. Bu tədbirlər öz əksini imperatora mütləq hakimiyət verən *dominat** rejiminin qurulmasında tapdı. İmperator Konstantin 313-cü ildə Milan fərmanı verdi. Bu fərmanda xristianlara azad şəkildə ibadət etmək hüququ verirdi. Bu, kilsə ilə dövlət arasında ittifaqının başlangıcı demək idi. **330-cu ildə Konstantin imperianın paytaxtını Şərqə köçürərək "İkinci Romanın" – Konstantinopolun əsasını qoyma**. Konstantinin xəlefliyi 395-ci ildə imperianı iki hissəyə bölməyə məcbur oldular. Bölünmə nəticəsində yaranmış Qərbi Roma imperiyası 476-ci ildə barbarların zərbələri altında süqut etdi. Bu hadisə antik tarixin və onun sivilizasiyasının sonu oldu.

* Dominat – Qədim Romada imperatorun qeyri-məhdud hakimiyət forması

Qədim Yunanistan və Roma özlərindən sonra neheng tarixi və mədəni irs qoyub getmişlər. On əsası isə – xalqın gücünün onun yüksək mənəvi dəyərlərindən və dövlət hakimiyətinin möhkəm dayaqlarından ibarət olması həmin irsə esaslanır.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Krit-Mikena sivilizasiyası haqqında təqdimat hazırlayın.*
2. *Sparta, Afina və Romadakı şəhər idarəetmə sistemlərinin inkişafını müqayisə edin.*
3. *Yunan şəhər-dövlətlərində və Qədim Romada polis sisteminin süqutunun sebəblərini müəyyən edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- Sampolyon
- heroqliflər
- təqvim
- Homer
- Kolizey
- Panteon
- Aqora
- teatr
- komediya
- Konfutsi

Qədim Misir ehramlarından Böyük Çin səddinə qədər yaradılmış memarlıq nümunələri dünya möcüzələrinin əsasını təşkil edir. Bu gün müasir dövrdə insanların istifadə etdikləri yazı, kağız, kompas, şahmat, təqvim və s. məhz qədim dövrün məhsuludur.

Elm və təhsil. Qədim dünyanın ən yüksək mədəni nailiyyətlərindən biri yazının kəşfi idi. Bu böyük kəşf nəticəsində insanlar vacib biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün əvəzsiz bir vasitə əldə etdilər. Misirdə və Şumerdə ilk yazılar e.e. IV minilliyyin sonlarında meydana gəlmişdi. Əvvəlcə şəkli yazı (piktoqram) formasında olan yazılar sonradan Misirdə heroqlif, Şumerdə isə mixi yazızlara çevrildi.

Misir yazılarını ilk dəfə 1822-ci ildə fransız alimi **Sampolyon** oxumuşdur.

Finikiyalılar Misir heroqlifləri əsasında ilk əlifba yaradan xalqdır. Finikiyalıların yaratdığı ilk əlifba əsasında e.e. IX əsrde yunanlar 24 hərfdən ibarət yunan əlifbası tərtib etdilər.

Çin yazılışı da qədim tarixə malikdir. Burada heroqlif yazı sistemi e.e. II minilliykde yaranmışdır.

Qədim Çin yazılışında iki minə qədər işarə olmuşdur. Onlar yazı yazmaq üçün xüsusi fırçalarla işlətmışlar. E.e. III-I əsrlərdə müxtəlif lügətlər tərtib olunmuşdur. **Suyu Şenin** heroqliflər lügəti hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qədim dünya ölkələrinin yazı sistemi bu ölkələrin inkişafına nə kimə təsir göstərdi?

Misirlilər hesab və həndəsə sahəsində sadə biliklərə malik idilər. Riyaziyyatda ən böyük müvəffəqiyyət onluq say sisteminin yaradılması idi. Hətta milyonu bildirən işarə də var idi: bu işarə təecübədən əllərini qaldırmış adam şəklinin təsviri idi.

Misirlilər artıq planeti ulduzdan ayıra bilirdilər. Onlar il 30 gündən ibarət 12 aya bölmüşdülər. İl əlin sonuna 5 gün əlavə olunurdu və il 365 gündən ibarət olurdu. Misirlilər su və günəş saatları icad etmişdilər.

Misir astronomiyasının inkişafı müasir astronomiya elminə hansı töhfələr verdi?

Misir heroqlifləri
Heroqlif yazı sistemi elm və təhsilin inkişafına necə təsir göstərdi?

Yazılарın sırrını açan şəxs

Sampolyon 1790-ci ildə kitab satışı ilə məşğul olan ailədə anadan olmuşdu. O, 20 yaşında tarix kafedrasının professoru təyin edilmişdi. Misir heroqlifləri ile yaxından maraqlanan alim onların sırrını açmaq üçün Napoleonun yürüşü zamanı Misirdən gətirilmiş Rozetta daşını öyrənməyə başlamış və Misir mətnində "Ptolomey", digər yeni tapılmış yazida "Kleopatra" adını oxumuşdu. Beləliklə də, Sampolyon 12 işarənin mənasını aydınlaşdırıa bilmışdı.

Qədim Romada latın əlifbası işlədilmişdir. Dünyanın müasir dillərinə əksər elmi terminlər məhz bu dildən daxil olub. Hazırda katolik kilsələrində ibadətlər də latın dilində aparılır.

Azad yunanların uşaqları 7 yaşından məktəbə gedirdi. Sənətkar və kəndli uşaqları ibtidai məktəbdə, dövlət məmurlarının uşaqları isə 18 yaşındakı gimnaziyada oxuyurdular. Onlar **Homerin**, **Hesiodun** və başqa yazıçıların əsərlərini əzbər bilirdilər. Şagirdlərə şəkil çəkmək, rəqs etmək, mahnı oxumaq və lirada (musiqi aləti) ifa etmək və ən əsası da ədəb qaydaları öyrədildi.

Misirdə məktəbdə oxuyan uşaqlar sərbəst yazmayı 5-6 il ərzində öyrənirdilər.

E.ə. VII-VI əsrlərdə Milet şəhəri və Egey dənizinin şərqində yerləşən İoniya vilayətinin şəhərləri tədricən elm mərkəzinə çevrilirdi. İoniya alimləri təbiət hadisələrini izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışır, dünyanın mənşəyini izah etməyə cəhd göstərirdilər. E.ə. V əsrədə isə yunan elminin mərkəzi Afina oldu.

Romada elmin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. **Varron** (e.ə. II-I əsrlər) “**Kənd təsərrüfatı haqqında**”, “**Latin dili haqqında**” kitablarını, **Vitruvi** (e.ə. I əsr) “**Memarlıq haqqında on kitab**” əsərlərini yazmışdı.

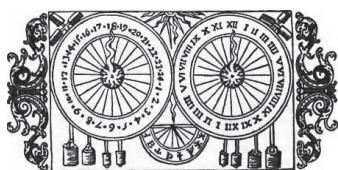
Böyük Plininin yazdığı 37 cilddən ibarət “**Təbiət tarixi**” əsərində Roma, Şərqi, yunan alimlərinin astronomiyaya, kənd təsərrüfatına, təbabətə aid əsərlərinin məzmunu verilmişdir. Plini Vezuvi vulkanını öyrənmək üçün həmin əraziyə çox yaxınlaşmış və bu zaman həlak olmuşdu.

E.ə. I əsrədə yaşamış **Tit Lukretsi Kar “Cisimlərin təbiəti haqqında”** felsefi poema yazmışdı.

Çində felsəfə, riyaziyyat, astronomiya və tibb elmləri sahəsində bir çox uğurlar əldə edilmişdi. Astronomiya elmine böyük diqqət yetirilirdi, Çin hökmдарları təqvim düzəltmək, günün və ayın tutulacağı vaxtı müəyyənləşdirmək üçün xüsusi komissiyalar təşkil edirdilər. Çinlilər ilk dəfə çay bitkisində istifadə etmiş, həmcinin ilk kompas icad olunmuş və ipək istehsal etmişlər.

Dünyanın ən qədim ölkələrindən biri olan Hindistan ən qədim sivilizasiyalardan biri kimi zəngin tarixi-mədəni irsə malikdir. Qədim hind sivilizasiyası əreb və İran xalqlarına, sonra isə Avropaya əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Artıq hind sivilizasiyası dövründə (e.ə. III minillikdə) onlar şəhərlərin planlaşdırılması, monumental tikililərin

Roma təqvimi

Yuli Sezarın tapşırığı ilə İsgəndəriyyədə təqvim tərtib edilmişdi. Bu təqvim indi de bəzi dəyişikliklərə işlənir. Hazırda istifadə etdiyimiz ay adları latın sözləridir.

Qədim Roma təqvimi əsasında yaranmış və hazırda işlənən ay adlarını araşdırıb mənalarını tapın.

Qədim yunan mütəffekirləri

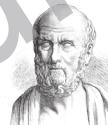
Demokrit

atom nəzəriyyəsinin əsasını qoyan qədim yunan filosofu

Herodot

ilk tammiqyaslı tarix əsərinin müəllifi. Tarix elminin atası hesab olunur.

Hippokrat

yunan həkimi, “Hippokrat andi” həkimlərin riayət edəcəyi əxlaqi məsələlər toplusudur.

Aristotel

qədim yunan filosofu, klassik yunan fəlsəfəsinin nümayəndəsi

qurulmasında uğurlar əldə edilmiş, uzunluq ölçüsü və çəki sistemindən istifadə etmişlər.

Hindililər cüzi səhvvlərlə Yerlə Ay və Günəş arasında olan məsafəni müəyyənləşdirmiş, Yerin radiusunu, "sıfır" anlayışını, rəqəmlərin müasir yazılışını, digər astronomik və elmi kəşflər etmişlər.

İncəsənət və memarlıq. Qədim Misir ehramları bu ölkənin elminin, texnologiyasının və incəsənətinin müstərək məhsuludur. Ehramlar hər biri təxminən 2,5 ton ağırlığında olan daşlardan tikilmişdir. Ehram kimin şərəfinə tikilmişdə, həmin fironun mumiyasının olduğu otağa günəş şüaları ildə iki dəfə – fironun doğum və taxtaçıxma tarixlərində düşür.

Güman edilir ki, Giza ehramları e.ə III minillikdə inşa edilmişdir. Burada yerləşən ən böyük ehramlar Misir fironları **Xeops**, **Xefren** və **Mikerinə** məxsusdur.

E.ə. VI əsrin sonu V əsrədə Qədim Yunanıstanda şərabçılıq tanrısi **Dionisin** şərəfinə bayramın təşkil edilməsi və onun barəsində əfsanələrin səhnələşdirilib nümayiş etdirilməsi ilə qədim yunan teatrının əsası qoyulmuşdu. Burada teatra "böyükler üçün məktəb" deyirdilər.

👉 *Yunanıstan teatr mədəniyyəti müasir dünya teatr mədəniyyətinin inkişafına necə təsir göstərdi?*

Ən gözəl şəhərlərdən biri hesab olunan Afinanın baş meydanı aqora (bazar meydanı) idi.

E.ə. VI–V əsrlərdə Yunanıstan memarlığında iki növ sütun var idi. Dorik sütunları sanki daş döşəmədən çıxan və yuxarıda adı sal daşla tamamlanan sütunlar idi. Bəzəkli məbəd tikintisində ionik sütunlardan istifadə olunurdu. Bu sütunların özəlliyi onların hər iki tərəfdən spiralşəkilli ornamentlərdən təşkil olunmasıdır.

Afina Akropolunda ucaldılan binalar və heykəller e.ə. V əsrədə yunan incəsənətinin zirvəsi sayılır. Burada Afinanın şərəfinə Parfenon məbədi tikilmişdi. Heykəltəraş Fidi Parfenonda ilahə Afinanın 12 m hündürlüyündə heykəlini qoymuşdu.

Romalılar hazırladıqları beton vasitəsilə mürəkkəb quruluşlu binalar tikmək imkanı əldə etmişdilər.

👉 *Yunan memarlığının Misir memarlığından fərqi nədədir?*

👉 *Yunan memarlığı üslubunun memarlıq sahəsinə gətirdiyi yeniliklər nədən ibarətdir?*

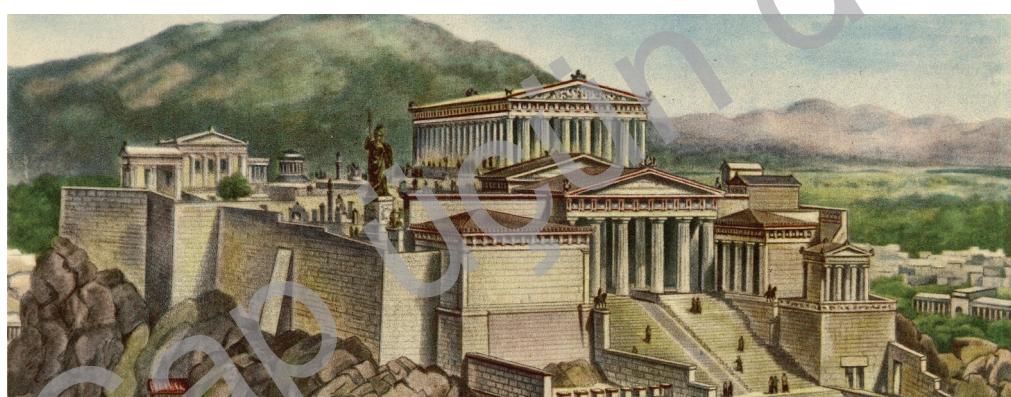

Misir ehramları

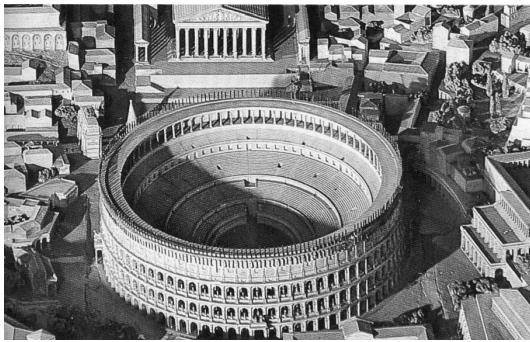

Dorik

İonik

Afina akropoli

Kolizeyin tam şəkildə maketi

Panteon

Qədim Romada tikililər dövlətin əzəmət və qüdrətini nümayiş etdirir. Romanın ən gözəl binalarından biri I əsrə təkərmiş, 50 min tamaşaçı tutan və qələbiator döyüşlərinin keçirildiyi **Kolizeydir**. Gümbez formasında təkərmiş **Panteon** məbədi (bütün tanrıların məbədi) dünya memarlıq abidələrinin incisi hesab edilir.

❓ *Roma memarlıq sənətinin inkişafına təkan verən amillər hansılar idi? Roma memarlığında dinin rolü nədən ibarət olmuşdur?*

Çində e.ə. I minilliyyin ortalarında memarlıq və şəhərsalma təşəkkül tapdı.

Qədim mədəniyyət abidələri arasında min kilometrlərle uzanan Böyük Çin səddinin özünəməxsus yeri var. Səddin əsas hissəsi Sin dövləti zamanında əvvəlcə gil və torpaq qarışığından tikilmiş, sonralar divar səddin üzerine kərpic və böyük yastı daşlar düzülmüşdü. Bu sədd şimaldan gələn hunların hücumlarından müdafiə məqsədilə çəkilmişdir.

❓ *Qədim xalqların ixtiralarını cədvəl şəklində göstərin.*

Ədəbiyyat. Misirin ən qədim nağıllı və əfsanələri e.ə. V minilliyyə aiddir. Qədim torpağın sakınları nağıllar vasitəsilə müdrikliyi, humanistliyi tərənnüm edir, sadə insanların əqlini, mübarizliyini, dönməzliyini göstərməyə çalışırdılar.

Nağıllarda Allah və fironların qüdrətinin sarsılmaz olması ideyası əks olunmuş, əyanların zalimliyi və qəddarlığı təsvir edilmişdir.

❓ *Misirin nağıllı və əfsanələri əsasında onun tarixi haqqında hansı fikirləri söyləmək olar?*

Afinada tragediyanın banisi **Esxil** olmuş, o, “**Zəncirlənmiş Prometey**” əsərini yazmışdır.

Yunan ədəbiyyatının qədim dövrünü Troya müharibəsindən bəhs edən əsərlər təşkil edir. Xalq bu müharibələrlə bağlı çoxlu dastan, rəvayət və əfsanələr qoşmuşdur. Kor şair **Homer** bu əfsanələr əsasında e.ə. VIII əsrə “**Illiada**” və “**Odisseya**” epik poemalarını yaratmış, onlar e.ə. VI əsrə yaxşıya alınmışdır. Yunanların adət-ənənələri, etiqadları, həyat tərzi haqqında geniş məlumat verən bu poemaların əhəmiyyəti tarix üçün o qədər böyükdür ki, e.ə. XI–IX əsrlər Homer dövrü adlanır.

Zəncirlənmiş Prometey

Esxilin əsərlərindən biri – “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsidir. Prometey xeyirxahlıq edib tanrıların razılığı olmadan odu insanlara bəxş edir. Bundan xəbər tutan baş tanrı Zevs qəzəblənir. O, dəmirçilik tanrısi Hefestə əmr edir ki, Prometeyi Qaf dağlarındakı qayalara zəncirləsin. Öz əməlidən peşman olmayan Prometey bütün əzablara mərdliklə dözür və insanların xeyirxahı kimi yaddaşda qalır.

Arxeoloji qazıntıları nəticəsində Homerin “İlia-da” və “Odisseya” poemalarında təsvir olunmuş hadisələrin tarixi həqiqət olduğu sübut edilmişdir.

Roma ədəbiyyatı da yunan ədəbiyyatı əsasında inkişaf edib. *Livi Andronik* “Odisseya” ilə bərabər, digər yunan faciə və komediyalarını da latın dilinə çevirmişdir. Milli eposun banilərindən sayılan *Kvint Enni* də yunan ədiblərinin əsərlərini latin dilinə çevirmiş və bu əsərlər əsasında “İliada” və “Odisseya”nı təbliğ edərək “Salnamə” adlı böyük həcmli mənzumə yazmışdır.

“İliada” və “Odisseya” poemalarında nədən bəhs olunur?

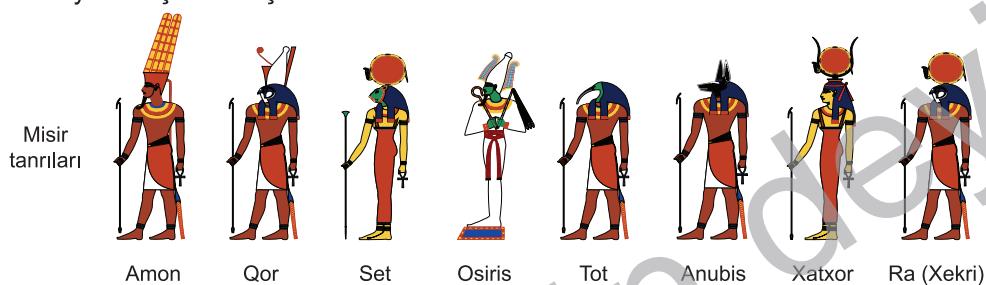
Vergili (e.ə. 70–19-cu illər) imperator Oktavian Avqustun sifarişi ilə 12 cilddən ibarət “*Eneida*” poemasını yazmışdır.

Dünyanın ən qədim ədəbiyyat nümunələri içərisində Çin ədəbiyyatının da özünəməxsus yeri vardır. *“Şitszin”* ilk Çin ədəbi abidəsidir. E.ə. IV əsrin ortalarında Çu sülaləsi zamanı əsasını xalq yaradıcılığından götürən *“Çu şeir”* janrı yaranır. Bu janrı görkəmli nümayəndəsi *Tsyuy Yuanın* yaradıcılığında zülmə, haqsızlığa nifret, xalqa məhəbbət hisləri öz eksini tapmışdır.

Çin dünya mədəniyyətinə nələr bəxş edib?

Din. Qədim dünyanın xalqları təbiət hadisələrinin səbəbini bilmir, onun tanrılar və ilahələr tərəfində idarə olunduğuuna inanırdılar.

Qədim misirlilərin dünyagörüşünün əsasını din təşkil edirdi. Onlar fironun şəxsiyyətini ilahiləşdirmişdilər. Firona kainatın tanısı kimi sitayış və ibadət edirdilər. Onların çoxsaylı tanrıları həyatın müxtəlif məqamlarını tənzimləyirdilər. Adətən, misirlilər tanrıları heyvanbaşlı insan şəklində təsvir edirdilər.

Misir tanrılarının misirlilərin həyat tərzi ilə əlaqəsi nədən ibarət idi?

Yunanların inanclarına görə, tanrılar Olimpiya dağının zirvəsində yaşayır və oradan insanları, təbiəti və dünyani idarə edirlər. İnsanların borcu isə onlara ibadət etmək idi. Bunun üçün məbədlər və başqa müqəddəs yerlər fəaliyyət göstərirdi. Orada tanrıların heykəlləri qoyulur, onlara dualar oxunur və qurbanlar kəsilirdi. Bunların əvəzində isə insanlar tanırlardan müəyyən istəklərinin yerinə yetirilməsini xahiş edirdilər.

Qədim yunanların dininin vahid təlimi, müqəddəs kitabı, yaxud mərkəzi olmamışdır. Hər yerin öz adəti və daha müqəddəs saydığı tanrıları var idi. Yunanlar gündəlik həyatlarında daha sərbəst idilər. Onların əsas əxlaqi dəyərləri igidlik və ədalət olmuşdur. Bu sərbəstliyin de fəlsəfənin yaranıb inkişaf etməsində böyük rol olsmuşdur. Yunanların dini və dünyagörüşü sonralar Romaya da təsir etmişdir.

Odissey sirenaların adasında.
Qədim vaza. E.ə. 480–470-ci illər

Yunan	Zeus	Poseydon	Ares	Demetra	Hefest	Appolon	Hesta	Hermes
Roma	Yupiter	Neptun	Mars	Serera	Vulkan	Apollon	Vesta	Merkuri

! Yuxarıda adları qeyd olunan tanrıların hansı sahələrin tanrıları olduqlarını araşdırın.

İlk vaxtlarda romalılar tanrıları təsvir etməyib onları yalnız xüsusi rəmzlərlə ifadə edirdilər. Məsələn, savaş tanrısi **Marsın** simvolu nizə, ildirim və göy tanrısi **Yupiterin** rəmzi isə ox idi. Yunan mədəniyyətinin təsiri ilə Romada tanrıların panteonu yaranmışdır. Yunan baş tanrısi **Zevs** ilə eyniləşdirilən **Yupiter** panteonun başında dururdu. Başqa Roma tanrıları da yunan tanrıları ilə: **Hera Yunona** ilə, **Poseydon Neptun** ilə, **Venera** isə **Afrodita** ilə eyniləşdirilmişdir.

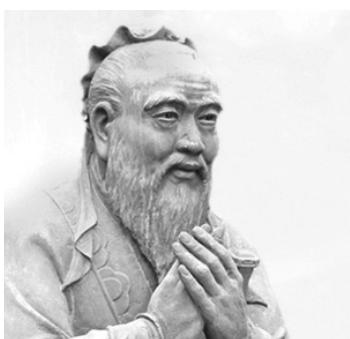
Çinlilərin dünyagörüşünün formalaşmasında Konfutsi fəlsəfəsi həllədici rol oynamışdır. **Konfutsi** gəncliyində məmür olmuş, sonra istefaya çıxb müəllimliyə başlamışdır. Rəvayətə görə, onun biliyini görüb qədim kəlamları öyrənmək istəyənlər hər yandan **Konfutsinin** yanına axın etmişlər.

Konfutsinin kəlamları ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən “**Düşüncələr və aforizmlər**” kitabında toplanmışdır. Alimin fəlsəfi sistemi sonrakı Çin hakim təbəqələrinin ideologiyasına uyğun gəldiyinə görə ölkənin bir çox şəhərlərində onun şərəfinə məbədlər yaradılmışdır.

Başqa Şərqi ölkələri kimi, Hindistanda da mədəniyyətin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir. Burada ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq sahəsində bəzi nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq, müxtəlif dini ehkamlar və təsəvvürlər də mövcud idi. Hindistanda əhali qədim dövrlərdə bitkilərə, Aya, Günəşə və caya sitayış edirdi. Hindililərin də iranlılarla oxşar dini anlayışları olmuşdur. Belə ki, həm hind, həm də irandilli etnik birləşmələr oda, suya, ecdadlara, eyniadlı ilahi qüvvələrə inam bəsləyidilər. Hindililərin ilkin dini təsəvvürleri **Riqvedada** öz əksini tapmışdır.

Hindililərin dini təsəvvürlərinə görə, ölürlər tanrısi hesab olunan **Yama** mərhumları qəbul edir, sağlıqlarındakı fəaliyyətlərinə görə onlara təyinat verirdi (Cənnət, yaxud Cəhənnəm).

Konfutsinin xoşbəxtlik
gətirəcəyinə inandığı qaydalar

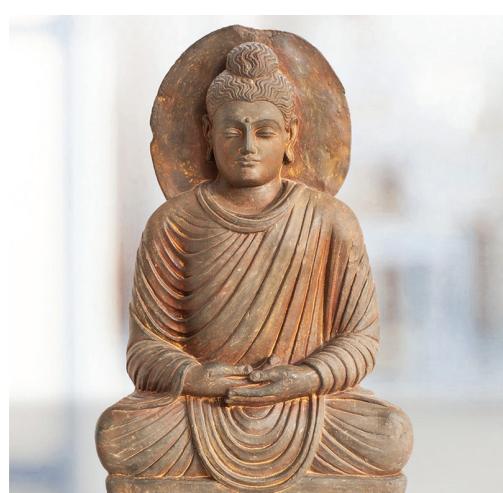
- insansevərlik, yəni özün kimi hamiya şəfqətlə yanaşmaq;
- ədalət və ya üzgörənlilik etmədən hər bir kəsin layiq olduğu mükafat və cəzanın verilməsi;
- qanunlara təbeolma və hakim dinin təyin etdiyi adət-ənənələrə riayət olunması;
- həqiqətə uyğunluq, daha doğrusu, hər cür yalana daim ikrəh bəslənilməsi;
- hər zaman və hər yerdə düzlük və təmizlik.

Getdikcə axirət dünyasına dair təsəvvürlər dəyişdi və hindlilər insanların həmişəşəşarlığını qəbul etdilər. Yəni fəriziyəyə görə, insan ölümdən sonra onun ruhu yaşayır və başqa görkəmdə yenidən yaranır.

Hindistan dünyanın ən geniş yayılmış dinlərdən birinin – **buddizmin** vətənidir. Eramızdan əvvəl VI əsrə yaranan buddizmin banisi **Siddhartha Qautamadır**. Bu dində vahid tanrıya inam yoxdur. Bu din tanrı ilə insan arasında əlaqələr qurmağa xidmət göstərmir. Buddistlər inanır ki, həyatda durğunluq yoxdur, hər şey aramsız olaraq dəyişir. Buddist üçün mənəvi təkamülə gedən yol daxili və praktik əlaqədan, *meditasiyadan** və s. keçir.

Çində ibadət evi

Hindlilərin sitaş etdiyi tanrılarından biri

* **Meditasiya** – insan psixikasını dərin dalğınlıq vəziyyətinə gətirən əqli fealiyyət

👉 *Hindlilərin dini təsəvvürlərinin qədim dövrdən bu günədək hələ də özünü qoruyub saxlaması nə ilə əlaqədardır?*

■ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Yunanıstanda ilk teatr tamaşaları necə yarandı?
2. Roma mədəniyyətinin inkişafına geosiyasi amillərin təsiri nədən ibarət olmuşdur?
3. Çinin sosial-iqtisadi inkişafı mədəniyyətin formallaşmasına nə cür təsir göstərdi?
4. Misir nağıl və əfsanələrinə əsasən qədim Misir haqqında referat hazırlayın.
5. Qədim dünya mədəniyyətlərini müqayisə edib cədvəl tərtib edin.
6. "İlliada" və "Odisseya" poemalarının əhəmiyyətini dəyərləndirin.
7. Hindistan mədəniyyəti tarixdə hansı izləri qoydu? Qədim Hindistan mədəniyyətinə aid bukletlər hazırlayın.
8. Yunanistan və Romanın qədim dini inancları və tanrıları haqqında əlavə material toplayıb təqdimat hazırlayın.

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR

Orta əsrlərin ilk pilləsi olan Erkən Orta əsrlər III–XI yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrün əvvəllərində Qərbi Avropada şəhərlər tənəzzülə uğrayır, quldarlıq əhəmiyyətini itirir, icma torpaqları tədricən feodalların əlində cəmləşirdi. Torpaqları feodallardan asılı vəziyyətdə olan kəndlilər əkib-becərirdilər. Əlverişsiz qul əməyi nisbətən məhsuldar kəndli əməyi ilə əvəz olunurdu.

Qərbi Avropadan fərqli olaraq, Bizansda və ərəblərin işgal etdikləri ölkələrdə sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər inkişaf edirdi. Şərqdə torpaqlar, əsasən, hökmətlərin ixtiyarında olduğundan feudal torpaq sahibliyi geniş yayılmamışdı.

Erkən Orta əsrlərdə oyanış dövrü keçirən türklər Avrasiya məkanında onlarla dövlət qurmuş, Şərqiñ bir çox nailiyyətlərinin Avropaya çatdırılmasında, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşmasında mühüm rol oynamışlar.

Erkən Orta əsrlərdə bəzi xalqlar (almanlar, ərəblər və b.) ibtidai icmadan bir-başa feudal cəmiyyətinə qədəm qoydular. Bir sıra iri dövlətlər feudal dağınıqlığı və daxili çekişmələr nəticəsində tarix səhnəsini tərk etdilər.

AÇAR SÖZLƏR

- torpaq sahibliyi
- feodal dövlətlər
- Qupta padşahlığı
- Xarşa dövləti
- Çin sülalələri
- Xuan Çao üsyani
- Van Anşinin islahatları

Erkən orta əsrlərdə Qafqazda və Asiyadan bir sıra ölkələrində feodal münasibətləri formalaşmış, tarix səhnəsinə yeni dövlətlər çıxmış, xristianlıq və islam dini geniş yayılmışdı. Məcüzələr ölkəsi Hindistanın bir tərəfində zənginlik, təmtəraq, o biri tərəfində isə yoxsulluq və səfəlat hökm sürürdü. Aclıq və quraqlıq, daxili çəkişmələr Çində on milyonlarla insanın məhvini səbəb olmuşdu.

Qafqaz, Ön Asiya. III–V əsrlərdə Qafqazda köhnə icma qaydaları tədricən dağıılmağa, yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər yaranmağa başlamışdı. Mülkiyyətçilik hissi kəndlının öz əməyinə olan mərağını artırdı. Daha işgūzar kəndlilər varlanır, yeni şəraitə uyğunlaşa bilməyənlər isə yoxsullaşır torpaqlarını satırlılar. Hərbi geyim və silah bu dövrdə çox baha olduğundan onları yalnız imkanlı adamlar ala bilirdilər. Hökmədarlar da ordunu məhz belə şəxslərdən təşkil edir, xidmət müqabilində onlara torpaq sahələri ilə birlikdə kəndlilər də bağışlayırdılar. Beləliklə, azad kəndlilər tədricən asılı kəndlilərə çevrilirdilər.

 Sizcə, azad kəndlilərin asılı kəndliyə çevrilməsi prosesi daha hansı üsullarla aparıla bilərdi?

Qafqaz ölkələrində hökmədar dövlətin həm dini, həm də dünyəvi başçısı sayılırdı. Torpaq üzərində *feodal** mülkiyyəti irsi və şərti səciyyə daşıyırıldı. Birinci, əsasən, hökmədara və iri feodallara, ikinci isə xırda feodallara və ruhanilərə məxsus idi. Torpaq sahibləri, bir qayda olaraq, asılı kəndlilərin əməyini istismar etmək hesabına yaşıyırdılar. *Töycü** və *biyar** başlıca istismar forması idi.

Beləliklə, III–V əsrlərdə Qafqazda yeni ictimai quruluşa – feodalizmə xas olan münasibətlər yarandı.

Qafqazda feodal dövlətlərinin formalaşması mürəkkəb şəraitdə baş verirdi. Qonşu dövlətlərin – İran və Romanın (sonralar Bizansın) maraqları burada toqquşur, köçəri tayfaların hücumları ara vermirdi. Bu, Qafqaz dövlətlərinin, məsələn, Azərbaycanın şimalında Albaniya dövlətinin, Gürcüstanda Laz və Kartli çarlıqlarının normal, müstəqil inkişafına mane olurdu. Hələ III əsrədə İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasani'lər Atropatenanı işğal etmiş və Albaniyanı özlərindən asılı vəziyyətə salmışdır. VI əsrin əvvəllərində isə İran Albaniya və Kartlıda hökmədar hakimiyyətini ləğv etmiş, onları idarə etmək üçün canlışınlar – *mərzbanlar** göndərmişdi.

Alban kitabesi.
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

** Mərzban* – sərhəd qoruyan məmur

Yeni eranın başlanğıcında Fələstindən gələn xristian *missionerlər** Qafqazda öz dinlərini yaymağa başladılar. IV əsrin əvvələrində xristianlıq Albaniyada rəsmi dövlət dini oldu. Burada kilsə başçıları katolikos titulu daşıyırıldılar. İlk vaxtlar hökmdarlar özleri kilsə məclisləri çağırır və dini işlərlə məşğul olurdular.

Sonralar isə katolikosların həm dini, həm də siyasi həyatda rolu artmağa başladı.

Erkən orta əsrlərdə Ön Asyanın ən qüdrətli dövlətlərindən olan Sasani imperiyasının hökmdarları xristianlığa Romanın (sonralar isə Bizansın) mənafeyini güdən din kimi baxırdılar. Onlar imperiyaya daxil olan Qafqaz ərazilərində xristianlığı təqib edir, öz rəsmi dinlərini – atəşpərəstliyi yaymağa çalışırdılar.

IV–VII əsrlərdə Qafqazın şimalında yaşayan hun, sabir, xəzər və başqa türk tayfaları cənuba aramsız yürüşlər edirdilər. Bu, Cənubi Qafqazı öz təsir dairelərinə bölgən Bizansı və Sasani dövlətini də narahat edirdi. Uzun müddət bir-biri ilə Qafqazda və ön Asiyada aqalıq uğrunda mübarizə aparmış bu dövlətlər Dəryal və Dərbənd keçidlərini birge qorumaq baremdə razılığa geldilər. VII əsrde Qafqaz uğrunda mübarizəyə daha bir dövlət – Ərəbistanda yaranan güclü Ərəb xilafəti də qoşuldu. Buradakı siyasi dağınıqlıqdan istifadə edən ərəbler VII əsrin ortalarında Araz çayından şimala doğru yürüşlərə başladılar. **705-ci ildə Albaniya işgal olundu və “Arran vilayeti” adı altında Xilafətə birləşdirildi.** VIII əsrin 30-cu illərində ərəbler Gürcüstanın şərqini tutub burada Tiflis müsəlman əmirliyini yaratdılar. XI əsrədə gürcülərin təzyiqi nəticəsində əmirliyin ərazisi kiçilərək Tiflis və onun ətrafi ilə məhdudlaşdı. 1122-ci ildə gürcü çarı IV David Tiflis əmirliyini tutub birləşmiş Gürcüstan çarlığını yaratdı.

Ərəb aqalığı dövründə Qafqaz xalqları Xilafətin tərkibində olan digər ölkələrlə six mədəni-iqtisadi əlaqələr qururdu. İslam dininin bölgədə dərin kök salması da burada yaşayan xalqları bir-birinə yaxınlaşdırıldı. Təsərrüfatda, xüsusilə ticarətdə canlanma əmələ gelmişdi. Xəlifənin Qafqazdakı canişinliyinin mərkəzi olan Bərdə həm də böyük ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Dəbil, Tiflis, Şamaxı və başqa şəhərlər Xilafətin iqtisadi və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

 Bərdə şəhərinin ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmesinin səbəbləri nə idi?

IX əsrən etibarən Xilafətin zeifləməsi ilə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Bu dövlətlərin hakimləri xilafət xəzinəsinə vergi ödəməkdən boyun qaçırır, xəlifəni yalnız dini rəhbər kimi qəbul edirdilər.

* Missioner – öz dinini təbliğ edən, yayın şəxs

Naqş-Rüstəm kitabəsi.
I Şapurun Roma imperatoru Valerian üzərində qələbəsi

Kış məbədi

Aqvan öz vəziviyəti və Qafqaz dağ silsiləsi ilə ürək oxşayan gözəl bir ölkədir. Ulu Kür aramla axaraq buraya coxlu balıq gətirir, qırıla-qırıla böyüyüb Xəzər dənizinə tökültür. Onun axarı boyu yerləşən düzənlər taxıl zəmisi və üzüm bağları ilə, neft, duz, ipək, pambıq və saya gəlməyən zeytun ağacları ilə doludur. Dağlardan qızıl, gümüş, mis və sarı mum çıxarılır. Yırtıcılardan aslan, xallı pələng, bəbir və qulan; quşlardan qartal və şahin yaşayır. Paytaxtı Bərdə şəhəridir.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Aqvan (Alban) ölkəsi haqqında

Hindistan. IV əsrin əvvəllərində Hindistanın şimalında Gupta padşahlığı yaranmışdı. Onun çiçəkləndiyi dövr – **IV–V əsrlər “Hindistanın qızıl əsri” adlanır**. Bu zaman ölkədə sabitlik hökm sürmüş, paytaxt Pataliputrade dəbdəbəli saray və məbədlər tikilmişdir. İdarəcilikdə, vergi toplanmasında qayda-qanun yaradılmışdır.

Gupta padşahları yaxın adamlarına, döyüşçülərə və məbədlərə bol torpaq paylayırdılar. Belə torpaqları icmaçı kəndlilər əkib-becərildilər. Azad adamların qula çevrilməsi məhdudlaşdırılmış, qullara öz təsərrüfatlarını qurmaq imkanı verilmişdi. Bu, Hindistanda feodal münasibətlərinin yarandığını göstərirdi.

👉 *Gupta padşahları yaxın adamlarına torpaq paylamaqda hansı məqsədi güdürdülər?*

👉 *Sizcə, qullara öz təsərrüfatlarını qurmaq imkanı nə üçün verilmişdi?*

510-cu ildə ağ hunlar Gupta padşahlığına hücum edib Hindistanın şimalını əle keçirdilər. Uzun sürən mübarizədən sonra hunlar ölkədən qovulsa da, zəifləyən Gupta padşahlığı süqut etdi. Şimali Hindistan xırda dövlətlərə parçalandı. Pəncab və Racəstanın hakimi Xarşa 606-ci ildə onları birləşdirib böyük bir hərbi feodal dövlet (606–646) yaratmağa nail oldu. Qanq vadisi, Benqaliya və Orissa Xarşanın tabeliyinə keçdi. Gupta padşahlığından fərqli olaraq, Xarşa dövlətində idarəcilik vassallar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Xarşanın ölümündən sonra onun qurduğu dövlət də dağıldı.

VIII əsrin əvvəlinde Hindistanın daxilində bir-biri ilə mübarizə aparan 70-ə yaxın xırda hakimlik var idi. Belə vəziyyət yadellilərin Hindistanı işğal etməsinə şərait yaradırdı. 712-ci ildə yerli hakimlərin müqavimətini qırın ərəblər Hind çayı vadisini tutdular. Hindistanın şimal-qərbi xilafətin hakimiyyəti altına düşdü.

👉 *Yadellilər Hindistanı niyə asanlıqla işğal edirdilər?*

Ərəblər Sind vilayətində iki əmirlik yaratdılar. Onlara ərəb əmirləri başçılıq edirdi. Yerli əhalidən torpaq və can vergisi alınındı. Məhkəmə işlərinə qazılar baxırdı. İlk yüksələr zamanı hind məbədlərini dağdan ərəblər sonradan yerli dinlərə, adət və ənənələrə hörmətlə yanaşmağa başladılar. Hətta ərəb sərkərdəsi belə bir sərəncam vermişdi ki, xristian kilsələri, yəhudi sinaqoqları və atəşpərəstlərin ibadətgahları kimi Hind məbədləri də toxunulmazdır. Bundan sonra Sind əhalisinin bir hissəsi könüllü olaraq islam dinini qəbul etmişdi.

Qəznəli Sultan Mahmud 1000–1026-ci illərdə Hindistana 17 uğurlu yürüş etmiş və Pəncab əyalətini Qəznəlilər dövlətinin tərkibinə qatmışdı. O, burada islam dinini qəbul edənlər üçün məscidlər tikdirmişdi. Hindililərin etiqadlarına da dözümlülük göstərilirdi. Onlar Qəznədə salınmış xüsusi məhəllədə öz ibadətlərini sərbəst icra edə bilirdilər.

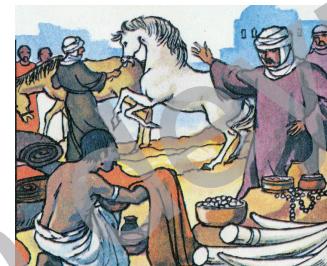
Çin. III–IV əsrlərde, ləng də olsa, Çinə feodal münasibətləri təşəkkül tapırdı. Əvvəller mövcud olan və özünü doğrultmayan hərbi məskənlər tədricən ləğv olunur, torpaqdan istifadənin yeni üsulu – paydarlıq tətbiq edilirdi. 16 yaşdan 60 yaşadək bütün kişilərə torpaq payı ayrılmışdı. Əvəzində onlar vergi verməli və məcburi işləri (tikintidə işləmək, kanal qazmaq və s.) yerinə yetirməli idilər.

Gupta dövrünə aid qızıl sikkə

Naland şəhərində təhsil ocağı
(Gupta dövrü)

Hindistanda ərəb bazarı

Paydarlıq V–VI əsrlərdə Çin təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərdi. Ölkədə çoxlu şəhərlər salındı, vahid dil, yazı və mədəniyyət formalasdı. Çinin birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Bundan istifadə edən sərkərdə Yan Szyan 581-ci ildə Şimalı Çini ələ keçirib Suy sülaləsinin əsasını qoyma. 589-cu ildə isə o, Çinin cənubunu da özüne tabe etdi. Beləliklə, Çin yenidən vahid dövlətdə birləşdirildi.

Ölkədə bir sıra islahatlar keçirildi, vahid ölçü və pul sistemi tətbiq olundu, vergilər azaldıldı. 605-ci ildə hakimiyyətə gələn Yan-di (Yan Quan) Loyan şəhərini iqamətgah seçdi. Onun əmri ilə Yanszi və Xuanxe çaylarını birləşdirən Böyük Kanal çəkildi. Böyük Çin səddi bərpa olunaraq möhkəmləndirildi.

Böyük Çin səddi, Böyük İpek yolu və Böyük Kanal hansı sülalənin dövrünə aiddir?

Göytürklər və Koreya ilə aparılan uğursuz müharibələr Yan-diye qarşı ümumxalq narazılığını artırıldı. Koreya ilə təcili sülh bağlayan Yan-di bütün gücünü toplayıb üsyançı kəndlilərə amansızcasına divan tutdu. On minlərlə adam edam olundu.

Yan-di 618-ci ildə yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildi. Sərkərdə Li Yuan özünü imperator elan etdi və Çində Tan sülaləsinin əsasını qoyma. Dövlət anbarları yoxsulların üzüne açıldı. Əsgərlərə əhalini soyub-talamaq qadağan olundu. Əvvəlki sərt qanunlar ləğv edildi. Böyük İpek yolu yenidən canlandı. Ölkənin ərazisi əyalət, daire və mahallara bölündü. Bütün Çin Tan imperatorunun hakimiyyəti altında birləşdirildi.

Tan sülaləsi dövründə Çin necə idarə olunurdu?

Tan dövləti fəal xarici siyaset yürüdür, Koreya və Tibetlə ağır müharibələr aparırdı. 751-ci ildə Talas çayı sahilindəki döyüşdə ərəblər Çin qoşununu məğlub etdilər. Bu, Tan ordusunun qərbə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı.

VIII əsrin ortalarından Çində feodallar dövlət torpaqlarını özbaşına ələ keçirməyə başladılar. Halbuki əvvellər ölkədə bütün torpaqlar imperatorun mülkiyyəti hesab olunurdu. Kəndlilər isə dövlətdən kiçik pay torpağı alır və əvəzində xəzinəyə vergi verirdilər. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən feodallar artıq kəndlilərin pay torpaqlarına da sahib olmağa başlamışdır.

Farfor qab. Tan dövrü

Çeltik ekini. Qədim Çin təsviri

Yan-di. VII əsr (Rəssam Yan Liben)

Bütün əhalinin nəzərinə çatdırılsın: yeni tut və xurma ağacları əkin və xam torpaqları becərən şəxslərdən gəlir vergisi əvvəlki qaydada toplanacaq. İqlim şəraiti pis olan yerlərdə əkilən dənli bitkilərdən, yararsız torpaq və əkin sahalarından vergi tutulmayacaq.

Xalq taxıl bol olan ildə dövlət anbarlarını taxilla doldurmali və onu qənaatlı işlətməlidir. Odun və ya yanacaq kimi tut və xurma ağaclarını kəsən şəxslər ağır cəza alacaq.

Kənd təsərrüfatına dair imperator fərmanı (X əsr)

 Təsərrüfatın inkişafında dövlətin oynadığı rolü müəyyən edin.

Tan dövründə Çin və onun qonşuları

Ölkədə real hakimiyyət getdikcə daha çox feodal mülk sahiblərinin əlində cəmləşirdi. Əyalət hakimlərinin də yerlərdə nüfuzu artmışdı. Onlar formal şəkildə imperatora tabe olsalar da, əslində, müstəqil siyaset yeridirdilər. Feodal zülmü kəndli çıxışlarına səbəb olurdu.

VIII əsrin ortalarında Çində hansı dəyişiklik baş verdi?

874-cü ildə Çində ən böyük kəndli üsyənlərindən biri başladı. Üsyən rəhbəri Xuan Çao 880-ci ildə imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərinə daxil olub özünü imperator elan etdi və iki il yarımla öz əlində saxladı. Paytaxtin bütün sərvəti zəbt olunub yoxsul lara paylandı.

İmperator və feodallar üsyəni yatrımaq üçün qonşu köçərilərdən kömək istədilər. Onlar Çinə yürüş edib üsyənci dəstələri möglubiyətə uğratdırılar. Xuan Çao həlak oldu. Lakin ölkədə kəndli çıxışları hələ 20 il davam etdi. Xuan Çao üsyənidən sonra Tan dövləti əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi və 907-ci ildə süqut etdi. Ölkəni daxili çekişmələr bürüdü. 50 ildə beş sülalə dəyişdi. Nəhayət, güclü şimal feodallarından biri öz rəqibləri üzərində qələbə çalıb Sun sülaləsinin (960–1279) əsasını qoydu.

Xuan Çao üsyəni Çin tarixinə nə cür təsir göstərdi?

XI əsrin ortalarında Çində bir neçə il dalbadal quraqlıq oldu. Minlərlə insan acliq və susuzluqdan qırıldı. Əyalət məmuru Van Anşinin təklifi ilə imperator ölkədə bir sıra mühüm islahatlar keçirdi. Bütün kəndlərdə dövlət anbarları tikilir və tacirlərdən alınan düyü bu anbarlara yığılırdı. Aclarla buradan düyü paylanması. Kəndlilərə əkin üçün borc toxum verilirdi. Dövlət ehtiyacı olanlara borc pul verir, əvəzində cüzi faiz alırı. Bu, acgöz sələmciləri* və məmurları narazı salırdı. Dövlət aparatı yenidən qurulur, kəndlərdə məktəblər, şəhərlərdə universitetlər açılırdı. Van Anşının islahatları sayesində Sun sülaləsi durğunluq və tənəzzüldən xilas olub daha 200 il yaşadı.

* **Sələmcı** – faizlə pul
borc verən adam

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qafqazda erken feodal dövlətlərinin inkişafına nə mane olurdu?
2. İslam dininin Hindistanın şimalında daha geniş yayılmasının səbəbi nə idi?
3. Sultan Mahmudun Hindistana hərbi səfərləri hansı məqsədi güdürdü?
4. Sələmcilər və məmurlar nə üçün Van Anşının islahatlarından narazı idilər?
5. Çin imperiyasını idarə etmiş sülalələr haqqında bildiklərinizi cədvəl şəklində təqdim edin.

Van Anşı

AÇAR SÖZLƏR

- Avropa Hun dövləti
- Attila
- Göytürk xaganlığı
- Xəzər xaganlığı
- Qəznəlilər dövləti
- Sultan Mahmud

Erkən orta əsrlər türkdilli xalqların oyanış dövrü idi. Onlar Çin sərhədindən Avropanın içərilərinə qədər geniş bir məkanda irili-xurdalı yüzdən artıq dövlət yaradmışdır. Türk adı daşıyan ilk dövlət isə Göytürk xaganlığı olmuşdur. "Göy" kəlməsi səma, Tanrı və rəng, "Türk" sözü isə güclü, qüdrətli mənasını verir.

Avropa Hun dövləti. İki hissəyə bölünmüş Böyük Hun imperiyası yeni eranın əvvellərində bir daha əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Uzun müddət qoşu tayfaların təzyiqinə və Çin əsarətinə məruz qaldı. Belə şəraitdə Altay dağlarının ətəklərindən qərbe doğru hun tayfalarının köçləri başlandı. Mete xaganın nəslindən olan Balamir 374-cü ildə hun tayfa birliliyinin başçısı seçildi. O, böyük qoşunla Qara dəniz sahilində yaşayan qotlar üzərinə yeriib onları ağır məglubiyyətə uğratdı. Qotlar geri çəkildi, Avropada xalqların böyük köçü başlandı.

2) Böyük Hun imperiyası haqqında nə bilirsiniz?

Balamirin başçılıq etdiyi hunların bir dəstəsi 378-ci ildə Dunay sahillerinə çatdılar, digər hunlar isə Qafqazdan keçib Anadoluya daxil oldular. Beləliklə, IV əsrin 70-ci illərində Ural dağlarından Dunay çayınadək əraziləri ələ keçirən hunlar Avropada öz dövlətlərini qurdular. Tarixi ədəbiyyatda bu dövlət Avropa və ya Qəribi Hun dövləti adını aldı. Pannoniya vilayəti (Macarıstan) onun mərkəzinə çevrildi.

Avropa Hun dövlətinin ən qüdrətli hökməarı Attila (434–453) olmuşdur. Onun dövründə türklərle yanaşı, Hun hakimiyyəti altında 45-ə yaxın tayfa (almanlar, slavyanlar, alanlar və b.) birləşmişdi. Bu tayfalar Hun dövlətinə başçıları vasitəsilə bağlanırdılar. Onlar vergi verir, Attilanın əmrinə hazır ordu saxlayırdılar. Hun sarayında türk dili ilə yanaşı, qot və latın dilləri də işlədildi.

- Bizans hunlara tabe olan tayfalarla əlaqə saxlama-yacaq.
 - hunlardan qaçanlara sığınmaq haqqı verməyəcək.
 - ticarət əlaqələri müəyyən olunmuş sərhəd qəsəbələrində aparılacaq.
- 434-cü il Konstans sazişinin şərtlərində

Hunlar Azov dənizinin arxasından Buzlu okeana qədərki ərazilərdə yaşayırlar. Onların bütün hayatı atın belində keçir, gecə və gündüz at belində alır və saatlar; yeyib-içirlər, hətta atın boyununa tərəf əyilib yatırlar. Xalq yiğincəqlərindən da onlar atdan düşmürələr. Onlar daim öz arabalarında köç edirlər; bu arabalar onların evləridir, onların qadınları orada oturub paltar tikir və uşaqlara baxırlar.

Roma tarixçisi Ammian Marsellin (IV əsr) hunlar haqqında

3) Hunların asılı xalqlarla münasibətləri necə qurulmuşdu?

Attila dəfələrlə həm Şərqi, həm də Qəribi Roma imperiyası üzərinə və Balkanlara yürüşlər etmişdi. Bizans Konsants sazişinin ağır şərtlərini qəbul etməli olmuşdu. Attila Paris yaxınlığında Orlean şəhərini tutmuş, burqundların üsyənini yatırıb Almaniyanı Hun hakimiyyəti altına almışdı. İmperiyanın şimal sərhədi La-Manş boğazına çatırdı. Attila "dünyanın hakimi" sayılırdı. Qətblilər onu "Tanrıının qamçısı" adlandırır, onları cəzalandırmaq üçün Allah tərəfindən göndərildiyinə inanırdılar.

Attilanın Qərbi Roma imperiyası ilə ən böyük toqquşması 451-ci ildə Katalaun çölündə (Fransa) baş verdi. Onun türk, alman və slavyan tayfalarından ibarət 200 minlik ordusuna qarşı Roma sərkərdəsi Aetsi də 200 minlik qoşun çıxardı. Bu qanlı döyüsdə tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Hər iki sərkərdə böyük itkilərdən sonra geri çəkildi.

Növbəti il Attila 100 min süvari ilə Roma üzərinə yeri-di. Qorxuya düşən imperator və senat barışq üçün papa I Leonun başçılığı ilə böyük bir nümayəndə heyətini Attilanın qərargahına göndərdi. Papa Romanın əfv olunmasını xahiş etdi və bunun müqabilində veriləcək xəracın iləbil artırılacağını, Hun başçısının bütün şərtlərinə sözsüz əməl olunacağını bildirdi. Attila onun xahişini qəbul etdi, zəngin abidələri, kitabxanaxaları olan Roma şəhərinə toxunmadı.

Attila

Avropa Hun dövləti hansı əraziləri əhatə edirdi?

453-cü ilde Attila vəfat etdi. Övladları onun siyasetini davam etdirə bilmedilər. Avropa Hun dövləti 470-ci ildə dağıldı. Qara dəniz sahilərinə çəkilən hunların bir qismi Mərkəzi Asiyaya döndü, qalanları isə VI əsrin ortalarında Avropada 250 illik imperiya quran avarlarla qaynayıb-qarışdılar.

Göytürk xaqqanlığı. VI əsrin əvvəlində Altay dağlarının şərq ətəklərində yaşayan hunlar "jujan" adlanan avar tayfalarına tabe idilər. Onlara Aşina* nəslindən olan Bumın başçılıq edirdi. **Bumın Çinlə ittifaq bağlayıb 552-ci ildə avarları məğlub etdi və paytaxtı Öükən olan Göytürk dövlətinin əsasını qoydu.**

Göytürk dövləti necə yarandı?

"El xaqqanı" titulunu qəbul edən Bumının hakimiyyəti uzun sürmədi. Onun ölümündən sonra oğlu Muğan (553–572) xaqqan seçildi. O, şərqə və qərbə doğru bir neçə uğurlu yürüş təşkil etdi. Nəticədə xaqqanlığın ərazisi şərqdə Sarı dənizdən qərbədə Don çayına qədər genişləndi və 10 milyon kvadrat kilometrə çatdı.

Muğandan sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Tapo buddizmi ölkədə yaymağa başladı. İmperiyanın şərqini iki yerə böldü. Bu, türk əsilzadələri arasında nərazılığa səbəb oldu. Fürsetdən istifadə edən Çin 630-cu ildə bir zamanlar bac ödədiyi ölkəni özüne tabe etdi. Əlli illik əsarət dövrü başlandı. Lakin məğrur və azad ruhlu göytürklər tez-tez bu əsarətə qarşı çıxır, üsyən qaldırıldırlar. Belə üsyənlərdən biri 639-cu ildə xaqqan oğlu Kür Şad tərəfindən təşkil olunmuşdu.

Göytürk xaqqanlığının bayrağı

* **Aşina** – Çin dilində nəcib, qurd (canavar) mənasını verir.

Göytürk xaqqanlığı

682-ci ildə göytürkler Çin orduları üzərində parlaq qələbə qazandılar. Qutluq azad edilən Ötükəndə xagan elan olundu. Xalq ona "İltəriş", yəni "Elin xilaskarı" adını verdi. Tarixdə İkinci Göytürk xaganlığı (682–744) yarandı.

Birinci Göytürk dövlətindən süqutundan neçə il sonra İkinci Göytürk dövləti yarandı?

Göytürk dövlətində qayda-qanunu daha da möhkəmləndirməyə çalışın gənc sərkərdə Kül Tigin 716-ci ildə hakimiyyəti elə alıb qardaşı Bilgəni taxta oturtdı. Özü ordu başçısı, 70 yaşlı Tonyukuk isə baş vəzir təyin olundu. Hakimiyətdə bilik, təcrübə və cəsarəti birləşdirən qüdrətli bir üçlük yarandı. Daxili siyasetdə bir sıra mühüm dəyişikliklər həyata keçirildi. Narazı əyanlar idarəetmə işlərindən kənarlaşdırıldı. Ölkdə üşyanlar yatırıldı. İqtisadi və siyasi dirçəliş başlandı.

VIII əsrin 30-cu illərində bir-birinin ardına Tonyukuk, Kül Tigin və Bilgə xaganın ölümü İkinci Göytürk dövlətini sarsıtdı. Ölknəni üşyanlar bürüdü. Sonuncu Göytürk hökmərdarı 744-cü ildə uyğurlarla döyüsdə helak oldu. Büyük Çöldə iki yüz ilədək (552–744) dalğalanan qurd başlı bayraq endirildi.

Xəzər xaganlığı. Qədim Aşina nəslindən olan xəzər türkləri Qafqazdan şimaldakı çöl-lərdə, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilərində məskunlaşmışdılar. 448-ci ildə Attila xəzərləri özünə tabe etmiş, lakin Avropa Hun imperiyası parçalandıqdan sonra onlar müstəqillik qazanmışdılar. Xəzərlərin bölgədə siyasi nüfuzu da elə həmin andan artmağa başlamışdı. Lakin VI əsrin 70-ci illərində onlar Göytürk xaganlığının tabeliyinə keçdilər. Göytürklər bu döyükşən tayfalardan Bizansa və sasanilərə qarşı mübarizədə əsas zərbə qüvvəsi kimi istifadə edirdilər.

İlk Göytürk xaganlığının süqutundan sonra Şərqi Avropada iki yeni dövlət – Bulqar və Xəzər xaganlıqları yarandı. Xəzər xaganlığı Şərqi Avropada ilk və ən uzunmürlü feodal dövlətlərindən biri idi. Onu yalnız Aşina nəslindən olan xagan idarə edə bilərdi. Xəzərlər özlərini göytürklerin varisi sayır və onların itirilmiş qüdrətini bərpa etməyə çalışırdılar. 680-ci ildə ölkənin hüdudları Volqa sahilərində Dnepr, Kiyevdən Sulak çayınadək uzanırdı.

Yaşadığınız bölgədə xəzərlərle bağlı hansı abidələrin olduğunu müəyyənləşdirin.

Xəzər xaganlığı ilə eyni vaxtda Ərəbistanda Ərəb dövləti yaranmışdı. Qafqaz bölgəsi yüz ilə yaxın bu dövlətlər arasında əsl rəqabət meydânına çevrilmişdi. Sonda Xəzər xaganı sülh bağlamağa məcbur oldu və islam dinini qəbul etdi. Xəzərlərin inadlı müqaviməti nəticəsində Şərqi Avropa xalqları ərəb hücumlarından xilas oldu. Bizans imperatoru hər vəchlə xaganla dostluq əlaqələri qurmağa çalışırdı. O, hətta oğlu Konstantini Xaganın bacısı Çiçək xanımıla evləndirmiş və onların oğlu – "Xəzər" İeqəbli VI Leon sonralar Bizans imperiyasını idarə etmişdi.

Sizcə, ərəbləri və xəzərləri Qafqaza cəlb edən nə idi?

Xəzər xaganlığı

Xəzər xaganlığının bayrağı

Türk döyüşçüsü

VIII əsrden xəzərlərin bir hissəsi oturaq həyata keçib əkinçiliklə məşğul olmağa başladı. Sabitlik və təsərrüfatın yüksəlişi ölkədə şəhərlərin sürətlə böyüməsinə, yeni şəhərlərin yaranmasına sebəb olurdu. Xəzər xaqanı ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edir, vergi və *rüşumlar** toplanmasında qayda-qanun yaradırdı. Xəzər şəhərləri ayrı-ayrı ölkələr arasında əlverişli ortaq bazar rolunu oynayırdı. İri sənət və ticarət mərkəzləri – Bələncər, Səməndər, Sarkel və İdil şəhərləri həm də müxtəlif vaxtlarda xaqanlığın paytaxtı olub.

Xəzər xaqanlığında şəhərlərin çoxluğunu nə ilə izah edə bilərsiniz?

Xəzər cəmiyyətinin quruluşu və idarəcilik sistemi müxtəlif dinlərin sərbəst təbliğinə şərait yaradırdı. Şəhərlərdə büt-pərəst məbədləri, xristian kilsələri və müsəlman məscidləri yanaşı tikildi. VIII əsrden isə ölkədə yeni din – müsəviliyik (iudaizm) yayılmağa başladı.

Dini pərakəndəlik və daxili çekişmələr Xəzər xaqanlığını zəiflətdi. X əsrde o artıq özünü müdafiə etmək iqtidarında deyildi. Bundan istifadə edən Kiyev knyazı Svyatoslav 965-ci ildə böyük qoşunla xəzərlər üzərinə yürüş edib onların zəngin şəhərlərini xarabaliğa çevirdi. Xaqqanlıq süqut etdi.

Qəznəlilər dövləti. Ərəb xəlifələri* gənc türk əsir-lərindən “qulamlar” adlanan daimi süvari qvardiya təşkil edirdilər. Bacarıqlı qulamlar yüksək hərbi və dövlət vəzifələrinə irəli çəkilirdilər. Onlardan biri də Alptəkin idi. O, 60 il Samanilər dövlətinə xidmət edib böyük nüfuz qazanmışdı. Bu, Samani hakimlərini narahat edirdi. Belə vəziyyətdə Alptəkin özünə yaxın qulamlarla Xorasanı tərk etdi, indiki Əfqanistan istiqamətində yürüşə başladı. **962-ci ildə Qəznə şəhərini və onun ətrafindakı qalaları əle keçirib Qəznəlilər dövlətinin əsasını qoydu.**

Alptəkinin ölümündən sonra Qəznə əyanları Səbuktəkini (977–997) özlərinə əmir seçdilər. Vaxtilə Alptəkinin aldığı otuz türk qulundan biri olan Səbuktəkin Qəznəlilər sülaləsinin banisi oldu. O, Hindistana uğurlu yürüşlər etdi. Ölökənin ərazisi cənubda Pişəvərə, şimalda isə Xorasana qədər genişləndi.

Sultan Mahmudun dövründə (998–1030) dövlət daha da gücləndi. Bir sırada Samani əyalətləri və Əfqanistan Qəznəli torpaqlarına birləşdirildi.

Sultan Mahmud 1000–1026-ci illərdə Hindistana 17 dəfə yürüş edib şimal-qərbi Hindistani əle keçirdi. Döyüşkənliliyinə görə o, “qazi”* ləqəbi almış, “sultan” adını qazanan ilk hökmdar olmuşdur. Rəsmi yazışmalarda Bağdad xəlifəsi de ona bu adla müraciət edirdi.

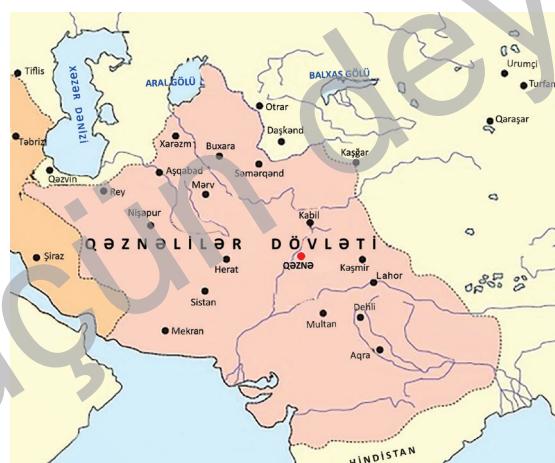
* **Rüsum** – ölkəyə idxlə və ixrac olunan mallardan alınan dövlət vergisi

Xəzər döyüşçüsü.
Qızıl qab üzərində təsvir

* **Xəlifə** – Peygəmbərin adından Ərəb dövlətini idarə edən hökmədar

* **Qazi** – düşmənə qarşı vuruşan, din uğrunda qılınc vuran şəxs

Qəznəlilər dövləti

Sultan Mahmud bir gün
güzgüyə baxarkən vəziri Əhməd
Həsən otağa daxil olur. Mahmud
vəzirə deyir: "Qorxuram, xalq
məni istəməsin, çünki mənim
üzüm gözəl deyil, xalq isə xoşsifət
şahları daha çox sevir". Əhməd
Həsən Mahmuda məsləhət verir:
"Elə bir iş gör ki, xalq səni ailə-
sindən, canından da artıq istəsin,
sənin əmrinlə özünü oda-suya
vursun. Qızılı özünə düşmən bil,
xalq da səni özünə dost bilsin".
Bu sözlər Mahmudun xoşuna
gəldi. O, səxavət əlini açıb ehsan
və xeyrat verməyə başladı. Xalq
da onu sevdı, ona dua etdi. İsləri
uğurlu oldu. Səmərqəndi, Hindis-
tani, İranı tutdu.

İslam zamanında özünü sultan
adlandıran ilk şəxs Mahmud
olmuşdur. O, adil, elmi sevən, ali-
cənab, sayiq, dindar və qazi idi.

Nizamülmülkün (XI əsr)
"Siyasətnamə" əsərindən parça

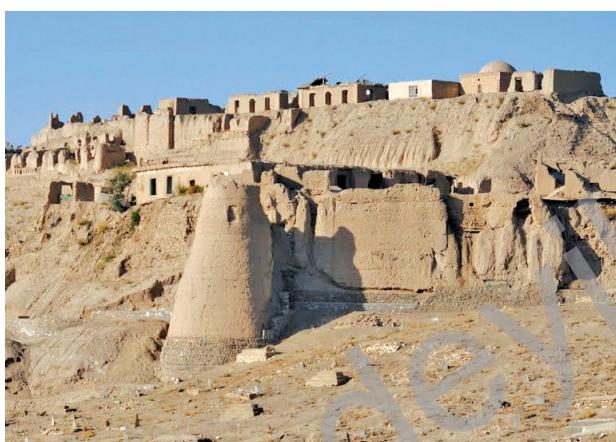
**Mənbə əsasında orta əsrlər-
də ideal hökmədarın keyfiyyət-
lərini müəyyənləşdirin.**

Sultan Mahmudun əsas dayağı türk qulamlarından ibarət dəstələr idi. Onlar hərbi işdən başqa heç nə ilə məşğul olmurdular. Orduya qazi adlanan könül-lülər də cəlb edilirdi. Hərbi xidmətdən tam azad olan sadə xalq torpağıbecərmeli və ya emalatxanalarda işləməli idi.

**Sizcə, Sultan Mahmudun qazandığı ugurların əsas
səbəbi nədə idi?**

Sultan Məsudun dövründə (1030–1041) Qəznəlilər dövləti zəiflədi. Səlcuq* türkləri Nişapur (1038) tutdu və 1040-ci ildə Mərv yaxınlığında, Dəndənəkan qalası önündə Sultan Məsudun qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratırdılar. Türk mənşəli gurlu tayfaları Qəznə şəhərini tutanda qəznəlilər hind şəhəri Lahoru özlərinə yeni paytaxt seçdilər. Lakin gurlular 1187-ci ildə onu da ələ keçirdilər. Qəznəlilər dövləti süqut etdi.

*** Səlcuqlar – XI əsrin ortalarında Ön Asiyada böyük dövlət
qurmuş türk-oğuz tayfaları**

Qəznə şəhərinin qalıqları

Türklərin erkən orta əsrlərdə qurduqları dövlətlər arasında Avropada Avar xaqanlığı, Böyük Bulqar, Dunay Bulqar və Volqa Bulqar dövlətləri, Asiyada Ağ hun, Uyğur, Oğuz, Qaraxanlılar, Xarəzm və b. dövlətlər də vardi.

E SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Attilanı qədim və orta əsrlərin hansı sərkərdələri ilə müqayisə edərdiniz?
2. Mətnədə adı çəkilmiş türk dövlətlərindən biri haqqında təqdimat hazırlayın.
3. GöyTürk xaqanlığı ilə Xəzər xaqanlığının süqutunun hansı oxşar cəhətləri var?
4. Sizcə, dini fərgələr insanlar arasında düşməncilik üçün əsas ola bilərmi?
5. Qəznəli hökmədarlarının fəaliyyətlərini müqayisə edin.

TÜRK CƏMIYYƏTİNİN QURULUŞU

AÇAR SÖZLƏR

▪ məclis	▪ qadın hüquq
▪ yabğu	▪ tura
▪ tigin	▪ tanrı
▪ şad	▪ tuğ

Qədim türklər başqa xalqlarda olduğu kimi doğulan ölənədək eyni bir ad daşılmırdılar. Türkün adı onun cəmiyyətdəki mövqeyini göstərirdi. Uşaq vaxtlarında ləqəbi, cavənlidə rütbəsi, ahil yaşlarında isə titulu olurdu. Türk qadınlarının hüquqları ciddi və sərt qanunlarla qorunurdu. Hər kəs, hətta xagan belə qanuna riayat etməli idi.

Xalqdan gələn hakimiyyət. Qədim türk cəmiyyətinin və dövlətlərinin özünəməxsus quruluşu vardı. Ailələrin birliyindən boyalar və “*budun*”* adlanan azad əhali, onların birliyindən isə hakimiyyətin menbəyi olan xalq təşəkkül tapırdı. Xalq və onu təmsil edən Məclis (toy) ölkənin idarə olunmasında mühüm rol oynayırdı. “El” adlanan dövlət Məclis tərəfindən seçilən xagan başçılıq edirdi. Xagan böyük məsuliyyət daşıyır, hər bir uğursuzluq və hətta təbii felakətdə günahkar bilinirdi. O, vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmədikdə xalqın təkidi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılırdı.

Buyruqları – vəzirləri Məclis seçirdi. Baş vəziri isə xagan özü təyin edirdi. Xaganın fərmanlarına *yarlıq* deyildi. Hakimiyyət nişanələri qapısı şərqə açılan xagan çadırı, taxt, bayraq, təbil, qotaz və yaydan ibarət idi. Bayrağın – tuğun ucuna qızıldan bir qurd başı taxılırdı.

Dövlət idarə aparatında xaqandan sonra ikinci şəxs *yabğu** sayılırdı. O, hakimiyyətdə olan nəslin nümayəndələrindən təyin olunurdu. Məsələn, Göytürk xaganı Bumının dövründə onun doğma qardaşı İstəmi xan yabğu idi. Bölgələri idarə edən və xaqana qan qohumluğu çatan şahzadələr “*şad*” adlanırdılar. Xana qohumluğu çatan gənclər “*tigin*”* hərbi rütbəsinə layiq görüldürdülər. Aşına nəslinə mənsub olmayanlara ikinci dərəcəli vəzifələr veriliirdi.

Türklerin eksəriyyəti hərbi işlə məşğul olur və şadların döyüşü dəstələrində xidmət edirdilər. Şadlar hərbçilərə hakimiyyətin dayağı kimi baxır, onlarla hesablaşırırdılar. Buna görə də xaqana və şadlara qarşı hərbi qiyamlar baş vermirdi.

Ordu və ailə türk cəmiyyətinin iki vacib dayağı idi. Əsasən atlılardan formalaşan orduda piyada əsgərlərin sayı az olurdu. Atlı döyüşçülər atlarının rənginə görə sıraya düzülür, müraciət saydıqları bayrağın ucuna ipək ləntlər bağlayırdılar. Ordunun ön hissələri ox və yayla silahlanırırdı. Onlar düşməni 200–300 m məsafədən ox yağışına tutaraq darmadağın edirdilər. Qüvvələri müxtəlif olan yaylar da vardı. Oxları en qorxulusu ses veren, viyildən oxlardı. Belə oxlardan Mete xanın zamanından işlədilmişdi.

* **Budun** – qədim türklərdə xalq mənasını verir.

* **Yabğu** – xaqandan sonra taxt-tacın varisi

* **Tigin** – xan nəslindən olan gənclərə verilən hərbi rütbə

Zirehli türk döyüşçüləri. Qayaüstü təsvir

Uzun sürenavaşlarda türkler "Turan taktikası" işledirdiler. Bu taktika qəsdən geri çəkilmə və pusqudan ibarət olub, "qurd oyunu" adlanırdı. Bu zaman ordunun bir qismi özünü düşmən qarşısından qaçırmış kimi göstərir, onu əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş yerə qədər öz ardınca aparır, burada isə ordunun pusquda duran digər hissəsi qəfildən hücum edib düşməni qırırı.

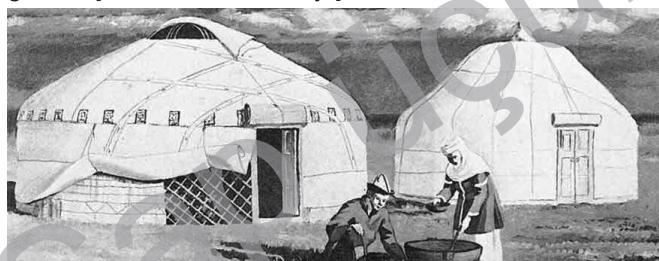
Türk cəmiyyətində budun və əsilzadələrlə yanaşı, hərbi əsirlərdən ibarət qullar da var idi. Türkler əsirləri müəyyən bir yerde məskunlaşdırır, təsərrüfat işlərinə cəlb edir və onlardan vergi alırlılar. Qadın qullardan daha çox ev qulluqçuları kimi istifadə olunurdu.

 Türk dövlətlərinin idarə üsulunu Roma respublikası ilə müqayisə edin.

Qədim türklərdə xaqan seçkisi çox mürəkkəb və təntənəli bir mərasim idi. Xaqanlığa namizədi keçə üzərində əyləşdirildilər. Alqış sədaları altında xidmətçilər doqquz dəfə onun ətrafında dövrə vurur, sonra ata mindirildilər. Boğazına ipək parça dolayıb "boğmağa" başlayırdılar. Birdən düyünü boşaldıb onun neçə il xan olmaq istədiyini soruşturdu. Alınan cavabla xaqanın hakimiyət müddəti müəyyənləşdirildi.

Haqqı Tanrıya bərabər tutulan qadın. Qədim türklərdə qadına böyük ehtiram göstərilirdi. Ailədə anaya xüsusi münasibət var idi. *Yurta** daxil olan oğul əvvəlcə anasına, yalnız bundan sonra atasına təzim edərdi. Türk qadınları Qərbi Avropa qadınlarına nisbətən ictimai həyatda daha fəal rol oynayırdılar. Onlar azad və müstəqil idilər. Hun qadınları at miner və döyüşlərdə iştirak edərdilər. Orxon kitabələrinde türk qadınlarının doğma yurdu necə müdafiə etmələrindən danışılır. Döyük zamanı qadının əsir düşməsi böyük həqarət sayılırdı. Ailədə qadının nüfuzu kifayət qədər yüksək idi. Vəzife bölgüsündə də ana xəttinə, əsil-nəcabətə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Dövlət və ictimai işlərlə bərabər, türk qadınları təsərrüfatda da çalışırdılar. Onlar süd və qatıq məhsulları hazırlayırlar, yun əyririb ip düzəldir, parça, *kilim** toxuyurdular. Lakin qadınların əsas işi uşaqlara tərbiyə vermək, onları çöl şəraitinə uyğun möhkəm, döyükşən və iradəli gənclər kimi yetişdirmək idi. Türk uşaqları hələ kiçik yaşlarından oxla quş ovlayır, həddi-bülüğə çatanlar yarışlarda at çapmaq, ox atmaq məhərətlərini, güc və çevikliklərini nümayiş etdirirdilər.

Köçəri türklerin yurtları

*Türk xalqı yox olmasın
deyə, azad xalq olsun
deyə Tanrı atam İlteriş
xani, anam İlbgə xatunu
yüksəltmişdir. Xan atam 17
adamlı əsarətdən xilas olub
ətrafına çoxlu döyükşü top-
lamışdır. Tanrı onlara güc
verdiyinə görə xan atamın
qoşunu qurd kimi qorxmaç
olmuş, düşmən isə qoyun
kimi ürkək olmuşdur. Xan-
dan məhrum olan xalqı, qul
olmuş xalqı, nəsl parçalan-
mış türk xalqını xan atam
ucaltmış, əvvəlki qüdrətinin
özünə qaytarmışdır.*

VIII əsrə Kül Tiginin
şərafına yazılmış
abidədən parça

 *Mənbə hansı xaqan/ğın
tarixindən bəhs edir?*

* **Yurt** – köçəri türklerin evi. Əsasən, dairəvi formali olub, qalın çubuqlardan tikilərək üstünə keçə örtülürdü.

* **Kilim** – yun və pambıqdan toxunan zolaqlı, xovsuz palaz növü

Göytürklərdə qadın hüquqı çox ciddi və sərt qanunlarla qorunurdu. Qadına qarşı zorakılıq ən ağır cinayətlərlə – üşyan, xəyanət, qətl, cilovlanmış atın oğurlanması ilə bir sıraya qoyulurdu. Dul qadınlar taleyin ümidiñe buraxılmırıldı. Adət-ənənə həyat yoldaşını itirmiş qadının hüquqlarını qorumağı tələb edirdi.

Qədim türk cəmiyyətində qadın hüquqı necə qorunurdu?

Xaqandan uca Tura. Qədim türklər qanuna *tura* deyirdilər. Ölkədə xaqan da daxil olmaqla hər kəsdən turaya riayət etmək tələb olunurdu. Ədalət, xeyirxahlıq, faydalılıq və düzlük turanın sabit əsaslarını təşkil edirdi.

Turaya qarşı çıxanlar ciddi cəzalandırılırdılar. İnsan həyatına qəsd edənlər, adam öldürənlər turaya görə edam olunurdular. Oğru və soyğunçular cinayət vaxtı yaxalandıqda edam cəzası alır və onların əmlakı müsədirə edilirdi. Əmin-amənlilik dövründə silah işlədənlər, xalqın namusuna təcavüz edənlər və fərari lər də edam cəzası alırlılar. Kiçik cinayətlər üçün on günlük həbs cəzası tətbiq edilirdi. Öldürülmüş insana görə intiqam almaq qadağan idi.

Hərbi cinayətlərə xaqanın başçılıq etdiyi ali dövlət məhkəməsində – *yarguda* baxılırdı. Digər məhkəmə proseslərini isə xaqanın adından yarğanlar (qazılard) aparırdılar.

Cəmiyyətin idarə olunmasında qanunların hansı rolü vardır?

Türkü himaya edən ulu Tanrı. Qədim türklər müxtəlif inanclarla sahib olsalar da, heç vaxt bütlərə səcdə etməmişlər. Ömrünü at belində keçirən bir xalqın atı sevməsi, ona sevgi ilə yanaşması isə təbii idi. Bəzi türk boyları hətta ata heykəl ucaldır, məzar tikirdilər.

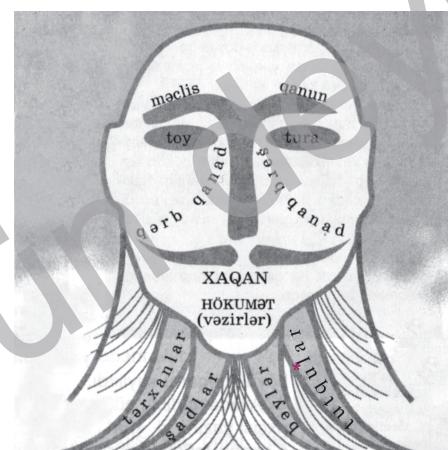
Türklər qartala da ehtiramla yanaşır, ona güc, hakimiyyət və bacarıq rəmzi kimi baxırdılar. Qurd isə gücün, çevikliyin və cəsarətin təcəssümü idi. Tarix boyu düşmənər türk əsgərlərini qurda bənzətmış, türklər özləri də bu bənzətməni qəbul etmişdilər.

Hansı heyvanlar türklərin həyatında əhəmiyyətli rol oynayırı?

Türklər Götürk Tanrıya səcdə edirdilər. Günəş, Ay və uluzlar Tanrı deyil, müqəddəs varlıqlar hesab olunurdu. Tanrı isə ulu qüdrət sahibi olub kainatın yaradıcısı, göy – asiman mahiyyəti daşıyırırdı. Bizans tarixçisi Simokatta yazırkı ki, qədim türklər yalnız kainatın yaradıcısı hesab etdikləri və yeganə ulu qüdrət saydıqları Götürk Tanrıya səcdə edirlər. Türklerin inancına görə, Götürk Tanrı bitkilərə həyat, insanlara can bəxş edir. Xaqanı da türk xalqının başına o təyin edir, ona güc, qüdrət verir. Qədim türklər Götürk Tanrıni büt kimi kiçiltmir, ona məbəd tikmirdilər. Türkler Tanrıya böyük mənəvi dayaq kimi pərəstiş edirdilər. Bizanslılarla ittifaq bağlayarkən Avar xanı Tanrıya and içmişdi. "Tanrı" sözü indi də türk dilində işlənilir.

Osilzadə türk qadının daş büstü

Türk dövlətlərində idarə sistemi

* Tutuq – tayfa böülüyünün başçısı və ya canişinlərə verilən rütbe

Kül Tiginin şerfinə ucaldılmış abide

Türklerin inanc sistemində Atalar ayını (kultu) mühüm yer tuturdu. Onlar atalarına, eləcə də analarına dərin hörmət bəsləyirdilər. Ataların şerfinə böyük məzarlar və heykəllər ucaldırdılar. Vəfat edənləri bütün qiymətli əşyaları, zinət şeyləri, hətta attları ilə birgə basdırıldılar. Məzəri açanların cəzası ölüm idi. Türkler əcdadlarının məzarlarını talan edən qonşu xalqlarla, məselən, monqollar və çinlilərlə müharibə aparırdılar.

İslamaqədərki türklerin arasında Göy Tanrıdan başqa, digər dinlərə də sitayış edənlər olmuşdur. Bəzən bu onların varlığına mənfi təsir etmiş, başqa xalqların arasında əriyib yox olmalarına səbəb olmuşdur. Yalnız islam dini türklerin qədim inamlarına və onların ruhuna uyğun gəlli. Bu da əsrlər boyu türklerin yaşayıb qüvvətlənməsinə və milli kimliklərini qoruyub saxlamalarına kömək etmişdir.

Türk əyanı. Divar rəsmi

Hunların zamanında dövlət başçısı tanhu, onun arvadı isə yen-şih ləqəbini alardı. Sonralar onlara xaqqan və xatun deyildi.

Xaqqan öləndən sonra böyük oğlu onun yerinə keçirdi. Lakin bu dəyişməz bir qanun deyildi. Əgər kiçik qardaş daha ləyaqətli olsaydı, atanın yerini o tutardı. Çünkü türklerin əqidəsinə görə, Tanrı tərəfindən verilən hakimiyət atadan bütün şahzadələr keçirdi. Anası əcnəbi olan şahzadə xaqqan ola bilməzdı.

Qədim türk dövlətlərində ölkə hissə və ya qanada ayrıldı. Bir qanad o birinə, məsələn, qərb şərqə tabe idi.

Cavad Heyətin "Türklerin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" eserindən

Mənbəyə görə, türk dövlətlərində kim xaqqan ola bilərdi?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qədim spartalıllarla türklerin həyat tərzi arasında hansı oxşarlıqlar var?
2. Tura hansı cinayətlərə görə ən ağır cəza nəzərdə tuturdu?
3. Qədim türkər nə üçün daha çox Göy Tanrıya səcdə edirdilər?
4. Mənənə əsasında türk qadınlarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edin.
5. Qədim türkərin həyat tərzini və məişətini təsvir edin.

AÇAR SÖZLƏR

- ərəblər
- Kəbə
- Peyğəmbər
- Qurani-Kərim
- müsəlman
- xəlifə

İslam dininin meydana gəlməsi ərəb cəmiyyətində feodal münasibətlərinin yaranma prosesini xeyli sürətləndirdi. VII-VIII əsrlərdə ərəb işgalları nəticəsində yeni imperiya – Ərəb xilafəti yarandı. Bu, Asiya, Afrika və Avropanın bir sıra xalqlarının həyatında mühüm dönüs nöqtəsi oldu. İslam dini qısa zamanda geniş ərazilərə yayılaraq dünya dininə çevrildi.

İslamaqədərki ərəblərin hayatı. Ərəblərin ana yurdu Asyanın cənub-qərbində yerləşən Ərəbistan yarımadasıdır. İndi olduğu kimi keçmişdə də burada əhalı dəniz sahilərində və səhərlərin kənarında yaşayırırdı. Hələ qədim dövrlərdə bu ərazi də bir neçə iri ticarət məskəni yarammışdı. Məkkə və Yəsrib şəhərləri onların arasında mühüm yer tuturdu. Bu şəhərlərdə ticarət və sənətkarlıq inkişaf edir, ətraf torpaqlarda isə əhalı əkinçilik və bağçılıqla məşğul olurdu. Oturaq ərəblərdən fərqli olaraq, "bədəvi" adlanan köçəri ərəblər səhralarda yaşayır və maldarlıqla məşğul olurdular. Dinc dövrdə onları ağısaqqallar idarə edirdi. Müharibə zamanı isə bədəvilər öz aralarından xüsusi başçılar – şeyxlər seçirdilər.

Ərəb bazarında

İslamaqədərki dövrdə Ərəbistanda müxtəlif dinlər, inanclar var idi. Xüsusile büt-pərestlik geniş yayılmışdı. Hər tayfa öz bütünə sitayış edirdi. Onlar Günəş, Ayı və daşları ilahiləşdirir, etiqad etdikləri bütlərin şərəfinə məbədlər tikirdilər. Belə qədim büt-pərest məbədlərindən biri Məkkədə yerləşirdi. "Kəbə" adlanan bu məbəddə bir çox ərəb tayfalarının bütlləri saxlanılırdı. Buna görə də Kəbə ərəblərin əsas ziyarətgahına çevrilmişdi.

 Daha hansı xalqlar Günəşə, Aya və başqa təbiət qüvvələrinə sitayış etmişlər?

VI əsrin sonlarında təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar ərəb cəmiyyətində dəyişikliklər baş verdi: qəbile daxilində bərabərsizlik dərinləşir, böyük mal-qara sürünlərinə sahib olan əyanlar formalasıldı. Zəif qəbilələr güclü və varlı tayfaların tərkibinə daxil olurdular. Münbit torpaqlar uğrunda mübarizə getdikcə şiddetlənirdi. Məhz belə bir vaxtda islam dini meydana gəldi.

İslam dini və Ərəb dövlətinin yaranması. İslam dininin banisi Məkkə sakını Məhəmməd (570–632) olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər əfsanəvi deyil, tarixi şəxsiyyətdir. O, 570-ci ildə Məkkədə doğulmuş, hələ uşaq ikən atası Abdullanı və anası Əminəni itirmişdi. Məhəmmədin tərbiyəsi ilə əvvəlcə babası, sonralar isə əmisi məşğul olmuşdu.

Gənc yaşılarından ticarətlə məşğul olmağa başlayan Məhəmməd həmkarları arasında vicdanlı və etibarlı bir tacir kimi məşhur idi. Bu, Xədicə adlı varlı, dul bir qadının diqqətini cəlb etmiş və o, Məhəmməddən ticarət işlərində ona yardım etməsini istəmişdi. Cox keçmədən onlar ailə qurmuşlar. 40 yaşında olarken dini düşüncələr Məhəmmədin

həyatında daha çox yer tutmağa başlayır. Ona 610-cu ildə Allah tərəfindən ilk *vəhylər** göndərilir. O, islam dininin təbliğinə başlayır. Məhəmməd peyğəmbər bu dini qəbul edənləri birləşməyə, vahid Allaha və onun elçisinə itaət etməyə çağırır. Onun bu çağrısına qoşulanları isə ərebce "müslüm", yəni "Allaha itaət edən" adlandırdılar. "Müsəlman" sözü də buradan əmələ gəlmışdır. Müsəlmanların müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim"dir.

Məkkə əyanları yeni dinin Kəbəni nüfuzdan sala bilecəyindən qorxurdular. Buna görə də onlar Məhəmmədi əcdadları etiqadlarına xəyanətdə günahlandırır və təqib edirdilər. Vəziyyətin dözülməz şəkil aldığına görən Məhəmməd peyğəmbər 622-ci ildə öz tərəfdarları ilə Məkkədən Yəsribə köçməli olur. Müsəlmanların "hicrət" (köçmə) adlandıqları bu hadisə ilə həm də islam təqviminin başlanğıçı qoyulurdu.

Yəsrib şəhəri Məhəmməd peyğəmbəri mehribanlıqla qarşılıyor. Peyğəmbər islamın ibadət qaydalarını ilk dəfə burada elan etdiyindən ilk müsəlman məscidi də bu şəhərdə tikilmişdir. Yəsrib islamın beşiyinə və "peyğəmbər şəhəri"nə çevrildi. Onu Mədine adlandırdılar.

624-cü ildə müsəlmanlar Bədr adlanan yerdə özlərindən xeyli çox olan düşmənlerinə qalib geldilər. Bu hadisədən sonra müsəlman icmasının gücü və nüfuzu daha sürətlə artmağa başladı.

630-cu ildə Məhəmməd Peyğəmbər tərəfdarlarının müşayiəti ilə heç bir müqavimət rast gəlmədən Məkkəyə daxil oldu. Ərəb tayfalarının çoxu islam dinini qəbul etdilər. Kəbə bütünlərdən təmizlənərək vahid Allahın baş məbədinə çevrildi. Məkkə isə bütün müsəlmanların "müqəddəs şəhəri" oldu. Məhəmmədin Məkkəyə qayıtması ilə həm də tarixdə ilk Ərəb müsəlman dövləti yarandı.

Islam təqvimi ilə ilk Ərəb dövləti neçənci ildə yaranmışdır?

Özünün başlıca vəzifəsini yerinə yetirən Peyğəmbər 632-ci ildə dünyasını dəyişdi. Onun işini xəlifələr ("müavinlər") davam etdirdilər. Seçki yolu ilə hakimiyyətə gələn ilk dörd xəlifə müsəlmanlar arasında böyük hörmətlə yad edilir və "düzgün yolla gedən", "insaflı" adını daşıyırlılar. Onların dövründə islam dünya dini səviyyəsinə qalxdı və möhkəmləndi.

Islam dini nə zaman dünya dini səviyyəsinə yüksəldi?

* **Vəhy** – Allah tərəfindən peyğəmbərə verilən əmr

Məkkə. XVIII əsre aid qarvür

Ərəblərin zəfer yürüyü. Orta əsr miniatürü

632–661-ci illərdə Xilafeti idarə etmiş ilk xəlifələr

Əbu Bəkir

Ömər

Osman

Əli

Ərəb yürüşləri və Xilafətin yüksəlişi. Peyğəmberin vəfatından az sonra müsəlmanlar bütün Ərebistanı özlerine tabe etdilər. Şimalda onların torpaqları İran və Bizans sərhədlərinə çatdı. Bu dövlətlər arasında uzun sürən müharibə yenice qurtarmışdı. Onlar taqədən düşmüş, xəzinələri boşalmışdı. Ərəb işgalları üçün şərait yaranmışdı.

👉 Ərəb işgalları nə üçün Bizans və İran torpaqlarından başlandı?

İlk xəliflərin dövründə ərəblər qonşu ölkələr üzərinə aramsız yürüşlərə başladılar. Yüngül atlı dəstələrdən ibarət ərəb qoşunu qısa müddətdə Suriya, Fələstin və Misiri feth etdi. 651-ci ildə İranın – Sasanî imperiyasının işgalı başa çatdırıldı. Aralıq dənizində güclü hərbi donanma yaradan ərəblər Bizans üzərinə təzyiqi artırıldılar. Konstantinopol qurudan və dənizdən mühasirəyə alındı. Lakin Bizans “yunan alovu”^{nun*} köməyi ilə ərəb donanmasını məğlub etdi və öz paytaxtını işğaldan qorudu.

Afrikanın şimalını ələ keçirən ərəblər 711-ci ildə Cəbəllütariq* boğazından keçərək cənub-qərbi Avropana daxil oldular. Burada vestqot ordusunu darmadağın etdilər. Dağlıq ölkə olan Asturiyadan başqa bütün Pireney yarımadası ərəblərin tabeliyinə keçdi. Bu, Avropanı vahiməyə saldı. Franklar bütün qüvvələrini cəmlədilər, Pireneyi aşüb Qalliyaya daxil olan ərəblərin qarşısını kəsdilər. 732-ci ildə Puatye yaxınlığındaki döyüşdə məğlub olan ərəb ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu.

Şərqdə Mərkəzi Asiyani işgal edən ərəblər Hind vadisində və Çin sərhədlərinə çatmışdılar. Lakin 751-ci ildə Talas çayı sahilində Çin qoşunlarını məğlub etsələr də, daha şərqi doğru irəliləmədilər.

Beləliklə, VII əsrde və VIII əsrin birinci yarısında qalibiyyətli müharibələr neti cəsində yeni imperiya – Ərəb xilafəti yarandı. Onun sərhədləri Atlantik okeanı sahil lərindən Çin və Hindistana qədər uzanırdı.

Zəngin ölkələrin işgalı ərəblərin gündəlik həyatına və ictimai quruluşuna təsir etdi. Xəliflərin əline böyük torpaq sahələri və sərvət keçdi. Onlar qohumlarını və yaxın adamlarını əyalətlərə canişin təyin edirdilər. Belə canişinlərə “əmir” deyilli. Əmir yerli əhalidən vergi toplayır və bu vergi hesabına həm məmurları, həm də əyalətdəki qoşunu saxlayırdı. Zaman keçdikcə xəlifedən böyük torpaq sahələri alan ərəb əyanları iri feodallara çevrildilər. Kəndlilər torpaqdan və sudan istifadə etdiklərinə görə müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Müsəlman olmayanlar isə torpaq vergisindən (xərac) başqa, həm də can vergisi (cizyə) ödəməli idilər.

* **Yunan alovu** – neftlə sönməmiş əhengin qarışığından düzəldilən yandırıcı maddə

* **Cəbəllütariq boğazı** – əreb sərkərdəsi Cəbel əl-Tariqin adı ilə adlandırılıb.

Bizans hökmərdarı İraklı 200 min nəfərlik qoşun topladı. Yaxın adamlarından birini bu qoşuna başçı təyin etdi. Yarmuk çayı sahilində iki düşmən üz-üzə gəldi. Allahın köməyi ilə müsəlmanlar onlardan 70 min nəfərini qırıldılar, qalanları isə qaçdı. Yarmuk döyüşündə müsəlman qadınlar da vuruşurdular. Deyirlər ki, İraklı bu qanlı döyüş haqqında xəbər tutan kimi Antioxiyadan Konstantinopola yollanmışdı. O, sərhəd xəttini keçərkən demişdi: “Əlvida, Suriya! Bizim düşmənlərimiz üçün bu necə gözəl ölkədir!” Bu sözləri deyərkən İraklı Suriyanın gözəl otlaqlarına işarə edirdi. Yarmuk ətrafında döyüş 15-ci ildə baş verdi.

Ərəb tarixçisi Bələzuri (IX əsr) Suriyanın işğali haqqında

👉 **Yarmuk döyüşü Miladi təqvimi ilə neçənci ildə baş verib?**

Ərəblərin Sasanî qalasına hücumu.
Orta əsr miniatürü

Bağdad

Əməvilər dövründə (661–750) paytaxt Mədinədən Dəməşqə köçürülmüşdü. Xalqın Əməvilərə qarşı narazılığından istifadə edən Abbasilər 750-ci ildə onların aqalığına son qoydu. Paytaxt Bağdad şəhərinə köçürüldü. Bir milyona yaxın əhalisi olan Bağdad o dövrün ən böyük və zengin şəhərlərindən idi. Şəhərdə gözəl məscidlər, mədrəsə və kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. "Dünya şəhəri" adlanan Mədinə gözəl binaları, nəhəng bazarları, bağ və fəvvarələri ilə görənləri valeh edirdi.

Ərəb xilafəti

Xilafətin tənəzzülü və süqutu. Ərəb aqalığına və feodal zülmünə qarşı Xilafətdə tez-tez xalq үsyənləri baş verirdi. Bu үsyənlərlə kəndlilər və şəhər yoxsulları ilə yanaşı, feodallar da iştirak edirdilər. Mərkəzi Asiyada Müqənna* үsyəni, Azərbaycanda isə Babəkin başçılığı ilə baş verən xürrəmilər* hərəkatı Xilafəti daha çox sarsıdı. Əyalət hakimləri də

* **Müqənna** – üzü örtülmüş, niqablanmış, kəfənə bürünmüş.

* **Xürrəm** – od, günəş, şad və başqa mənalarda izah olunur.

Kordova məscidi

mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır, müstəqil liyə can atırdılar.

Ərəb xilafətinin parçalanması İspaniyadan başladı. 756-ci ildə burada müstəqil Kordova xilafəti yarandı. IX əsrde Misir, Mərkəzi Asiya, İran və Əfqanistan Xilafətdən ayrıldı. Xəlifənin tabeliyində təkcə Ərəbistan və Mesopotamiya torpaqları qaldı. XI əsrin ortalarında səlcuq türkləri bu ərazilərə yürüş etməyə başladılar və 1055-ci ildə Bağdadı tutdular. Abbasi xəlifələri səlcuq sultanından asılı vəziyyətə düşdülər. Xəlifə yalnız dini hakimiyyətini saxlaya bildi.

Beləliklə, Ərəb xilafəti daxili çekişmələr, iri feodalların güclənməsi və ayrı-ayrı xalqların azadlıq mübarizəsi nəticəsində dağıldı. XIII əsrin ortalarında Bağdadı tutan monqollar sonuncu Abbasi xəlifəsini taxtdan salıb Xilafətin varlığına son qoydular.

İspaniyada ərəb hakimliyi

Kordovanın hakimi III Əbdürrəhman siyasi baxımdan Abbasilərdən tamamilə ayrılmış, müstəqil bir dövlət qurmuşdu. Bu dövlət X əsrde siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən Avropanın ən inkişaf etmiş dövləti sayılı bilər. Əhalinin müxtəlif etnik və dini tərkibi Kordova xilafətində dözümlülüyün bərqərar olmasına gətirib çıxardı. Bütün Avropa cəhalət, qardaş qırğını, epidemiyalar, inkvizisiya caynağında inləyerkən İspaniya ərəblərin hökmranlığı altında firavan, abad və parlaq inkişaf dövrünü yaşayırıdı. Müsəlmanlarla yanaşı, qeyri-müsəlmanların da elm və mədəniyyətin inkişafında birgə iştirakı dövlətdə tamamilə fərqlənən orijinal mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxardı.

X əsrde Kordova şəhərinin əhalisi beş yüz min nəfərə çatırdı. Halbuki həmin dövrdə Parisdə otuz səkkiz min adam yaşayırıdı. Bu dövrdə şəhərdə yeddi yüz məscid, altmış min ev, yetmiş kitabxana (onların birində beş yüz min əlyazma kitab vardi), doqquz yüz hamam inşa edilmişdi. Onu da qeyd edək ki, Avropada ilk dəfə qaranlıq küçələri işıqlandırmaq üçün lampalar məhz bu şəhərdə asılmışdı.

Fəs, Kordova və Qərnət universitetləri Qərbədə elmi biliklərin yayılmasına böyük təsir göstərmişdi. Bu gün baş verən müsbət irəliləyişlərin, bir çox elmlərin təməli məhz Kordovada qoyulmuşdu.

Ərəb islam dövlətini idarə etmişlər

Məhəmməd
peyğəmbər

630–632

İlk xəlifələr

632–661

Əməvilər
sülaləsi

661–750

Abbasilər
sülaləsi

750–1258

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Ərəb xilafətinin dağılmasına hansı amillər səbəb oldu?
2. Müasir Asyanın hansı dövlətləri VIII əsrde Xilafətin tərkibində olmuşdur?
3. Hansı döyüslərdən sonra ərəblərin Qərbi Avropaya və Şərqi doğru hücumları dayandı?
4. Ərəblərin birləşməsini sürətləndirən amilləri göstərin.

AÇAR SÖZLƏR

- “Xalqların böyük köçü”
- Xlodviq
- “Salik qanunları”
- Böyük Karl
- Huqo Kapet
- “Müqəddəs Roma imperiyası”
- “vikinglər dövrü”

Müasir Avropa xalqlarının və dövlətlərinin əksəriyyətinin tarixləri orta əsrlər dövründə başlamışdır. Avropa qıtəsinin qərbi “xalqların böyük köçü” dövründə german tayfalarının yerləşdikləri əraziyə əvvəlmişdi. Yaradılan barbar* krallıqları sonralar Avropanın qüdrətli dövlətlərinin ilkin təməlini təşkil etmişdi.

“Xalqların böyük köçü”. Dörd əsr (IV–VII) boyunca davam edən və Avropanın tarixinə “xalqların böyük köçü” dövrü kimi daxil olan bu mərhələ qitənin etnik, mədəni və siyasi mənzərəsini köklü şəkildə dəyişmişdi. Bu dövrdə antik sivilizasiya məhv edilmiş və yeni cəmiyyətlərin rüshəymləri meydana çıxmışdı. “Xalqların böyük köçü”nın əsas səbəbləri sırasına barbar tayfalar daxilində əmlak və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi, şərqi dən düzənlilik köçərilərinin təzyiqi və II əsrən başlayaraq Avrasiyada iqlimin kəskin dəyişməsi amilləri daxil idi.

❓ “Xalqların böyük köçü”nın səbəbləri hansılardır?

❓ “Xalqların böyük köçü”nın Avropanın tarixi inkişafında rolu nədən ibarət olmuşdur?

“Xalqların böyük köçü”ndə başlıca rolü əvvəl germanlar və türk, daha sonra isə slavyan və fin-uqor tayfaları oynamışlar. Başlıca məşguliyyətləri maldarlıq və ovçuluq olan german tayfaları eramızın ilk əsrlərinə dək, əsasən, köçəri həyat tərzini sürdürlər. Ali hakimiyyət orqanı tinq adlanan xalq yığıncığı idi. İldə bir dəfədən gec olmayıaraq çağırılan tinqdə müharibə və sülh, xüsusiələ ağır cinayət işləri, döyüşüçü sıralarına qəbul olunma, qəbilə başçılarının seçilməsi məsələləri həll edilirdi.

❓ Tinqdə hansı məsələlər həll olunurdu?

Eramızın II əsrinin ikinci yarısından başlayaraq germanlar ilk dəfə Roma imperiyasının müdafiə xəttini yarib onun ərazilərini zəbt etməyə və burada məskən salmağa başladılar. Tədricən erkən orta əsrlərin başlangıcında onlar burada özlerinin ilk dövlətlərini yaratmışlardır.

* **Barbarlar** – qədim yunanların və romalıların dil və mədəniyyətcə onlara yad olan başqa tayfa və xalqlara verdikləri ad

German qəbilə üzvləri

...Svev tayfası bütün german tayfalarından ən böyüyü və döyüşkənidir... Lakin torpaq onlarda bölünməmişdir və xüsusi mülkiyyətdə deyildir və torpağıbecərmək üçün onlar bir ildən artıq bir yerdə qala bilməzlər. ...Onların baxışlarına görə, yəhərdən istifadə edilməsi ən böyük rüsvayçılıq və qorxaqlıqdır...

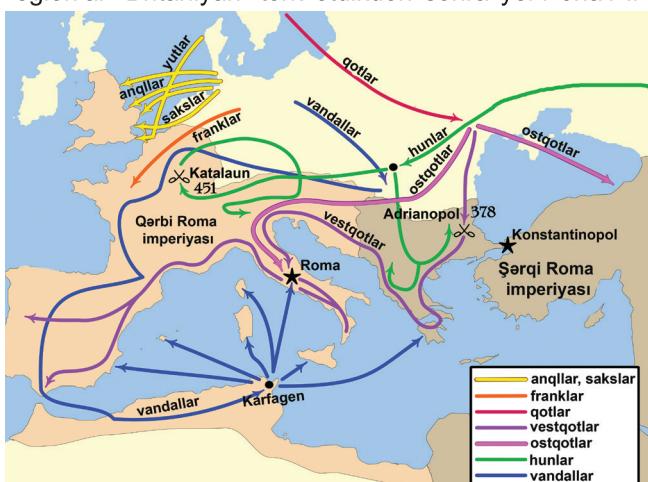
Qay Yuli Sezar. “Qalliya mühabəribələri haqqında qeydlər”

German tayfaları beş gruba bölümlər... torpağın daha çox məhsudarlığına onun əhəng ilə gübrələnməsi yolu ilə nail olurlar.

Böyük Plini. “Təbii tarix”

V əsrin birinci yarısında vestqotlar Qalliyann* cənub-qərbində, vandallar Şimali Afrikada öz krallıqlarını yaratmışdır. 476-cı ildə imperatorun xidmətində olan german muzdlularının başçısı Odoakr Qərbi Roma imperatorunu taxtdan saldı və əsgərləri tərəfindən İtaliyanın hakimi elan olundu. **Türk tayfalarının Avropaya doğru sürətli hücumları burada Avropa Hun və Avar xaqanlıqlarının yaradılması ilə nəticələndi.** Slavyanlar və fin-uqorlar bu dövrdə öz dövlətlərini yarada bilmədilər.

V əsrin əvvəllərində Roma legionları Britaniyani tərk etdikdən sonra yerli əhalisi İrlandiya və Şotlandiyadan kelt tayfalarının hücumlarına məruz qaldıqları üçün german tayfalarından sakslar, anqlar, yutlar və frizləri ölkəyə dəvet etdilər. Britaniyada V əsrin ikinci yarısından VII əsrin əvvəlinə kimi anglo-saksonların yeddi krallığı mövcud idi. Tayfa krallıqlarının erkən feodal dövlətlərinə çevrilmesi onların arasında ali kral titulu uğrunda mübarizə ilə müşayiət olunurdu.

"Xalqların böyük köyü"

👉 "Xalqların böyük köyü" zamanı yaranmış dövlətləri xəritədə göstərin. Ne üçün barbar tayfalarından bəziləri bu zaman öz dövlətlərini yarada bilmədilər?

Frank dövlətinin yaranması. Xlodviqin başçılığı ilə frankların bir hissəsi 486-cı ildə Suasson yaxınlığında baş veren döyüsdə Qalliyadakı keçmiş Roma canişinin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdılar. Xlodviqin işgallarını asanlaşdırın başlıca amil yerli əhalinin Roma hakimiyyetine mənfi münasibeti ilə bağlı idi. Xlodviq yerli əhalinin etiqad etdiyi xristianlıq dinini qəbul etdi. O daha sonra digər frank tayfalarını öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

👉 Yerli əhalisi üzərində hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Xlodviqin hansı tədbiri mühüm rol oynadı?

Frankların ictimai quruluşunu öyrənmək üçün VI əsrin əvvəlində Xlodviqin göstərişi ilə latın dilində tərtib olunmuş və sonrakı krallar tərəfindən mətninə qismən əlavələr edilmiş "Salik qanunları" mühüm mənbədir.

Xlodviq

Frank cəmiyyətinin təbəqələri

* Qalliya – əsas hissəsini müasir Fransanın təşkil etdiyi Qərbi Avropanın tarixi bölgəsi

Bu dövrde frankların təsərrüfatda əldə etdikləri uğurlar təkcə frank cəmiyyətinin daxili inkişafının nəticəsi deyil, hem də imperiya ərazisində rastlaşdıqları daha qabaqcıl üsulları əxz etmələri ilə bağlı idi. Təsərrüfatda qul əməyindən az istifadə olunurdu. VI–VII əsrlərdə frank cəmiyyətinin eksəriyyətini azad əhali təşkil edirdi.

Əvvəller tayfa başçısı olan Xlodviq tədricən idarəciliyin bütün funksiyalarını öz əline keçirmişdi. Mühüm dövlət məsələlərini kral iri torpaq sahibləri ilə həll edirdi. Xlodviqdən başlayaraq frank kralları öz hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün zəbt olunmuş iri torpaq sahələrini öz yaxınlarına və kilsəyə paylayırdılar. Həmcinin onların mülkiyyətinə qullar, yarımasılı və asılı əhali də verilirdi. Bunun nəticəsində güclənmiş iri torpaq sahibkarlarının separatçı səyələrinə qarşı mübarizədə zəifləmiş kralların hakimiyyəti getdikcə formal xarakter almağa başlamışdı. Ölkə ayrı-ayrı müstəqil inzibati-siyasi ərazilərə bölgündürdü.

İri feodalların güclənməsinin səbəbi nə idi?

VII əsrin sonlarında iri torpaq sahibi olan canişinlərdən biri bütün ölkə ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. IX əsrde Frank krallığında feodal quruluşunun əsasları qəti bərqərar oldu. VIII əsrin əvvəllerində iri torpaq sahibkarları və onlardan asılı olan kəndli təbəqələri formalaşdı. Karl Martell 732-ci ildə Puatye döyüşündə Qallianın cənubuna soxularaq Frank dövləti üçün ciddi təhlükə yaradan əreb qoşunları üzərində qələbə qazandıqdan sonra hərbi islahat keçirdi. Qoşun, əsasən, feodal süvari dəstələrindən təşkil edildi. Onun varisi Gödək Pipin 751-ci ildə papanın razılığı ilə paytaxt Suassonda kral elan olundu.

Puatye döyüşünün əhəmiyyətini təhlil edin.

Böyük Karlın işğalları. Frank dövlətinin ən qüdrətli çağı Böyük Karlın (768–814) dövrünə təsadüf edir. O, İspaniyada ərəblərlə mübarizə apararaq kiçik bir ərazini ələ keçirdi və İtaliyaya uğurlu yürüş etdi.

Karl 30 il döyüşkən bütperəst sakslara qarşı ağır və amansız mühəribələr aparmalı oldu. Güclü və çoxsaylı saks tayfalarının Frank dövlətinin tərkibinə qatılması ilə gələcəkdə almanın dövlətinin və xalqının yaranması üçün zəmin yaratdı.

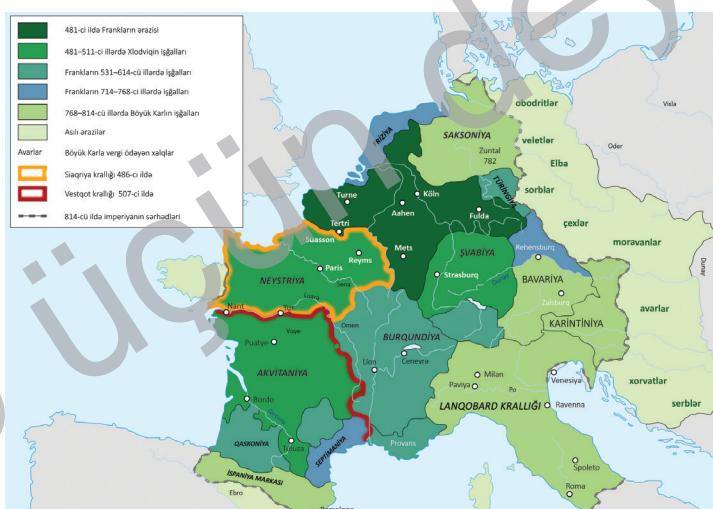
“Salik qanunları”

1. Əgər kimsə kral qanunları əsasında məhkəməyə gəlməzsə, 15 solid* təşkil edən 600 denari* verməlidir.

2. Azad adamlardan biri evdən kənarda 2 denari məbləğində nə isə bir şey oğurlayırsa, 600 denari verməlidir. Əgər qul evdən kənarda 2 denari məbləğində oğurluq edərdi, oğurlanmış əşyanı geri qaytarmalı və dəymış zərəri ödəməlidir. Bundan əlavə, ona 120 qamçı zərbəsi vurulmalıdır.

* **Solid** – latınca “bərk”, “möhkəm” mənasını verir. Roma və Bizansda dövriyədə olmuş qızıl pul vahidi (4,55 q)

* **Denari** – latınca “onluq” mənasını verir. Romada Respublika dövründə kəsilmiş gümüş pul vahidi

Frank krallığının ərazisinin genişlənməsi

Bir qədər sonra cənub slavyanlarının yardımı ilə Böyük Karl Avar xaqanlığını və Bavariya hersoqluğunu süquta uğradı. Hakimiyətinin sonlarında Frank dövlətinin ərazisi təqribən Qərbi Roma imperiyasının ərazisi qədər idi.

Karl papanın yardım haqqında müraciətindən istifadə edərək Romaya yürüş etdi. Papa III Leo bunun əvəzində onu 800-cü ildə imperator elan etməli oldu. Dövlətin paytaxtı Aahen şəhəri idi. Özünü Roma imperiyasının yeganə varisi hesab edən Bizans imperatoru 812-ci ilə kimi Böyük Karlın imperator hakimiyətini tanımaqdan imtina etdi.

Böyük Karlın ölümündən sonra taxta çıxan varisi ali hakimiyəti özündə saxlayaraq imperiyani üç oğlunun idarəciliyinə bölmüşdü. Ara müharibələri 843-cü ildə imperiyanın üç qardaş arasında Verdendə imzaladıqları müqavilə ilə rəsmən bölündürülməsi ilə nəticələndi.

 Böyük Karlın imperator elan olunması üçün hansı şərait yaranmışdı?

Qərbi Avropada feodal dağınıqlığı dövrü (IX–XI əsrlər). X əsrin sonlarında hakimiyətə yeni sülalənin nümayəndəsi Huqo Kapetin gəlişindən sonra Paris Fransa krallığının daimi paytaxtı oldu. XII əsrin əvvəllərinə kimi kralların hakimiyəti yalnız Paris ilə Orlean arasındakı ərazini əhatə edirdi. İri feodallar tam müstəqil idilər. Klassik feodal dövləti adlandıran Fransada IX–XI əsrlərdə feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

 Fransada kral hakimiyətinin xarakterik xüsusiyyətini müəyyən edin.

İtaliyada siyasi pərakəndəlik hökm sürməkdə idi. Macarlar, ərəblər və almanlar İtaliyaya tez-tez basqınlar edir, onun ayrı-ayrı ərazilərini zəbt edirdilər. Frank işgalları ölkənin şimal və mərkəzi hissəsində feodal münasibətlərinin yaranmasını xeyli sürətləndirmişdi. Cənubi İtaliyada feodal münasibətlərinin formalaşması ölkənin şimal və mərkəzi hissəsindən bir əsr sonra – X əsrin sonlarında başa çatdı.

 Ne üçün frank işgalları İtaliyanın şimal və mərkəzi hissəsində feodal münasibətlərinin yaranmasını sürətləndirdi?

Almaniyada feodal münasibətlərinin formalaşması prosesi alman tayfalarının daxili inkişafının təkamülü yolu ilə baş verirdi. Macarların yürüşləri beş alman hersoqluğunun vahid krallıq halında birləşməsinə zəmin yaratdı. 919-cu ildə hakimiyətə gələn I Henrix daxili müharibələrə son qoymaqla ölkədə sabitlik yaratdı. I Otto yerli feodal əyanları ilə mübarizədə çətin vəziyyətə düşmüş papanın çağırışı ilə Romaya gəldi və 962-ci ildə burada imperator elan olundu. Dövlətini isə "Müqəddəs Roma imperiyası" adlandırdı.

Karlin imperator elan olunması

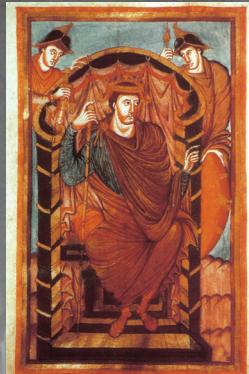
Frank imperiyasının bölündürülməsi

843-cü ildə Böyük Karlın üç nəvəsi: Daz Karl, Alman Lüdoviq və Lotar Verdendə Frank imperiyasının üç yerə bölündürmesi haqqında müqavilə bağladılar. Bu bölündürmə nəticəsində sonrular imperiya ərazisində üç böyük krallıq – Fransa, İtalya və Almaniya dövlətləri meydana gəldi.

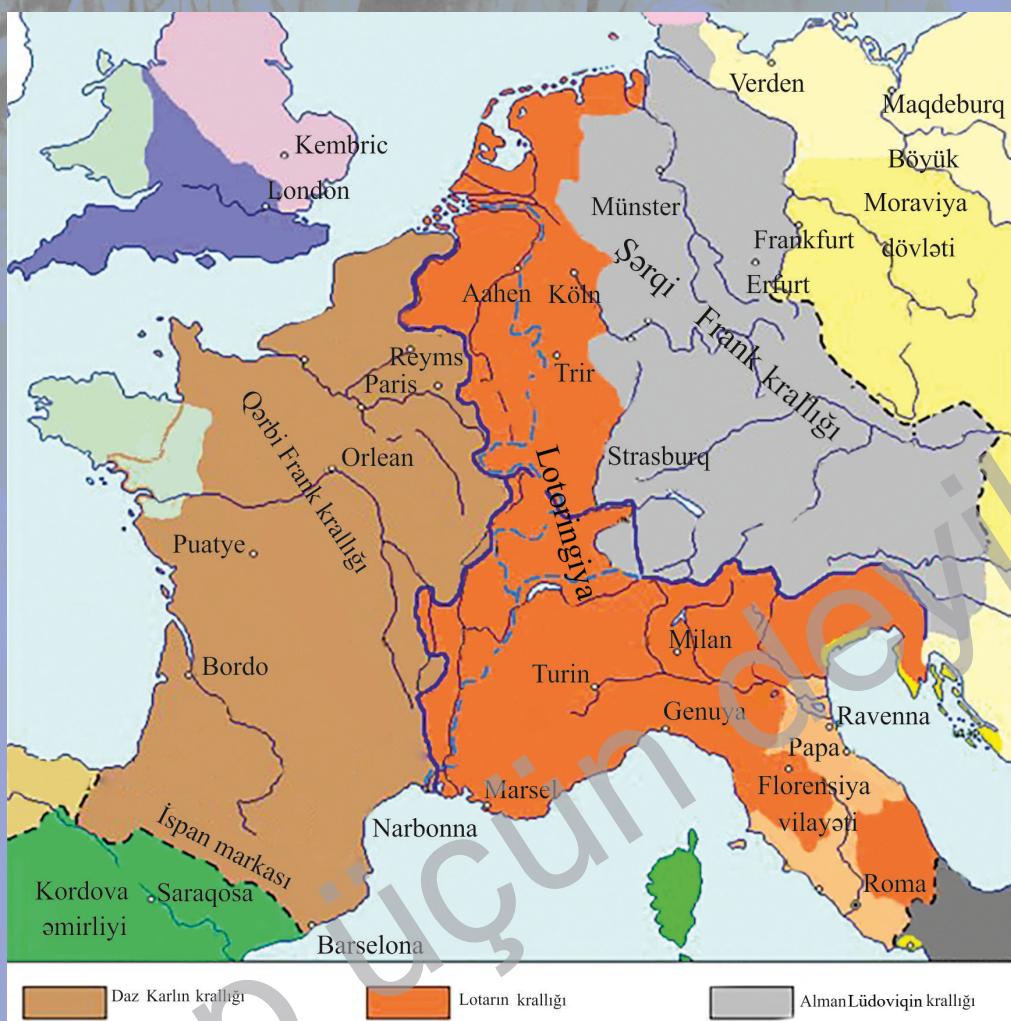
Daz Karl

Lotar

Alman Lüdovic

Daz Karlin kralligi

Lotarin kralligi

Alman Ludoqivin kralligi

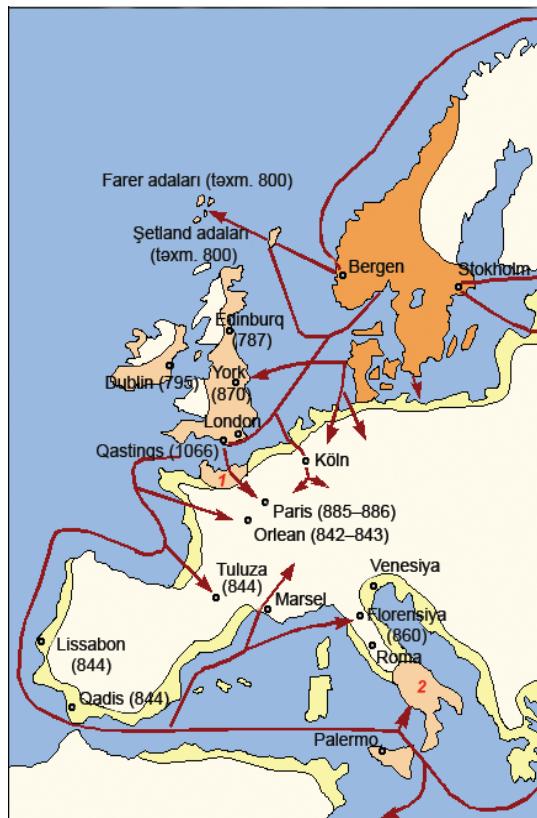
Frank imperiyasının bölünməsi

 Almaniyada vahid dövlətin yaranmasının səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirin.

829-cu ildə kral Ekbert bütün anglosakson qraflıqlarını öz hakimiyyəti altında vahid erkən feodal dövlətində birləşdirdi. Dövlətin yaranmasında həm feodallar, həm də sadə əhali maraqlı idi. VIII əsrin sonlarından etibarən İngiltərə normanların basqınlarına qarşı mübarizə aparırdı. X əsrin ikinci yarısında normanların ölkədən qovulması başa çatdı. XI əsrin ortalarında İngiltərədə feodal münasibətləri təşəkkül tapsa da, azad icmalar bir çox yerlərdə qalmaqdır.

 Ingiltərədə vahid dövlətin yaranmasının səbəblərini sadalayın.

IX–XI əslər Şimali Avropanın tarixində “vikinglər dövrü” adlanır. Bu zaman Skandinaviya tayfalarının geniş miqyasda yürüşləri təşkil edilir, yeni ərazilər kəşf olunur və məskunlaşdırılırdı. Beynəlxalq ticarət inkişaf edirdi. Avropanın qərbində onları normanlar (“şimal adamları”), Bizansda və Rusiyada varyaqlar (“anda sadıq adam”) adlandırırdılar. Norveç vikingləri XI əsrin əvvəllərində Şimali Amerika sahilərinə getmiş və burada məskən salmışdır.

Vikinglərin yürüşləri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- “Xalqların böyük köçü” hansı əsrləri əhatə edir? Xəritə üzərində ayrı-ayrı tayfaların bu dövrdə köçərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirin.
- Antik müəlliflərin german tayfaları haqqında verdiyi məlumatlardan hansı nəticəyə gəlmək olar? Faktları dəyərləndirin.
- 843-cü ildə bağlanmış Verden müqaviləsinin yekunlarını təhlil edin.
- Vikinglər haqqında ətraflı məlumat toplayın və məruzə hazırlayıın.
- IX–XI əslərdə Qərbi Avropa və Azərbaycanda baş verən siyasi prosesləri müqayisə edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Bizans
- "Yustinian məcəlləsi"
- "Nika" üşyani
- slavyanlar
- slavyan dövlətləri
- Kiyev Rus dövləti
- Çexiya knyazlığı

Şərqi Roma imperiyasının müstəqil dövlət kimi formallaşmasında Roma imperatoru I Feodosinin 395-ci il qərarı həlliədici rol oynadı. Avropa səlibçilərinin zərbələri altında XIII əsrin əvvəllərində bir müddət mövcudluğunu itirmiş imperiya yenidən bərpa olunaraq əvvəlki qüdrətini qaytarmağa çalışırı.

"Xalqların böyük köçü"ndə iştirak edən slavyanlar yalnız bir neçə əsr sonra öz dövlətlərini yaratmağa başlıdalar.

Üç qitədə yerləşən dövlət. Bizanslılar öz dövlətlərini "Romeya (Roma) imperiyası" adlandırdılar. Burada yunan əhalisi çoxluq təşkil etdiyinə görə Qərbi Avropada onu Yunan imperiyası kimi qəbul edirdilər. Paytaxt Konstantinopol əvvəller Vizanti* adlanmış məskənin yerində salınımışdı.

❓ *Bizans dövlətinin əsası hansı hadisə ilə qoyulmuşdur?*

❓ *Bizans dövləti öz mövcudluğunu müvəqqəti olaraq nə vaxt itirmişdi? Bunun səbəbi nə idi?*

Qərbi Roma imperiyasından fərqli olaraq, Bizans dövləti "xalqların böyük köçü" dövründə öz sərhədlərini müdafiə etməyi bacarmışdı. Imperiya əyalətləri daha əlverişli iqlim zonasında yerləşən məhsuldar torpaqları əhatə edirdi. VII əsrin ortalarına kimi Misir imperiyanın başlıca "taxıl anbarı" idi. Subtropik rəyonlarda üzümçülük, bağçılıq, dağlıq ərazilərdə maldarlıq yüksək inkişaf etmişdi. Feodal münasibətlərinin təşəkkülü prosesi xeyli ləng gedirdi. VI əsrə ipəkçilik təsərrüfatının əsası qoyuldu. Ölkə ərazisində zəngin faydalı qazıntılar (qızıl, gümüş, mis, dəmir), mərmər yataqları, neft mənbələri və s. var idi. Sənətkarlıq sahələri çoxşaxəli idi və yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Şəhərlərin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən sənətkarlar həm müstəqil, həm də dövlət təsərrüfatlarında çalışırdılar. Imperiya ərazisi, xüsusilə onun paytaxtı mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Qul əməyi XI–XII əsrlərə qədər qalmaqdır.

Konstantinopol

* **Vizanti** – qədim yunan şəhəri. Əfsanəvi hökmər Bizansın adı ilə bağlıdır.

❓ *Bizansın iqtisadi inkişafının səbəbləri hansılardır?*

Bizansda imperator bütün xristian dünyasının yeganə qanuni hakimi sayılırdı. Əvvəl-lər imperator hakimiyəti irsi xarakter daşıımırdı. Lakin sonralar imperatorlar hakimiyətlərini möhkəmləndirmək üçün onu öz qanuni varislərinə ötürürdülər. Artıq XII–XIII əsrlərdə imperator mütləq hakimiyətə malik idi.

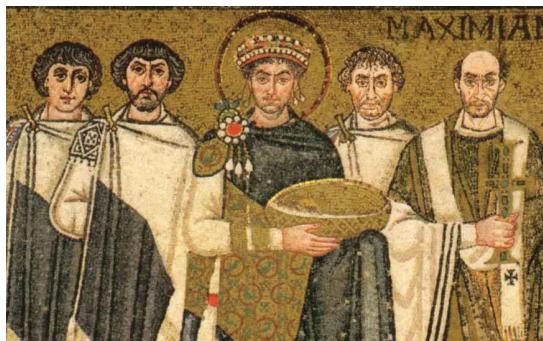
Bizansın "qızıl əsri". İmperator Yustinianın (527–565) dövründə Şərqi Roma imperiyası qüdrətli çağlarını yaşayırırdı. Onun dövründə inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədi Bizans imperiyasının "qızıl əsri"nin rəmzi hesab olunur.

Yustinian idarəcilik sistemini gücləndirdi. Belə ki o, iri torpaq sahibliyini zəiflətdi, mənşəcə əyan olmayan bacarıqlı və sədaqətli şəxsləri yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etdi. Onun dövründə qəbul olunan "Yustinian məccəlesi" əsrlərlə Avropada Roma hüququnun əsas mənbəyi olaraq qaldı. Burada sosial və etnik mənsubiyətdindən asılı olmayaraq, imperatorun bütün təbəələri qanun qarşısında bərabər idi.

 Yustinianın daxili siyaset sahəsindəki tədbirlərinin ölkə üçün əhəmiyyəti nə idi?

532-ci ildə vergilərin ağırlığı, hakimiyətin təzyiqləri, imperatorun aparlığı kilsə siyasetinə qarşı narazılıqlar Konstantinopol əhalisinin "Nika" ("qalib gəl!") üşyanına səbəb oldu. Üşyan amansızlıqla yatırıldı və 30 minə yaxın üşyançı öldürüldü.

Yustinian hər vasitə ilə Roma imperiyasının birliyini bərpa etməyə çalışırırdı. O, işgalçılıq siyasetinə Şimali Afrikadakı Vandal krallığının işğalı ilə başlandı. Daha sonra İtaliya və İspaniyada uğurlu müharibələr apardı. Eyni zamanda şərq sərhədlərində Sasaniylərle müharibələri davam etdirən imperator geniş əraziləri zəbt etdi. Lakin bu işgalçi müharibələr böyük vəsait və canlı qüvvə tələb etdiyi üçün uzun sürmədi.

İmperator Yustinian əyanlarla birlikdə

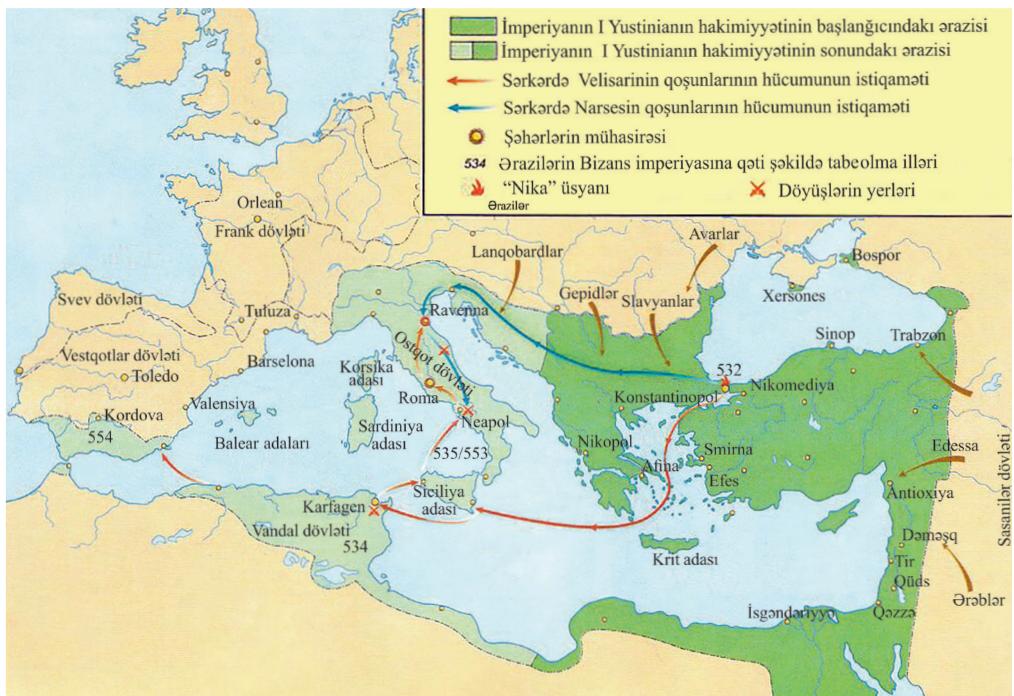

"Nika" üşyanı Konstantinopoldakı bu cıdır meydanında baş vermişdir.

"Nika" üşyanı zamanı Yustinianın keçirdiyi müşavirə haqqında Bizans yazılıcısı Qeysəriyyəli Prokopinin xatirəleri

Bu arada çarın yanında müşavirə gedirdi: yaxşı olanı hansıdır – burada qalmاق və ya gəmilərdə qaçmaq? Hər bir fikir haqqında çox danışıldı. Nəhayət, çariça Feodora dedi: "Fikrimcə, indiki vəzifətə qaçmaq xilasa aparsa belə, bizim üçün sərfəli deyil. Dünyaya gələn hər kəs ölməlidir, lakin bir dəfə hökmərliq etmiş kəsin sərgərdan dolaşması dözülməzdir. Beləliklə, hökmədar! Əgər qaçmaq istəyirsənse, bu, çətin deyil. Bizim çoxlu pulumuz var, bu dəniz, bu da gəmiler. Lakin sən xilas olduğandan sonra çalış ki, nə vaxtsa ölümü belə xilas olmaqdan üstün tutmayasan..."

 Verilmiş mənbəni təhlil edin.

Bizans imperiyası Yustinianın hakimiyeti dövründə (527–565)

Slavyan və türk tayfalarının basqınları Yustinianı güzəştə getməyə məcbur etdi. Belə ki o həmin tayfaların təzyiqləri altında onların Balkan yarımadasının şimalında məskunlaşmasına razılıq verməli oldu. VI əsrin ortalarından etibarən slavyanların imperiya ərazisində yerleşməsi Bizansda quldarlıq qaydalarının feodal qaydaları ilə əvəz olunması prosesini sürətləndirdi.

Yustinianın işğallarını xəritədə göstərin.

İmperiyanın tənezzülü. Yustinianın ölümündən sonra hakimiyətə gələn varisi boşalmış xəzinə, müflislenmiş əhali, sarsıldılmış ordu ilə bir neçə düşmənin əhatəsində aciz qaldı. Nəticədə, İspaniya və İtaliyada zəbt edilmiş ərazilər itirildi. VII əsrin birinci yarısında imperiya şərqdən ərəblərin hücumlarına məruz qaldı. Imperiya özünün ən varlı əyalətləri olan Misir, Suriya, Şimali Mesopotamiya və Fələstini itirdi. Konstantinopol şəhəri bir neçə dəfə ərəb orduları tərəfindən mühasireye alındı. Həmin əsrin sonlarında isə yeni yaranmış Bulqar dövləti imperiya sərhədlərinə təhlükəli basqınlar etməyə başladı. Şərqi Roma imperiyası daha sonralar da dəfələrlə yadəllilərin (macarlar, normanlar, səlcuqlar, səlibçilər, osmanlılar) basqınlarına məruz qaldı. Bu basqınlar imperianın sərhədlərini dəyişirdi. Dövlətin ərazisinin zəifləyən ordu ilə müdafiə olunması çətinləşdikcə diplomatik bacarıqları onun başlıca ümidi yeri idi. Bizans diplomatları danışıqlar aparmaq, ittifaqlar bağlamaq, düşmənlərini qarşı-qarşıya qoymaqla xeyli məhir idilər. Müəyyən dövrlərdə yenidən güclənməsinə baxmayaraq, XII əsrin sonlarından etibarən imperatorlar dövlətin artıq əvvəlki qüdrətinin bərpasına deyil, qismən qalmış təsirini saxlamağa çalışırlılar.

Yustiniandan sonrakı Bizansın vəziyyətini təhlil edin.

Slavyan dövlətlərinin yaranması. Slavyan tayfaları VI–VII əsrlərdə qərbdə Elba və Oder çaylarından başlamış şərqdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ərazisində yaşayırdılar. Qərbdə slavyanların qonşuları almanlar və keltlər; şimalda və şimal-şərqdə baltlar və fin-ugor tayfaları; şərqdə bulqarlar və xəzərlər; cənubda yunanlar idilər.

Slavyanlar haqqında ilk yazılı məlumatları VI əsrin ortalarına aid Bizans mənbələri verir. Slavyanlar, əsasən, əkinçiliklə, maldarlıqla, ovçuluqla və balıqlılıqla məşğul olurdular. Ev sənətkarlığı da inkişaf etmişdi. Müharibələrdə ələ keçirilən əsirlərdən təsərrüfatda qul kimi istifadə olunurdu. Ancaq slavyan tayfaları bir-birlərini qula çevirmirdilər.

Tayfa ittifaqlarına idarəetməni və herbi vəzifələri yerinə yetirən və drujinaya arxalanan knyazlar başçılıqla edirdilər. Mühüm məsələlər vəcə adlanan xalq yığıncağında müzakirə olunur və müvafiq qərarlar qəbul edilirdi. Dövlətlərini yaradan ərefədə slavyanlar qonşuluq icması halında yaşayırdılar. Hər bir ailənin icma tarlasında əkine yararlı torpaq sahəsi var idi. Slavyanlar bütperəst idilər və onlarda totem inancları geniş yayılmışdı. VI–VII əsrlərdə slavyanlar qərb, şərqi, şimal və cənub istiqamətlərində hərəkət edərək yeni ərazilərdə məskunlaşdırılar. Bunun nəticəsində, slavyanların üç qrupu formalaşdı: qərbi, şərqi və cənubi slavyanlar.

Slavyan drujinasiñın döyüşçüsü

Slavyanların üç qrupda formalaşması müasir slavyanların həyatında nə kimi rol oynadı?

Qərb slavyanlarının yaratdığı **Samo dövləti** ilk slavyan dövləti hesab olunur. VII əsrin birinci yarısında meydana gelən bu dövlət indiki Çexiya və Avstriya ərazilərinin bir hissəsini əhatə edirdi. O, cəmi 30 ilə yaxın bir müddətde mövcud olmuş və sonda avarlar tərəfindən süquta uğradılmışdır.

Slavyanların qüdrətli dövləti isə IX əsrin əvvəllərində yaradılan **Moraviya knyazlığı** idi. IX əsrin ikinci yarısında Knyaz **Svyatopolk** dövlətin ərazisini xeyli genişləndirməyə müvəffəq oldu.

X əsin əvvəllərində macarlarin zərbələri altında süquta uğramış bu dövlət bütün slavyan dünyasının mədəni inkişafına böyük təsir göstərmüşdür.

Slavyanlar ve onların qonşuları VII–VIII əsrlərde

Slavyanların mədəni inkişafına təsir göstermiş bu dövlət gələcək slavyan dövlətçilik ənənələrində öz əksini necə tapdı?

882-ci ildə Novqorodun varyaq əsilli knyazı **Oleqin** Kiyevi ələ keçirməsi ilə **Qədim Rus dövlətinin əsası qoyuldu**. Bu dövləti həmçinin paytaxtının adı ilə **Kiyev Rus dövləti** də adlandırdılar. Dövlətin əhalisinin əsas hissəsini şərq slavyanları və *fin-uqor tayfalari* təşkil edirdi. O, Bizans imperiyasına və Xəzər xaganlığına qarşı mühəribələr aparırdı. IX–XI əsrlərdə rusların hərbi dəstələri Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərinə qarətçi basqınlar edirdilər.

Knyaz **Vladimir** öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün təkallahlılığa əsaslanan yeni dinin qəbul edilməsinə çalışırdı. O bu məqsədle bir neçə dini etiqadla tanış olduqdan sonra Bizansın xristian kilsəsinin etiqadını qəbul etmək qərarına gəldi. 988-ci ildə bütürəst Qədim Rus dövləti xristian dövlətinə çevrildi. XI əsrin birinci yarısında knyaz **Yaroslav Mudrinin** hakimiyyəti illərində Qədim Rus dövləti özünün ən qüdrətli dövrünü yaşamışdır. XII əsrin ikinci rübündən etibarən Qədim Rus dövləti müstəqil knyazlıqlara parçalandı.

Ruslar xristianlığı qəbul edir.

❓ **Kiyev Rus dövlətinin yaranmasının Şərq slavyanlarının tarixindəki rolu nədən ibarətdir?**

❓ **Sizcə, Knyaz Vladimirkən xristianlığı qəbul etməkdə məqsədi nə ola bilərdi?**

X əsrin əvvəllərində bir neçə çex knyazı macarların hücumlarını uğurla dəf edərək müstəqil **Çexiya knyazlığının** əsasını qoymuşdur. 1086-ci ildə Çexiya knyazı kral titulunu qəbul etdi. XI əsrin sonlarında Çexiya Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil edildi. X əsrin ortalarında **Polşa knyazlığı** yaradıldı. X əsrin sonu–XI əsrin əvvəllərində Polşa knyazları Kiyev Rus dövlətinin ərazilərindən bir hissəni ələ keçirdilər. 1025-ci ildə knyaz **Cəsur Boleslav** paytaxt **Qnezno** şəhərində kral elan olundu.

❓ **Çexiya knyazlığının digər slavyan dövlətlərində fərqi nə idi?**

■ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Bizans və Qərbi Roma imperiyalarını bir-birindən fərqləndirir. Nə üçün Bizans Qərbi Romaya nisbətən daha uzunömürlü ola bildi?*
2. *VI–VII əsrlərdə baş vermiş siyasi dəyişikliklərin Bizans imperiyasının sosial-iqtisadi həyatına təsirini şərh edin.*
3. *XI əsrədə Çexiya və Polşa dövlətlərinin tarixlərində baş vermiş oxşar hadisəni müəyyəyen edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- Bilik evi
- Əl-Biruni
- Paytaxt xəbərləri
- Orxon-Yenisey abidələri
- universitet
- Bizans memarlığı

Antik mədəniyyət süquta uğradıqdan sonra onun yerini orta əsrlər mədəniyyəti əvəz etdi. Erkən orta əsrlərdə Qərbdə mədəniyyət tənəzzül etdiyi halda, Şərqdə islam sivilizasiyası təşəkkül tapdı, elm və mədəniyyət çiçəklənməyə başladı.

Elm ve təhsil. Ərəblər böyük ərazilər feth etdikdən sonra orada yaşayan xalqların mədəniyyətindən bəhrələnərək zəngin islam mədəniyyətini yaratdılar. Ümumi dil – ərəb dili bir çox xalqlara bir-birlərinin mədəni nailiyyətləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdi. Antik dövr mütəfəkkirlerinin əsərləri əreb dilinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdı. **805-ci ildə Bağdadda yaradılmış “Bilik evi”ndə müxtəlif dillərdə əlyazmalar saxlanılırdı.** O dövrün məşhur elm mərkəzlərindən biri de Kordova xilafətində fəaliyyət göstərirdi. Buradakı təhsil ocaqlarına nəinki müsəlman dünyasından, hətta xristian ölkələrindən də bilik əldə etmək məqsədilə gənclər gəlirdi.

👉 *Antik dövr mədəniyyətinin dövrümüzə gəlib çatmasında islam sivilizasiyası hansı rol oynamışdır?*

👉 *Siz “Bilik evi”ni necə təsəvvür edirsiniz?*

Xilafətdə üç tip məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblər mollaxanalar adlanırıldı. Burada şagirdlərə Quran və şəriətin əsasları öyrənilir, müxtəlif elmlərə dair ilkin biliklər verilirdi. Varlı adamların uşaqları evdə təhsil alırlırdı. Şəhərlərdə ali məktəblər – mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsələrdə ilahiyyat, məntiq, şərq dilləri, riyaziyyat və təbiət elmləri öyrənilirdi. Tədris əreb dilində aparılırdı. Ən məşhur mədrəsələr Məkkə, Qahirə, Səmərqənd və Bağdadda yerləşirdi. Kordova xüsusi musiqi məktəbi açılmışdı. İstedadlı azərbaycanlı gənclər de ali təhsil almaq üçün bu şəhərlərə gedirdilər. Görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi 40 il Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demişdir. Xilafətdə riyaziyyat, *astrologiya**, tarix, coğrafiya və s. elmlər inkişaf etmişdi. VIII–IX əsrlərdə qədim yunan, hind və fars alimlərinin əsərlərini əreb dilinə tərcümə etmək üçün iri şəhərlərdə “Hikmət evi” adlanan xüsusi mərkəzlər yaradılmışdı.

👉 *Xilafətdə elm və təhsilin inkişafının islam dini ilə bağlılığını təhlil edin. İslam dini təhsilin inkişafına hansı yeniliklər gətirdi?*

Mədrəsədə dərs zamanı

* *Astrologiya* – göy cisimləri və onların hərəkəti ilə insanların xarakter və sosial əlaqələrini müəyyənləşdirən, təxmin edən və sistemləşdirən ənənə və inancların adı

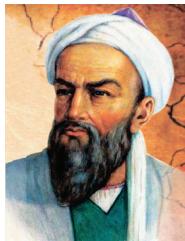
Mədəniyyət və ticarət mərkəzləri olan iri şəhərlərdə məşhur alimlər yaşayırıdı. Avropada Avisenna kimi tanınan İbn Sina tibbə dair 100-ə yaxın əsər yazmışdır. Onun hazırladığı "Tibb ensiklopediyası" bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.

Aristoteldən sonra elmlərin təsnifatını verən ikinci alim Məhəmməd el-Fərabi olmuşdur. O, tarixdə "ikinci müəllim" adına layiq görülmüşdür.

İbn Sina

Dünyada ilk qlobusun düzəldilməsi Əbu Reyhan el-Biruninin adı ilə bağlıdır. Biruni ilk dəfə Yerin Günəş etrafında fırlanması fikrini irəli sürmüştür.

Əl-Biruni

Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbələr V-X əsrləri əhatə edir. Daşlar üzərində yazılmış Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələr haqqında ilk dəfə XII əsr müəllifi Əlaəddin Ata Məlikin əsərində bəhs edilmişdir. Şimal müharibəsi zamanı ruslara əsir düşən İsveç zabitı Filipp Stralenberq Sibirin Tobol əyalətində sürgündə olarkən yerli çuvaş, yakut və tatarların qəbirüstü yazılarının üzünü köçürmiş və sonralar Avropaya aparmışdır. Türk yazılarını ilk dəfə danimarkalı alim Vilhelm Tomsen oxumuşdur. Ondan sonra isə həmin yazıları rus alimi Radlov və başqaları araşdırmışdır.

 Sicə, nə üçün türk yazılarının nümunələri Rusyanın ərazisində aşkar olunmuşdu?

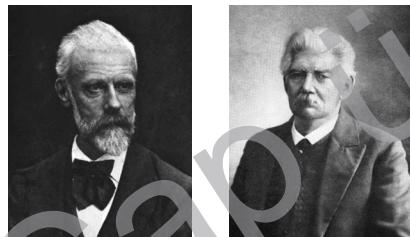
Orxon-Yenisey abidəsi

Orxon-Yenisey abidələrinin çoxu 38 hərfdən ibarət Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Hərfələr sağdan sola və yuxarıdan aşağı yazılırdı.

VI əsre qədərki türklerin özünəməxsus təqvimləri var idi. Vaxtı yalnız otların rəngi ilə müeyyən edirdilər. VIII əsrə türklər "Heyvan təqvim"ini qəbul etdilər. Bu təqvimə görə her il ayrı-ayrı heyvan adını (it, qoyun, ilan və s.) daşıyır, on iki ildən bir təkrar olunurdu. Türklər həm də "canlı xronologiya"dan istifadə edirdilər. Məsələn, "Kül Tiginin 26 yaşı olduğda biz qırğızların üzərinə yürüş etdi", yaxud "Kül Tiginin bu vuruşmada 30 yaşı vardi" və s.

Orta əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişafı islam dini və ərəb dilinin yayılması ilə sıx bağlı idi. Mərkəzi Asyanın Ürgənc, Mərv, Buxara, Xarəzm şəhərləri türklerin əsas elm mərkəzləri idi. Mərv şəhərində 10 böyük kitabxana var idi.

 Mərv şəhəri indi hansı ölkənin ərazisindədir?

Vilhelm Tomsen

Vasili Radlov

Qədim türkərdə yad mədəniyyətlərə münasiibet müxtəlif olub. Müdrük Tonyukuk, tarixçi və yazıçı Yolluqtəkin, həmçinin digər Göytürk ziyalıları Çinin mədəni təsiri altına düşməkdən ehtiyat edirdilər. Maraqlıdır ki, Tonyukuk Çində təhsil almasını, Çin mədəniyyətinin təsiri altında tərbiyə olunmasını

etiraf etsə də, ona qarşı çıxırıdı. Başqa sözlə, təkcə dövlətlər deyil, həm də mədəniyyətlər arasında mübarizə gedirdi.

Q *Qədim türk ziyalılarının Çin mədəni irsinin təsiri altına düşməsindən ehtiyat etmələrinin səbəbini nədə görürsünüz?*

Hələ e.e. II əsrde Çində ixtira olunmuş kağız istehsalı sonralar Erkən Orta əsrlərdə əreblərin vasitəsi ilə Avropaya yayılmışdır. **VIII əsrde Pekində “Paytaxt xəbərləri” adlı gündəlik qəzet nəşr olunurdu.** Bu qəzetdə imperatorun fermanları və digər mühüm məlumatlar dərc edilirdi. XI əsrde yiğma şriftin köməyi ilə kitab çapının əsası qoyulmuşdu, lakin heroqliflər çox olduğundan bu üsul səmərə verməmişdi. VII əsrde Çində “Alimlər palatası”nın yaradılması burada elmi biliklərin yüksək inkişafından xəbər verir.

Q *Çində ixtira olunmuş hansı yenilikləri tanıyırsınız?*

Çində təhsilə çox böyük diqqət yetirirdilər. Təkcə paytaxtda 8 müxtəlif məktəb var idi. Əsas təhsil ocaqları dövlət məktəbləri deyil, xüsusi məktəblər sayılırdı. Xidmət pilələrində yüksəlmək üçün çətin imtahanlar vermək lazım gəldi. Məmər olmaq istəyən şəxs tarix və fəlsəfəni gözəl bilməli, rəsm çəkməyi, şeir yazmayı bacarmalı idi.

Təhsil sistemi təkmilləşdikcə Çində elm də inkişaf edirdi. Həkimlər müxtəlif bitkilər dən dərmənlar hazırlayırlar, mürekkeb cərəhəriyyə əməliyyatları aparırdılar. Burada Çin təbabətinin böyük uğurlarından biri çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd edilməsi idi.

Q *Çin təhsilindəki inkişafi elmi nailiyyətlərin nəticəsi kimi təhlil edib dəyərləndirin.*

Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Erkən Orta əsrlərin başlanğıcında Bizans mədəniyyəti tənəzzülə uğramadı, əksinə, daha da inkişaf etdi. Ölkədə savadlı adamlar çox idi. Kilsə məktəbləri ilə yanaşı, xüsusi və dövlət məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi.

IX əsrde Konstantinopolda məşhur alim Lev Matematikin dərs dediyi ali məktəb bütün Avropada məşhur idi. Bu alim imperator sarayında su mührəriki ilə işləyən lift düzəltmişdi. VII əsrde ixtira edilən “Yunan alovu” Bizans ordusunun qüdrətini xeyli artırırmışdı.

1045-ci ildə Avropanın mədəniyyət tarixində daha bir mühüm hadisə baş verdi – Bizans Universiteti açıldı. Bizansla müqayisədə Qərbi Avropada elm və təhsilin seviyyəsi yüksək deyildi. Ölkədə təhsil almış adam az idi, əsasən, kilsə xadimləri savadlı hesab olunur, yazıb-oxumağı bacarırlılar. Büyük Karlın yaratdığı Frank imperiyası savadlı məmurlara və hakimlərə böyük ehtiyac duyurdu. Buna görə də imperator təhsilə, elmə, mədəniyyətə xüsusi diqqət verirdi. Büyük Karl monastrlarda din xadimləri hazırlamaq üçün məktəblər açdırdı, Aahen şəhərində ədəbi dərnək – “Saray akademiyası” yaratdı.

Çində çap olunmuş ən qədim səhifə

Müqəddəs kitabların surətinin çıxarılması

Erkən orta əsrlər Avropa mədəniyyəti

III–XI əsrlər Avropa mədəniyyətinin xüsusiyyətləri

Antik mədəniyyətin tənəzzülü

Şərqə və Bizansa nisbətən gerilik

Dinin təhsil və elm üzərində aqalığı

Onun göstərişi ilə Aahen şəhərində saraylar, kilsələr tikilmişdi. Kilsə və monastrlarda müqəddəs kitabların üzü köçürüldü. Mətnlər çox zaman quş lələyi ilə pergament üzərində yazılırdı. Böyük Karlın dövründə Frank imperiyasında baş verən yeniliklər tarixdə “Karoling oyanışı” kimi səciyyələnir.

W Nə üçün orta əsrlərde Avropada, əsasən, din xadimləri savadlı olurdu?

Hind riyaziyyatçıları kəsrlərlə əməliyyatlar aparmağı, ədədin faizini almağı, figurun sahəsini və cismiñ həcmini hesablamağı bacarırdılar. V-VI əsrlərdə yaşamış məşhur alim Ariabhata π (pi) ədədini yüksək dəqiqliklə müəyyən etmişdir. Yerin öz oxu ətrafında fırlanması haqqında fikir söyləmiş, Günəş və Ay tutulmasına dair nəzəriyyə işləyib hazırlamışdır. Hind astronomları deyirdilər ki, Yer küre şəkillidir və onun çevrəsinin uzunluğu 48 min km-ə yaxındır. Hindlilər ulduzları bürclərə görə qruplaşdırmağı da bacarırdılar.

W Hindistanda riyaziyyat və astronomiya elminin inkişafı ilə əlaqədar əlavə məlumatlar toplayın.

Hind həkimləri bədənin hərəketinə, nəbzin vurmasına, dəri və ya dilin rənginə görə xəstəliyi müəyyən edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, xəstənin sağalmasında təmiz havanın, günəş işığının, bədən tərbiyəsinin və düzgün qidalanmanın rolü böyükdür. Həkimlər mürəkkəb cərrahiyə əməliyyatları aparırdılar. O dövrdə 200-ə yaxın cərrahiyə alətindən və ağırkəsici dərmanlardan istifadə olunurdu.

Ulu Bazar məscidi

Saray akademiyasının başçısı Alkuinin (IX əsr) qrammatika dərsliyindən

Hərf nədir? – Tarixin keşikçisi.

Söz nədir? – Ruhun dönüklüyü.

İnsan benzeyir nəyə? – Kürəyə.

Sözü nə yaratır? – Dil.

Dil nədir? – Havadan gələn bəla.

Hava nədir? – Qoruyandır həyatı.

Həyat nədir? – Xoşbəxtlər üçün bir sevinc, bədbəxtlər üçün kədərdir - gözləməkdir ölümü.

İncəsənət və memarlıq. Xilafət ölkələrində incəsənətin ən çox inkişaf etmiş növü memarlıq idi. Çünkü islam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə canlı varlıqların təsvirini çəkmək qadağan idi. Bu da rəssamlığın və heykəltəraşlığın inkişafına mane olurdu.

Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra məscid, minarə, mədrəsə və karavansaraların inşasına başladılar. Qəz-nəvi dövlətinin memarlığında Ulu Bazar məscidi mühüm yer tutur.

W Azərbaycanda orta əsrlərdə tikilmiş islam mədəniyyətinə aid abidələrdən hansıları sadalaya bilərsiniz?

Çinliler kimi hind xalqı da qədimdən öz zəhmət-sevərliyi ilə şöhrət qazanmışdır. Mahir hind sənətkarları gil, qızıl və gümüşdən göz oxşayan qablar hazırlayırdılar. Fil sümüyündən və ağacdan düzəldilən əşyalar qonşu ölkələrdə də yüksək qiymətləndirilirdi. İncə və zərif parçalar hind toxucularının məhərətini nümayiş etdirirdi.

Bizansın memarlıq abidələri arasında xristian məbədləri üstünlük təşkil edirdi. Kilsə həm dünyanın kiçik modeli, həm də Allahın evi hesab olunurdu.

Kilsələr müqəddəs "İncil"dən sujetlər və ikonalarla bəzədilirdi. VI əsrдə Bizansda imperator Yustinianın əmri ilə "Müqəddəs Sofiya" məbədi tikilmişdi. Bu möhtəşəm abidə beş il ərzində 10 min adamın əməyi ilə başa gelmişdi. Onu "Möcüzələr möcüzəsi" adlandırırlar.

Bu dövrдə həm Bizansda, həm də Qərbi Avropana "müqəddəslərin həyatı"ndan bəhs edən çoxlu əsərlər yayılmışdır. Etiqad və mərhəmət bu əsərlərin əsas ideyasını təşkil edirdi.

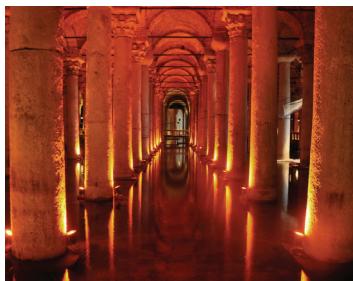

Müqəddəs Sofiya məbədi

Aachen kilsəsi

Yerə batan su anbarı

Su anbarının tikintisi imperator I Konstantinin hakimiyəti dövründə (306–337-ci illər) başlamış və imperator I Yustinianın hakimiyəti dövründə, 532-ci ildə başa çatdırılmışdır.

Burada quraqlıq və ya mühasirə halları üçün şəhərin su ehtiyatı saxlanırı. Bu anbara su şəhərdən 20 km şimalda yerləşən meşədəki bulaqlardan su kəməri vasitəsilə gətirilirdi.

Su anbarından XVI əsrдək istifadə edilirdi. Topqapı sarayının bağının sulanması üçün su buradan götürüldür. Lakin müsəlman türklər axar su mənbələrinindən su götürməyə üstünlük verdiklərindən su anbarı istifadəsiz qalmış və baxımsızlıqdan tədricən unudulmuşdu.

Erkən orta əsrlərdə Qərbi Avropana inşa olunan memarlıq inciləri sırasında Böyük Karl imperiyasının paytaxtı Aahen şəhərində Baş kilsə xüsusi yer tuturdu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- "Karoling oyanışı" nədir? Onun tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
- Orxon-Yenisey abidələrinin türk xalqlarının tarixi üçün əhəmiyyətini dəyərləndirin.
- "Qədim yazı növləri müasir əlifbaların əsasıdır" fikrinə münasibət bildirin.
- Elm və təhsilin irkişafı insanların yaşayış tərzində ne kimi iz buraxdı? Bu iz müasir dövlətçiliyin formallaşmasında hansı təməl daşını qoymuşdur? Dəyərləndirin.

KLASSİK ORTA ƏSRLƏR

Orta əsrlərin XI–XV əsrləri əhatə edən ikinci pilləsini çox zaman “Klassik Orta əsrlər” adlandırırlar. Bu da həmin dövrdə cəmiyyətdə baş veren mühüm dəyişikliklərlə, feodal qaydalarının daha da möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Bu dövrdə dünyanın ən uzun ömürlü imperiyası Bizans süqut etmiş, Asiyada yeni və qüdrətli imperiyalar – Səlcuq, Böyük Monqol, Osmanlı, Teymurilər və b. meydana çıxmışdı.

Klassik Orta əsrlərdə Avropada köhnə şəhərlər dirçəlir, yeniləri yaranır. Şəhərlə kənd, vilayətlərlə ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi artır, natural təsərrüfat tədricən dağılırdı. Şəhərlərin artması və ticarətin inkişafı mərkəzləşmiş dövlətlərin təşəkkül tapmasına kömək edirdi. Fransada və İngiltərədə belə dövlətlər yarandı. Kral hakimiyyəti qüvvətləndi. Feodal dağınılığı dövründə Avropada yeganə mütəşəkkil qüvvə olmuş kilsənin dövlət işlərinə təsiri azaldı. Şəhərlərin artması və ölkələr arasında ticarətin inkişafı mədəniyyətin yüksəlişinə təkan verdi.

Konstantinopolun fəthi. 1453-cü il

SƏLCUQ VƏ OSMANLI İMPERİYALARI

AÇAR SÖZLƏR

- “Şərqi və Qəribin hökmdarı”
- Uclar
- “Ankara fəlakəti”
- “Qanunnamə”

Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra Bizans və Qərbi Avropa dirçəlsə də, onların sevinci uzun sürmədi. Çünkü Şərqdən Avropaya doğru yeni yürüşlər başlamışdı.

“Şərqi və Qəribin hökmdarı”. X əsrin ikinci yarısında Türküstanda Qınıq boyunun başçısı Səlcuq bəy tərəfindən oğuz tayfalarının ittifaqı yaradıldı. Bu ittifaqın nümayəndələri tarixə Səlcuq türkləri adı ilə daxil oldular. İslam dinini qəbul etmələri Türküstanda onların nüfuzunu daha da artırdı.

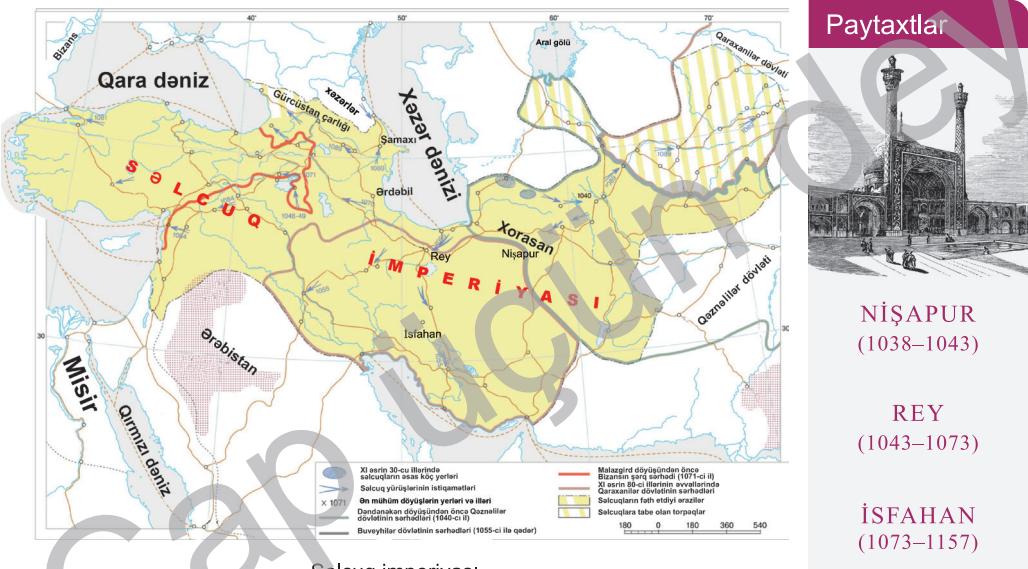
• Ne üçün səlcuqların islam dinini qəbul etməsi Türküstanda onların nüfuzunu artırdı?

Səlcuq bəyin vefatından sonra Qəznəlilərin hökmdarları səlcuqları sixışdırmağa başlıdır. Səlcuqların belə bir zamanda Səlcuq bəyin nəvəsi Toğrulun ətrafında birləşib yaratdıqları qüdretli ordu Qəznəlilərin vəzirini aşağıdakı sözləri etiraf etməyə məcbur etdi: “Bu günə qədər biz çobanlarla üz-üzə dayanmıştık, indi bizi çətin sınalqlar gözləyir, çünkü artıq istilaçılarla üz-üzə gəlmışık”.

• Vəzirin sözlərine münasibət bildirin.

Səlcuq imperiyasının gerbi

1038-ci ildə səlcuqlar hücuma keçərək Xorasanı tutdular və böyük imperiyanın əsasını qoymalar. Bununla barışmayan Qəznəli hökmdarı Sultan Məsud 1040-ci ildə Mərv və tərəf irəlilədi. Toğrul bəy rəqibini qabaqlayaraq Mərv şəhərini tutdu. Bununla da o, Qəznəliləri şəhərdə yerləşən böyük qida ehtiyatları və su mənbələrindən məhrum etdi. Yaranmış vəziyyət Sultan Məsudu Dəndənəkan qalasına geri çəkilməyə məcbur etdi. Sultan Məsud özü də bilmədən onun üçün qurulmuş tələyə düşdü və burada Səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildi. Bundan sonra Toğrul bəy sultan titulu qəbul etdi.

İllər keçdikdən sonra Sultan I Toğrulun uğurları Bağdad xəlifəsi tərəfindən də tanındı. 1055-ci ildə I Toğrulun belinə şəxsən iki qılınc bağlayan xəlifə onu "Şərqi və Qəribin hökmdarı" elan etdi. Bu zamandan etibarən islam dünyasında siyasi hakimiyyət ərəb sülalələrindən oğuz türklərinin əlinə keçdi.

 Sultan Toğrulun xəlifə tərəfindən tanınmasının Səlcuq dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.

İmpériyanın çıxaklınməsi və süqutu. Şərqdə möhkəmlənmiş Səlcuqlar Qafqaz və Anadolu uğrunda Bizansla həllədici döyüşə hazırlaşmağa başladılar. Sultan Alp Arslan və imperator Roman Diogenin orduları 1071-ci ildə Malazgird

yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Ağır silahlı süvari dəstələrinə başçılıq edən Alp Arslanın bizanslıların sağ cinahına endirdiyi zərbə onları sarsıdı. Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirə bilməyən imperator öz ehtiyat qüvvələrini həmin istiqamətə yönəltdi. Bu zaman səlcuqlar qəsdən geri çəkilməyə başladılar və düşmən ordusunun əsas qüvvələrini öz arxalarınca apararaq, onları pusquda gizlənmiş, yüngül silahlılaşmış süvarilərin zərbəsi altına yönəldilər. Həmin anda Roman Diogenin ordusunda olan və Bizansın tek Səlcuqların deyil, bütün türklərin düşməni olduğunu anlayan oğuz və peçenəqlər sultanın tərəfinə keçdilər. Hadisələrin bu cür gedişini görünen Diogen ordusunda olan ermənilər döyüş meydanından qaçıdlar.

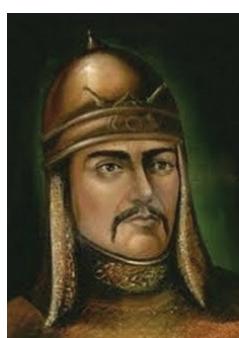
 Malazgird döyüşünün bu epizodunda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının hansı ideyası özəksini tapmışdır?

Alp Arslan esir götürülmüş Roman Diogen ilə ədalətli davranışaraq onunla müqavilə imzaladı. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Anadolunun böyük hissəsi səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Sultan I Melikşahın zamanında yeni torpaqların fəthi başa çatdı. Suriya və Fələstin sultanlığı birləşdirildi.

İmpériyanı idarə etmək üçün inkişaf etmiş hakimiyyət sistemi tələb olunurdu. Onun formallaşması I Toğrulun dövründə başlamış, I Məlikşahın zamanında başa çatmışdı. Ərəb xilafəti və Qəznəlilər dövlətinin təcrübəsi əsasında qurulmuş bu sistem idarəetmənin ayri-ayrı sahələri ilə məşğul olan divanlardan ibarət idi. Əyalətlərin canişlənləri vəzifəsinə hakim sülalənin və ya yerli sülalələrin nümayəndələri təyin edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətə onların arasında yalnız vassal münasibətləri mövcud idi.

I Məlikşah ölkədə pul, ticarət və hərbi islahatlar keçirdi. Hərbi islahatın mahiyyəti "hər tayfadan bir dəstə" prinsipinin "hər mülkdən bir dəstə" prinsipi ilə əvəz olunması idi. Beləliklə, tayfa prinsipinə əsaslanan qeyri-nizami qoşun-dan nizami orduya kecid baş verdi.

 Məlikşahın hərbi islahatı hansı sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə bağlı idi?

Alp Arslan

Səlcuq ordusunun əsgərləri

Səlcuq imperiyasının sərhədlərini qoruyan döyüşçülərə uc adlanan şərti torpaq mülkiyyəti verilirdi. Buna uyğun olaraq, türk sərhədçilərini XI–XII əsrlərdə uc adlandırmağa başladılar.

Lakin, I Məlikşah dövlətin mərkəzləşdirilməsini axıra qədər çatdırıa bilmədi. Onun vəfatından sonra başlanan birinci səlib yürüşü (1096–1099) sultanlıqa böyük zərbə vurdu. Onun varisləri imperiyanın birliyini var gücləri ilə qorumağa çalışsalar da, tarixin gedisini dəyişdirə bilmədilər. 1157-ci ildə Böyük Səlcuq imperiyası süqut etdi. İllər keçdi və onun qalıqları üzərində yeni türk imperiyası yarandı.

Yeni türk dövlətinin yaranması. Çingiz xanın Türküstana birinci yürüşündən qurtulmaq istəyən oğuzlar Anadoluya pənah gətirdilər. İllərlə davam edən səfələt və təqiblər onların mübarizə əzmini artırılmışdı. XIII əsrin sonuna yaxın oğuzlar Anadoluda öz hakimiyyətlərini möhkəmlestidilər. **1299-cu ildə Qayı boyunun başçısı Osman bəy Konya sultanlığına zərbə vuraraq Osmanlı dövlətinin əsasını qoyma.** Hakimiyyəti ələ alan Osman bəy dərhal Bizans torpaqlarını zəbt etməyə başladı. 12 illik mühasirədən sonra o, Bursa şəherini fəth etdi. Onun varisi Orxan Qazinin hakimiyyəti dövründə bu şəhər Osmanlıların paytaxtı oldu. Burada ilk Osmanlı sikkələri kəsildi. İzmit şəhəri isə Osmanlı donanmasının ilk besiyi oldu. Orxan Qazinin isə ən böyük nailiyyəti bizanslıları Anadoludan qovması oldu. 1354-cü ildə osmanlılar Balkanlara hücum üçün böyük əhəmiyyətə malik olan Gelibolu qalasını ələ keçirdilər.

👉 *Hansı dövlətin təcrübəsi Səlcuq dövlətinin formallaşmasına səbəb oldu?*

Osmanlı dövlətinin yaranmasında bu təcrübənin rolunu qiymətləndirin.

Osmanlı sülaləsindən sultan titulunu qəbul edən ilk hökmədar I Murad oldu. O, 1361-ci ildə Ədirnəni tutdu, bir ildən sonra şəhəri dövlətin paytaxtı elan etdi. Güclənmiş sultanlıq qısa müddət ərzində Bizansı, Bolqarıstanı və Serbiyanı özündən asılı vəziyyətə saldı.

1389-cu ildə Osmanlılarla serblər arasında Kosovo döyüşü baş verdi. Döyüş zamanı I Murad serb knyazlarından biri tərəfindən xaincəsinə öldürdü. Lakin Osmanlılar sarsılmadı. I Muradın oğlu Bəyazid qətiyyət göstərərək həm sultanlığının taleyini, həm də döyüşün gedisini öz əlinə aldı. O dərhal özünü sultan elan etdi və düşmənini darmadağın etdi. Bu döyüşdən sonra Serbiya Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. İldırım Bəyazidin ən yüksək nailiyyəti isə 1396-ci ildə baş vermiş Niqbolu döyüşü oldu. O bu döyüşdə macar, cex, polyak, fransız və başqa cəngavərlərdən ibarət nəhəng bir ordunu darmadağın etdi. Bu döyüş Bolqarıstanın fəthini başa çatdırıldı.

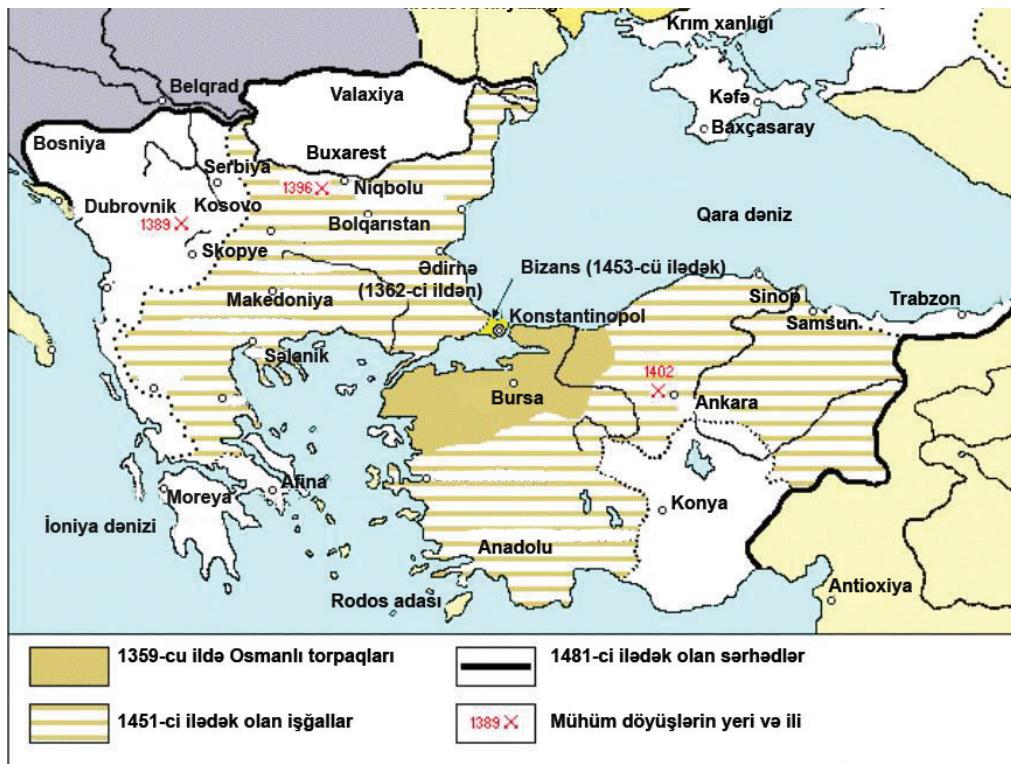
Ottoman imperiyasının bayrağı,
1453–1844

👉 *Bolqarıstanın fəthi Osmanlı dövləti üçün hansı əhəmiyyətə malik idi?*

Kosovo döyüşü zamanı | Muradin öldürülməsi

👉 *İllüstrasiyadakı təsvirin tarixi həqiqətə uyğunluğunu müəyyənləşdirin.*

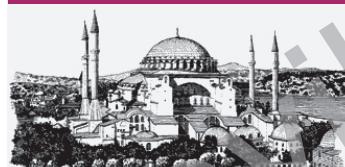
Konstantinopolun süqutu. II Mehmet. Osmanlıların hər qələbəsi dünyada vahimə yaradırdı. Katolik Avropa düşmən basqını qarşısında aciz qalmış, məhv olan pravoslav Bizansın yalvarışlarına məhəl qoymadı. Ancaq 1402-ci ilin “Ankara fəlakəti” haqqında yayılan xəber bizanslılara qurtulma ümidi verdi. Bu hadisə Konstantinopolun süqutunu 50 ilden çox müddətə geri atsa da, onun qarşısını ala bilmədi. Güclərini bərpa etdikdən sonra osmanlılar “İkinci Roma” adlanan Konstantinopola hücumlarını davam etdirildilər.

1453-cü il mayın 29-da iki aylıq mühasirədən sonra II Mehmetin qoşunları Konstantinopola daxil oldu. Bizans imperiyası süqut etdi. Müqəddəs Sofiya kilsəsinə daxil olan II Mehmet namazını həmin kilsədə qıldı. O gündən Osmanlı sultanlığı dünyanın böyük dövlətinə çevrildi, Konstantinopol isə İstanbul adlandırıldı və onun paytaxtı oldu. Beləliklə, Məhəmməd Peyğəmbərin öncədən dediyi kimi, müsəlmanlar “Konstantiniyanı (Konstantinopoli) zəbt edəcəklər. Buna nail olan hökmdar və onun ordusu şöhrətə bürünəcəklər.”

Osmanlı dövləti üçün Konstantinopolun (İstanbul) strateji əhəmiyyəti nə idi?

Fateh İeqəbini qazanan II Mehmet, əslində, Qanunverici də adlandırılara bilərdi. Çünkü 1476-cı ildə o, “Qanunname” adlanan qanunlar toplusunu yaratmışdı. Həmin top luda dövlət məmurlarının vəzifələri, torpaq mülkiyyətlərinin qaydaları, məhkəmələrin

Paytaxtlar

SÖĞÜT
(1299–1329)

ƏDIRNƏ
(1362–1453)

BURSA
(1329–1362)

İSTANBUL
(1453–1922)

səlahiyyətləri, bütün dini icmaların hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdu. II Mehmet tərəfindən aparılan daxili və xarici siyaset bu böyük imperianın sonrakı hökmdarları üçün nümunə oldu.

II Mehmet

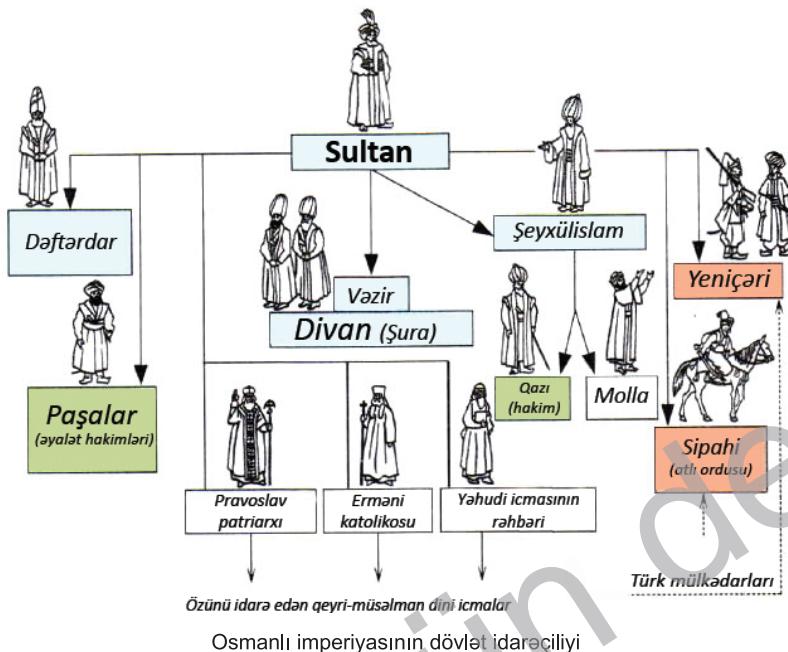
Uzun Həsən

Sultan II Mehmetin Ağqoyunluların müttəfiqi olan Trabzon imperiyasına qarşı təcavüzünlə cavab olaraq Uzun Həsən öz safirini əməkdaşlıq təklifi ilə Venesiyaaya göndərdi. Uzun Həsənin bu danişqılarda əsas silahı Əmir Teymurun qələbəsini təkrar edib Osmanlı dövlətini parçalamaga söz verəməsi idi. Venesiya isə, öz növbəsində, Uzun Həsənin Kiçik Asiyada əla keçirəcəyi istənilən ərazini özündə saxlamaq haqqını qəbul edirdi. Uzun Həsən müsəlmanların yeganə hökmdarı olması tələbini də dilə gətirirdi. Bu, Sultan II Mehmetin müsəlman dünyasının

lideri olmaq iddiasına cavab idi. Uzun Həsənin bu iddiası II Mehmeti o qədər də narahat etmirdi. Onu daha çox Uzun Həsənin yaddaşında Əmir Teymur ruhunu diriltməsi qorxudurdu.

Kerolayn Finkelin
“Osmanlı imperiyasının tarixi” kitabından

 Osmanlı imperiyası ilə Ağqoyunlu dövləti arasındaki qarşıdurmanın tarixi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- Malazgird döyüşünün gedisi təhlil edin və onun qədim türkərin “turan taktikası” ilə əlaqəsini müəyyənleşdirin.
- “Böyük Səlcuq sultanlığı və onun tarixin gedisinə təsiri” mövzusunda müzakirə keçirin. Azərbaycan tarixi kursundan əldə etdiyiniz biliklərdən istifadə edin.
- Feodal imperiyalarının parçalanma səbəblərini təhlil edin.
- Metndəki hadisələrin xronoloji cədvəlini tərtib edin.
- Azərbaycan tarixi kursuna əsasən Osmanlı imperiyası və Ağqoyunlu dövləti arasında gedən müharibələrin səbəblərini göstərin. Bu müharibələrdə Venesiyanın siyasi rolunu müəyyən edin.

BÖYÜK MONQOL İMPERİYASI. QIZIL ORDU

AÇAR SÖZLƏR

- “Tanrı tərəfindən göndərilən xan”
- “Böyük Yasa”
- Ulus
- Monqolların türkləşməsi
- Terek çayı sahilində döyüş

Qədim bir rəvayətdə deyilir: “Dünyanın yaranmasından sonra Tanrıının iradəsi ilə Göt Qurd və Ağ Məralın övladı dünyaya gəldi. Həmin uşaqların əcdadı oldu”. Ulu əcdadın 24-cü nəslidən keçəndən sonra bir oğlan uşağı dünyaya gəldi, adını Temuçin qoydu. O və onun varisləri tarixə Orta əsrlərin böyük imperiyalarının yaradıcıları kimi daxil oldular.

Monqol dövlətinin yaranması. XII–XIII əsrlerin astanasında monqol çölləri qanlı tayfalararası toqquşmaların meydanına çevirilmişdi. Bu mübarizə hakimiyət uğrunda aparılırdı. Temuçin də hakimiyətə can atıldı. Bu yolda o həm uğurlar qazanmış, həm də məglubiyətin acısını dadmışdı.

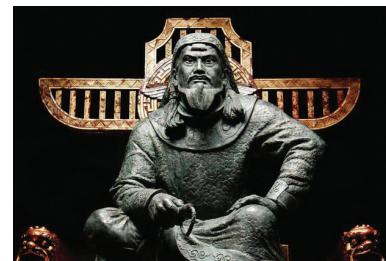
1206-cı ildə Onon çayının vadisində keçirilən qurultay Temuçini böyük xan elan etdi və ona “Tanrı tərəfindən göndərilən xan” mənasını daşıyan Çingiz xan adını verdi. Hamı “Böyük Yasa” adlanan qanunlar toplusuna riyət etməyə and içdi. Toplu yarıllıklar (əmrələr), yasaqlar (qanunlar) və biliklərdən (Çingiz xanın nəsihətləri) ibarət idi.

Hansı hadisə ilə bağlı Temuçinə Çingiz xan adı verilmişdi?

“Böyük Yasa”的 bir sıra müddəaləri hərbi-inzibati idarə sisteminin yaranması ilə bağlı idi. Bu sistem işgalçılıq mühəribələri şəraitində ordunun qısa bir müddət ərzində yürüş səfərbər edilməsini təmin edirdi. Bu, hunların istifadə etdiyi ənənəvi “onluq sistemi” idi.

Çingiz xanın hərbi-inzibati islahatlarının əsas məqsədi nə idi?

Çingiz xan ordunun tayfa prinsipi əsasında formallaşmasından imtina etdi. Əvəzində o, tayfa müxtəlifliyi prinsipdən istifadə etdi: indi böyük inzibati vahidlər və yaxud da monqol ordusunun hissələri müxtəlif tayfaların nümayəndlərindən toplanmağa başladı. Bu addımla Çingiz xan əsrlərlə formallaşan tayfa əlaqələrini sindirmiş oldu. Tayfalar ərazi birlilikləri ilə əvəz olundu. Dövletin yaranması ilə monqol xalqının formallaşmasının əsası qoyuldu.

Çingiz xan (Temuçin)

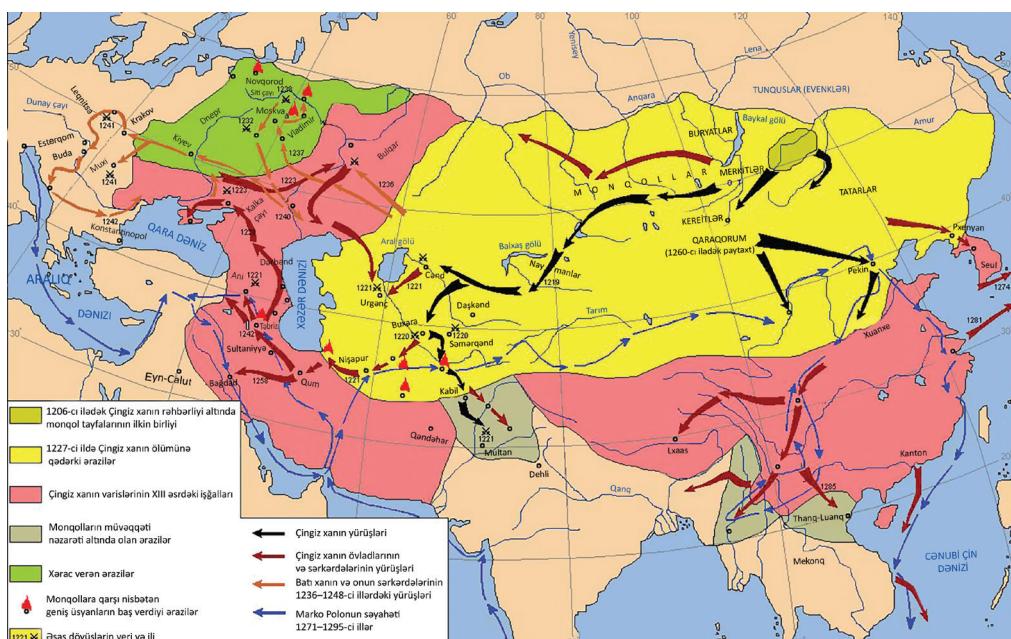
“Keşikdən özbaşına gedəni edam etmək!”

“...heç kəs təhkim olunduğu minləri, yüzləri və onluqları tərk edib başqa yerdə gizlənməməlidir. O insani heç kim gizlətməməlidir. Əgər kimse bu əmri pozarsa, öz mövqeyini qoyub qaçarsa, onu xalq qarşısında edam etmək, gizlədəni isə buxovlamaq və cəzalandırmaq lazımdır.” “Böyük Yasa”

“Böyük Yasa” monqol cəmiyyətində gedən hansı sosial-iqtisadi prosesi ifadə edir?

👉 Çingiz xanın tayfa prinsipini tayfa müxtəlifliyi prinsipi ilə əvəz etməkdə məqsədi nə idi?

XIII əsrədə mönqol işğalları

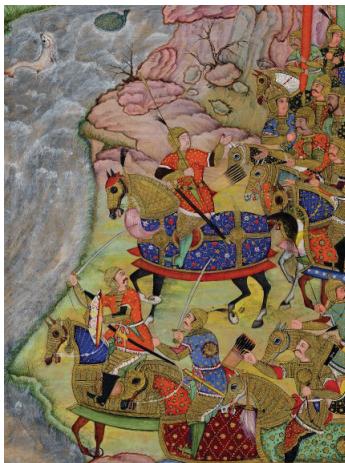
Tez bir zamanda Şərqi Türküstanın və Cənubi Sibirin türkləri Çingiz xanın hakimiyətini tanıdı və bu onun ordusunu daha da möhkəmləndirdi. Onun yaratdığı dövlətin mönqol-türk imperiyasına çevrilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Bu nəhəng qüvvədən istifadə etmək lazım idi.

Mönqolların qalanı mühasirəyə alması.
Fəzlullah Rəşidəddinin "Came-ət-Tavarix" əsərindən

Çingiz xanın istilələri. Çingiz xanın dövlətinin cənubunda böyük və varlı Çin yerləşirdi. Sülalələr arasındaki ədavət bu ölkəni parçalayırdı. Çingiz xan əsaslı surətdə Çinin fəthine hazırlaşmağa başladı: ölkənin relyefini, qoşunların və istehkamların yerləşməsini öyrəndi. 1211-ci ildə Çingiz xan çjurçen işgalçılari tərəfindən yaradılmış Tsin imperiyası yerləşən Şimali Çinə hərəkət etdi. Imperiya mönqollara qarşı bir milyonluq ordu çıxara bilərdi. Lakin Çingiz xan bunu qabaqcadan nəzərdə tutaraq çjurçenlərin hakimiyyəti altında qalan bu ölkənin sabiq hökmədarları olan kidan tayflarının usyanını təşkil etdi. Müharibə 4 il davam etdi və 1215-ci ildə Cundun (indiki Pekin) tutulması ilə nəticələndi. Şimali Çinin fəthi mönqollar üçün təkcə maddi qənimətlə nəticələnmədi. Onlar Çinin dövlət quruluşu ilə tanış oldular və bu da Çingiz xanın hakimiyətini möhkəmləndirdi.

“Axıra qədər vuruşan”

Səmərqənd və Buxaranın süqutundan sonra rəhmətlik Xarəzmşahın oğlu və varisi Cəlaləddin monqollara qarşı mübarizənin başında durdu. Onun uğurları Çingiz xani itaətsizə qarşı şəxsən çıxış etməyə vadar etdi. Onların arasında həllədici döyüş Hind çayı sahilində baş verdi. Xarəzmşahın ordusu darmadağın edildi. Əsir düşməmək üçün Cəlaləddin atın üstündə qayadan çaya atılmağa məcbur oldu. Hind çayını keçərək o, düşməndən qurtuldu və on il də mübarizəni davam etdirdi.

Rəvayətə görə, Çingiz xan öz əsgərlərinə Cəlaləddini izləməyi qadağan etdi. Düşməninin çayı keçməsini izləyərək böyük xan yanındaki oğullarına belə dedi: "Baxın, atanın oğlu belə olmalıdır. Əgər o bu cür savaşdan sağ çıxa bılıb uçurumdan qurtuldusa, ondan daha böyük hərəkətləri və bir sırə iğtişaşları gözləmək lazımdır".

Fəzlullah Rəşidəddinin "Came-ət-Tavarix" əsərindən

Çingiz xanın uğurları Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədi narahat edirdi. Hökmədarlar bir-birinə elçi göndərdilər. Çingiz xanın elçisi Xarəzmşaha hədiyyələri verdikdən sonra öz hökmədarının sözlerini ona çatdırıldı: "Mən səninlə sülh şəraitində yaşamaq isteyirəm. Mən həmişə sənə öz sevimli oğlum kimi baxacağam". Bu son sözler Əlaəddini qəzəbləndirdi: elçinin boynu vuruldu və başı monqol torpaqlarının sərhədinə atıldı. Çingiz xan üçün müharibənin başlanması bundan yaxşı bəhanə ola bilməzdi. 1219–1221-ci illərdə monqol ordusu Xarəzmi tutdu və onun hökmədarı öz ömrünü Xəzər dənizinin adalarından birində başa vurdu.

👉 *Çingiz xanın sözləri nə üçün Xarəzmşahın qəzəbinə səbəb oldu?*

👉 *Sizcə, bu müharibənin təşəbbüskarı kim idi?*

Xarəzmşahın ordusunun qalıqlarını izləyərək monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Qafqaza gəlib çatdırılar. 1223-cü ildə Kalka çayı yaxırlığındı döyük baş verdi: rus-qıpçaq ordusu darmadağın edildi. Bu xəbər sürətlə dünyaya yayıldı. Konstantinopolda vahimə başladı. Bizanslılara elə gəldi ki, Alp Arşanın və Məlikşahın kölgələri imperiyanın üstünü aldı. Lakin bu, kəşfiyyat yürüşü idi və tezliklə monqollar geri döndü.

Həyatının sonuna yaxın Çingiz xan vəsiyyətnamə tərtib etmişdi. Bu sənədə görə, onun imperiyası oğulları arasında uluslara bölünməli idi. Bu addımla o, oğulları arasında düşmənciliyin və yaratdığı dövlətin parçalanması təhlükəsinin qarşısını almağa çalışmışdı. Lakin bu addım qoca xanın ömründə birinci və sonuncu səhvi oldu. XIV əsrin əvvəlində Böyük xaqanlıq parçalandı.

Qızıl Ordunun yaranması. Çingiz xanın vəsiyyətinə görə, onun nəvəsi – Cucünün oğlu Batı imperiyanın Qərb torpaqlarına, o cümlədən Xarəzm, Qıpçaq çölünə və "günbatan ölkələrde" gələcəkdə zəbt olunacaq torpaqlara yiyələnməli idi. 1235-ci ildə imperiyanın paytaxtı Qaraqorumda keçirilən qurultayda "axırıcı dənizə" çatmaq məqsədilə yürüşün başlanması haqqında qərar qəbul edildi.

👉 *"Axırıcı dəniz" dedikdə nə nəzərdə tutulurdu?*

Batı xanın başçılıq etdiyi bu yürüşün nəticəsində İidl (Volqa) Bulqaristanı işgal olundu. Rus knyazlıqları isə vassal asılılığını qəbul etdi. Bundan sonra

👉 *Çingiz xanın sözlərini necə başa düşürsünüz? Tarix onun haqlı olduğunu göstərdim?*

Çingiz xan müasirlərimizin gözü ilə

“Çingiz xan müharibədə çevik və peşəkarlığa malik, dünya ticarətinin dəyərlərinə, dünyəvi hüquq və beynəlxalq qanunvericiliyə sadıq olan müasir bir insan olmuşdur.

...Monqol orduları bir sivilizasiyanı digərindən ayıran divarları uçuraraq mədəniyyətləri birləşdirdi və ətraflarındakı bütün sivilizasiyaların unikallığını məhv etdilər”.

ABŞ alimi Cek Uezerford

Leqnits yaxınlığında döyüş

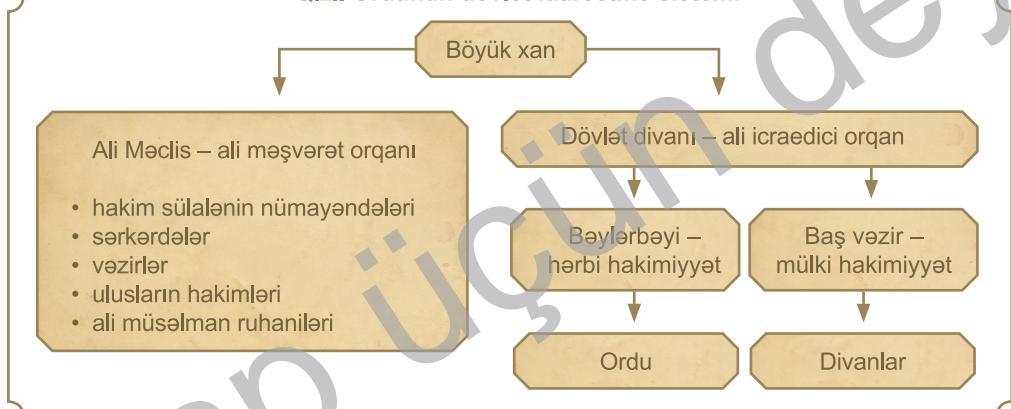
Batı xanın ordusu qasırga kimi Macarıstan və Polşanı keçib Adriyatik dənizinə çatdı. 1241-ci ildə Leqnits döyüşündə monqollar birləşmiş Polşa-alman ordusunu darmadağın etdilər və dayanmadan macarlara Moxaç döyüşündə sarsıcı zərbə endirdilər. Lakin Büyük Monqol imperiyası başçısının ölümü haqqında xəbər və yeni başçının seçilməsində iştirak etmək zərurəti Batı xanı yürüşü dayandırmağa məcbur etdi. Tezliklə o, İidl çayının sahilində yeni bir dövlətin – Qızıl Ordu dövlətinin əsasını qoyma. Özünün ən qüdretli dövründə bu dövlətin sərhədləri Qərbi Sibiri, Şimali Xarəzmi, Volqa Bulqaristanını, Şimali Qafqazı, Krım və Dəşt-i-Qıpçağı (Qıpçaq çölü) əhatə edirdi.

Monqollar özlərinin tabeliyində olan bulqarlar, qıpçaqlar və xarəzmililərin dil və mədəniyyətini mənimsədilər. XIV əsrin birinci yarısında Özbək xanın hakimiyyəti dövründə islam dininin rəsmi din elan edilməsi ilə Qızıl Orduda türkləşmə prosesi başa çatdı.

 Mongol istilaçıları nə üçün dinlərini özlərinə tabe etdikləri xalqlara təlqin etməyib onların dinini qəbul edirdilər?

Qızıl Ordunun dövlət idarə sistemi özündə həm Çingiz xanın vəsiyyətlərini, həm də müsəlman siyasi mədəniyyətinin ənənələrini birləşdirirdi. Məsələn, məhkəmə və mülki işlər dövlətdə həm şəriət, həm də “Böyük Yasa” əsasında aparılırdı.

Qızıl Ordunun dövlət idarəetmə sistemi

 Nə üçün Qızıl Ordunun dövlət idarəesində müsəlman siyasi mədəniyyətinin ənənələri öz əksini tapmışdır?

Böyük imperianın tənəzzülü. 1359-cu ildə Cuçi soyundan olan xanların hakimiyyəti başa çatdı və hakimiyyət Çingiz xanın digər varislərinə keçdi. Bu zamandan etibarən Qızıl Ordunun tənəzzülü başladı. Bu prosesi ayrı-ayrı vilayətlərin təsərrüfat baxımından təcrid olunması, bir sıra müstəqil ulusların ayrılması və varislər arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə də sürətləndirdi.

Qızıl Ordunun tənəzzülünün səbəblərini digər feodal dövlətləri ilə müqayisə edin və nəticə çıxarıın.

Qızıl Ordu zəiflədikcə Moskva knyazlığı güclənməyə başladı. Rus torpaqlarını birləşdirərək bu knyazlıq tez-tez Qızıl Ordu xanlarına qarşı çıxırdı.

1380-ci ildə Kulikovo çölündə rus ordusu sərkərdə Mamayın başçılıq etdiyi monqol ordusuna qalib gəldi. Lakin tam qələbəyə qədər hələ uzun yol var idi. 1382-ci ildə Toxtamış xan Moskvani dağdıraraq rus knyazlarını yenidən itaet altına saldı. Lakin o, Kulikovo döyüşünün nəticələrini tam aradan qaldırı bilmədi. Çünkü ruslar azadlıq uğrunda mübarizədə xalqın birləşməsinin əhəmiyyətini artıq anlamışdılar.

Qızıl Orduya sarsıcı zərbəni Əmir Teymur endirdi. 1395-ci ildə Terek çayı yaxınlığında baş verən döyüşdə Əmir Teymur Toxtamış xanın qoşunlarını darmadağın etdi və Qızıl Ordunun süqutunu sürətləndirdi. XV əsr-də bu dövlətin parçalanması nəticəsində Qazan, Həşterxan, Krim xanlıqları və Noqay Ordusu yarandı. Eyni vaxtda Sibir xanlığı da yarandı.

Qızıl Ordunun süqutunda hansı xarici amillər həllədici rol oynadı?

İmpriyanın qüdrətini bərpa etmək və rus knyazlarının ondan asılılığını təmin etmək məqsədilə axırıncı cəhd Əhməd xan tərəfindən oldu. 1480-ci ildə o, Moskva knyazlığına yürüş etdi. Uqra çayı sahilində onu rus knyazlarının birləşmiş ordusu qarşılıdı. Çayı keçməyə cəsarət etməyən xan ordusu geri döndü. "Uqra çayında dayanma" rus torpaqlarının Qızıl Ordudan asılı vəziyyətinə son qoydu. XVI əsrin əvvəlində Qızıl Ordunun mövcudluğu sona çatdı.

Moskvanın Toxtamış tərəfindən fəthi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

- Şərqi Türküstən və Cənubi Sibir türklərinin Çingiz xanın hakimiyyətini tanımاسının əhəmiyyətini müəyyənləşdirin.
- Çingiz xanın Çin və Xərəzmle müharibəyə hazırlaşarkən gördüyü işləri təhlil edin. Təhlil əsasında Çingiz xanı diplomat və sərkərdə kimi səciyyələndiririn.
- Qızıl Ordunun türkləşməsinə səbəb olan amilləri qeyd edin.
- Cədvəli doldurun:

Qızıl Ordunun süqut etməsinin səbəbləri:

daxili	xarici
--------	--------

TEYMURİLƏR DÖVLƏTİ. HİNDİSTAN VƏ ÇİN

AÇAR SÖZLƏR

- sərbədarilər
- Turanın sultanı
- “Teymurun qanunları”
- Əlaəddin Hilçinin işlahatları
- “Qırmızı sarıqlılar”

Mərd döyüşçü, sabiq qul, xalq hərəkatının başçısı... Biri digərinə oxşamayan bu insanları nə birləşdirə bilər? Onlardan hər biri öz talyeni dəyişərkən tarixin gedisini də dəyişdirdilər.

Turanın sultanı. Büyük Mongol imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmış Cağatay xanlığı XIV əsrin ortalarında bir-biri ilə mübarizə aparan Moğolustan və Mavərənnəhr dövlətlərinə parçalandı. Bu mübarizənin mərkəzində hələ cox da məşhur olmayan Teymur adlı bir dəstə başçısı dayanmışdı.

1365-ci ildə Moğolustan xanı Səmərqəndə hücum etdi. Hakimləri tərefindən tərk edilən şəhərin müdafiəsinə sərbədarilər* qalxdı. Nəticədə düşmən məğlub edildi, sərbədarilərin hakimiyyəti isə Mavərənnərin böyük hissəsinə yayıldı. Bu hadisə ölkənin feodal zadəganlarında böyük narahatlıq doğurdu. Növbəti il Bəlxin hökmdarı Əmir Hüseyin və onun müttəfiqi Teymur Səmərqəndi tutaraq sərbədarilərin üşyanını yatırıdılar.

* **Sərbədarilər** – dara çəkilmişlər. İranda və Mərkəzi Asiyada moğol işğalçılarına qarşı azadlıq hərəkatının iştirakçıları

👉 *Ne üçün sərbədarilərin müvəffəqiyyəti feodal zadəganlarının narahatlığına səbəb oldu?*

Bir müddət müttəfiqlər ölkəni birgə idarə etdilər. Lakin tək-başına hakim olmaq istəyi onları barışmaz düşmənlərə çevirdi. Rəvayətə görə, Teymur məhz: “Yer üzü kifayət deyil ki, onu iki hakim idarə etsin” məşhur sözlərini demişdi.

👉 *Teymurun dediyi sözler onun hansı iddialarından xəbər verirdi?*

1370-ci ildə qələbə qazanan Teymur “Əmir” titulunu qəbul edib yeni dövlətin əsasını qoyma. Bir neçə il sonra o öz dövlətinə rəsmi Turan* adını verdi, özü-nü isə dövlətin sultanı elan etdi.

* **Turan** – Cənubi Türküstanın qədim adı

👉 *Teymurun öz dövlətinə verdiyi ad nəyi göstərir?*

Müdrık hökmdar Teymur başa düşürdü ki, qılınc gücünə yaranan imperiyani yalnız qanun qoruya bilər. Ona görə də o, “Teymurun qanunları” adlanan qanunlar toplusunu qəbul etdi. Bu qanunların əsas ideyası – qanunun alılıyi prinsipinin təsdiq edilməsi idi. Qanunun icrası həm hakimlər və məmurlar, həm də əsgərlər və sadə xalq nümayəndələri üçün məcburi idi.

👉 *Sizə məlum olan hökmdardan hansılarının fəaliyyəti qanunlar toplusunun qəbul edilməsi ilə bağlı idi?*

Teymurun yürüşləri. XIV əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Çingiz xanın davamçısı və ərazilərinin varisi olmaq hüququna görə əmir Teymurun əsas rəqibi Qızıl Ordunun

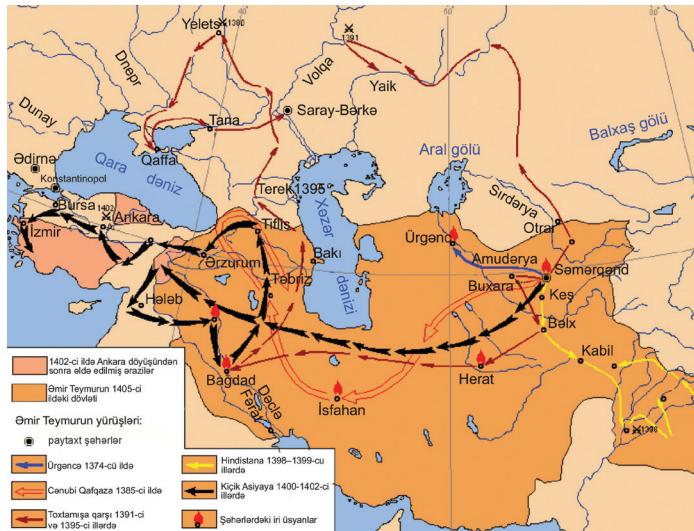
xanı Toxtamış idi. Az müddət önce o, sadəcə, qüdrətli əmirin tabeliyində idi. Lakin Toxtamış möhkəmlənərək Azərbaycana və başqa Xəzəryanı ölkələrə öz iddialarını irəli sürdü.

Əmir Teymurla Toxtamış arasındakı ziddiyətlərin səbəbi nədə idi?

1395-ci ildə Terek çayı sahilindəki döyüşdə Teymur Toxtamışın qoşununu darmadağın etdi və onun paytaxtı Saray-Berkə şəhərini dağıdı. Bu hadisə Moskva knyazlığının Qızıl Ordunun zülmündən qısa müddətdə azad olunaçağına ümidilarını artırdı. Lakin tezliklə Rusiyani heyecanlı xəbər büründü: onun hüdudlarına Şərq hökmədarının ordusu daxil oldu. Bir-biri ilə düşmənçilik edən knyazlar bu təhlükəyə qarşı müqavimət göstərə bilməzdilər. Bütün

kilsələrdə "Rusyanın Tamerlanın basqınından qurtulması" ilə bağlı dualar edilirdi. Doğrudan da, tezliklə Əmir Teymur geri döndü: Mərkəzi Asiyada kəskinləşən vəziyyət onu bu addımı atmağa vadar etdi.

Qızıl Ordu üçün Terek çayı üzərindəki döyüşün hansı mənfi nəticələri var idi?

Teymurilər dövləti

"Teymur çaya yaxınlaşanda görür ki, Toxtamış çay keçidini qoruyur. Səhərisi gün Teymur qoşunu ilə bir yerdə çayın yuxarı mənsəbinə doğru irəliləməyə başlayır. Tatarların xanı Toxtamış isə öz qoşunu ilə çayın başqa sahili boyunca irəliləyirdi. Beləliklə, onlar üç gün irəliləyir və heç biri digərini öts bilmir. Üçüncü gecə Teymur əmr edir ki, qadınlar kişilərin dəbilqələrini geyinsin, kişilər isə mümkün qədər tez çay keçidinin yanına geri dönsünlər. Teymur özü qoşunla birlikdə keçidə bir gecənin içində çatır və çay keçərək Toxtamışa hicüm edir. O, imperator Toxtamışın düşərgəsində 3 saata yaxın döyüşür, onu darmadağın edir və çoxlu qənimət ələ keçirir".

Terek çayı sahilində Əmir Teymurla Toxtamış xan arasında baş verən döyüşün İspaniya səfiri Klavixo tərəfindən təsviri

Terek çayı yanında döyüşdə Əmir Teymur hansı taktikadan istifadə etmişdi?

XV əsrin əvvəlində Teymurun Ön Asyanın ticarət yollarını və mərkəzlərini tutmaq istəyi Osmanlı sultani I Bəyazidlə münasibətləri kəskinləşdirdi. Bu onun yaratdığı dövlətin iqtisadi inkişafının mənbələrindən biri olmalı idi. Digər tərəfdən I Bəyazidin Əmir

Teymurun düşmənlərinə – Cəlairi sultan Əhmədə və Qaraqoyunlu Qara Yusifə göstərdiyi havadarlıq mührəbəni qəçiləz etdi. 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Teymur parlaq qələbələrindən birini qazandı.

Əmir Teymurun axırıncı hərbi həmləsi Çinə böyük yürüşün hazırlanması oldu. Lakin qoyulmuş məqsədə çatmadan 1405-ci ildə o, vefat etdi. Özündən sonra Teymur nəhəng imperiya və böyük bir nəsil qoysa da, onun varislərindən heç biri böyük sərkərdənin bacarığının zərrə qədərindən malik ola bilmədiyindən daxili çəkişmələr ölkəni zəiflətdi, bu da torpaqların itirilməsinə səbəb oldu. 1507-ci ildə özbək hakimi Şeybani xan Teymurilərin axırıncı mülkiyyəti olan Xorasanı tutdu. Bununla da vaxtilə qüdrəti ilə bütün dünyayı lərzəyə gətirən imperiyanın mövcudluğuna son qoyuldu.

Dehli sultanlığı. Əvvəllər türk qulamı olan Qütbüddin Aybək 1206-ci ildə Dehli sultanlığının əsası nı qoysdu. Bu dövlətdə hərbi hakimiyyət türklərə, dini və inzibati hakimiyyət isə tacik və farslara məxsus idi.

❓ *Sizcə, türklər və farslar arasında bu cür hakimiyyət bölgüsünün səbəbi nə idi?*

Tezliklə bütün Şimali Hindistan sultanlığına tabe edildi. Mehz bu məqam Dehli sultanlığına Çingiz xanın məglubedilməz əsgərlərinin ilk yürüşlərinə qarşı müqavimət göstərmək üçün şərait yaratdı.

Sultanlıq istedadlı sərkərdə və hakim Əlaəddin Hilcinin hakimiyyəti dövründə öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı. Onun hakimiyyəti dövrünün əvvəlində monqol basqınlarının güclənməsinə baxmayaraq, hakimiyyətinin sonuna yaxın sultanlıq bütün Hindistani əhatə etmişdi.

❓ *Nə üçün monqollar Hindistani işğal edə bilmədilər?*

Məqsədlərinə çatmaq üçün Sultan Əlaəddinə hakimiyyətin esas dayağı olan güclü ordu və böyük bir xəzine lazım idi. Onları əldə etmək üçün sultan bir sıra böyük islahatlar keçirdi. Əvvəlcə **zəmindarlara*** hərbi qulluğa görə verilən iqta əvəzinə xəzinədən pul şəklində maaş paylanılmağa başlandı. İkinci, keçmiş sahiblərinin əlindən alınan torpaqlar dövlət torpaqları fonduna daxil edildi və kəndlilərə icarəyə verildi. Bu da sayı günü-gündən artan ordunun ehtiyaclarını ödəməyə və böyük qida ehtiyatları yaratmağa imkan verdi.

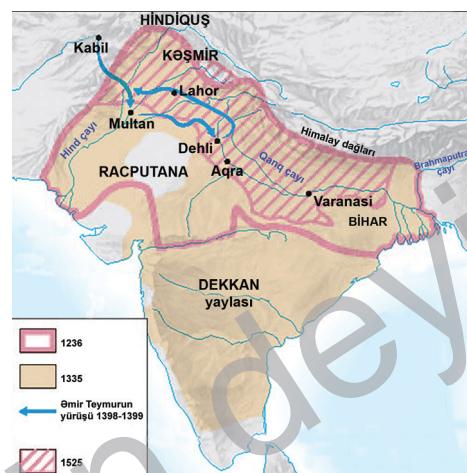
❓ *Sizcə, keçirilmiş islahatlar ölkədə feodal quruluşunun əsaslarını sarsıdırdı? Fikirlərinizi əsaslandırın.*

Ankara döyüşü ərefəsində

Bəyazidin elçiləri ilə aparılan danışqlarda Əmir Teymurun bəyanatından: “Bizə xəbər çatdı ki, sizin ağanız Avropada kafirlərlə vuruşur. Buna görə də biz öz ordumuzla sizin ölkənizə daxil olmayıcağıq, çünki müsləman ölkəsini dağıtmak və bununla da kafirləri sevindirmək istəmirik”.

❓ *Teymurun bəyanatı nədən bəhs edir?*

Dehli sultanlığı

* **Zəmindar** – iqta torpaqlarına sahib olan türkəsillilər sərkərdə və məmurlar

Əvvəlki hərbi zadəganlar sultanın islahatlarından narazı idilər. 1316-cı ildə sultan Əlaəddin sui-qəsd nəticəsində öldürdü, onun islahatları da ləğv olundu. Dehli sultanlığının uzun süren tənəzzül dövrü başlandı. 1398-ci ildə Əmir Teymurun Hindistana yürüyüşü həmişə ölkənin birləşmə mərkəzi olan Şimali Hindistanın dərin iqtisadi böhranına səbəb oldu. Hind və müsəlman feodalları arasında da mübarizə kəskinləşdi. Şimaldakı müsəlman əmirləri keçmiş nüfuzunu itirmişdi, cənubdaqı hind racələrinin möhkəmlənmələrinə baxmayaraq, onlar hələ ölkəni birləşdirməyə qadir deyildilər. Bu qrupların uzun süren mübarizəsi Hindistan üçün yeni xarici müdaxilələr tehlükəsini yaradırdı.

H Əmir Teymurun Hindistana yürüşünün iqtisadi və siyasi nəticələrini göstərin.

Yuan sülaləsindən Min sülaləsinə doğru. 1211-ci ildə Çingiz xan tərəfindən başlanan Çinin işgalı Yuan sülaləsinin (1264-1368) əsasını qoymuş Xubilay xanın hakimiyyəti dövründə – 1279-cu ildə başa çatdırıldı.

Yuan sülaləsinin hakimiyyəti monqol ordusuna və işgalçılara xidmət edən Çin inzibati idarə aparatına əsaslanırdı.

H Çində yaranmış idarə sisteminin xüsusiyyətlərini izah edin.

Orta əsrlər Çin bazarı

Çin Min imperiyası dövründə

Çin monqol dövlətləri sisteminə daxil olması onun beynəlxalq ticarətdə iştirakına daha çox imkan verdi. Ölkəyə türk, hind, əreb və İran tacirlərinin axını artdı. Ənənəvi Çin məhsulları – ipək, çini qablar, çay dünyanın müxtəlif yerlərinə daşındı. Böyük İpək yolu heç vaxt olmadığı kimi çiçəklənirdi. Lakin bu çiçəklənmənin mənfeətindən daha çox monqol əyanları və xarici tacirler faydalayırdılar.

Bu zaman Çin məmurlarının və tacirlərinin maraqları məhdudlaşdırıldı. Kəndlilərin və sənətkarların vəziyyəti hər növbəti onillikdə daha kəskin şəkildə ağırlaşırdı. Bütün bunlar Çin cəmiyyətinin bütün təbəqələrini əhatə etmiş millətçi əhvali-ruhiyyənin yaranmasına səbəb oldu.

Hər hansı bir işgalçi hakimiyyətin sonu var. Ölkədə feodal zülmünün güclənməsi vətənpərvər qüvvələrin də artmasına səbəb oldu. XIV əsrin ortalarında Çində "qızılı sarıqlılar" in üsyanı başlandı və tezliklə monqolların ölkədən qovulması ilə nəticələndi. Üsyan başçısı imperator elan olundu. Beləliklə, Min sülaləsinin (1368–1644) hakimiyyəti başlandı.

Xalqın aşağı təbəqələrindən çıxmış yenisi sülalə ilk vaxtlar kəndli və sənətkarların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə və Çinin təsərrüfatının yüksəlməsinə yönəlmış siyaset yeridirdi. Monqol zadəganlarından müsadirə edilmiş torpaqlar Min sülaləsinin tərəfdarlarına verildi. Lakin bu sülalə də ciddi sosial dəyişikliklər həyata keçirə bilmədi: iri torpaq mülkiyyəti yenə də qalmaqdə genişlənməkdə idi.

 Min sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi nə üçün ölkənin ictimai-iqtisadi quruluşunu dəyişmədi?

Çin döyüşçüləri

Min sülaləsi fəal işğalçı siyaset yeridirdi. Bu, Min dövlətini tədricən dünyadan böyük imperiyalarından birinə çevirdi. Dövlətin əraziyi genişləndikcə ölkədə daxili ziddiyətlər və xarici düşmənlerin basqınları artırdı. Büttün bunlar imperiyanın da hakimiyyətinin uzun sürməyəcəyinə işarə edirdi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sərbədarılər və "qırmızı sarıqlılar" üsyənlarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənəşdirin.
2. "Teymur qanunları"nın əsas ideyasını və onun müasir sivilizasiyaların həyatında qanunun rolu haqqında təsəvvürleri ilə əlaqəsini göstərin.
3. Cədvəli doldurun: Əmir Teymurun yürüsləri

İllər	Hücumda məruz qalmış dövlətlər	Yürüşlərin nəticələri

4. Əlaəddin Hilçinin Hindistanda apardığı islahatların məqsədlərini müəyyənəşdirin.

"Daima onların ağır zəhməti haqqında fikirləşsən deyə"

Bir dəfə Goyə və Torpağa qurbanlar getirilmesi zamanı imperatoru onun variisi müşayiət edirdi. Hökmdar əyanlarına varisini tarlalara və kəndlilərin evlərinə aparmağı, kəndlilərin necə yaşıdlığlarını, geyindiklerini, nə yediklərini, hansı alətlərdən istifadə etmələrini göstərməyi tapşırır. Varis qayıdan sonra imperator ondan soruşur: "Sənin kəndlilərin ağır zəhmətindən xəberin var idimi? Onlar taxılbecərir və heç vaxt bədənlərindən palçıq təmizlənmir. Onlar il boyu çalışır: soyuqda da, istidə də, yağışda da onlar əllərini xişdən çəkmir. Onların qamışdan düzəldilmiş evləri və yataqları nə küləkdən, nə də ki güneşdən qorumur. Onların geyinmək üçün sadə geyimi və tox olmaq üçün sadə qidası çatmışdır. Lakin dövlətin bütün xərcləri onların üzərinə düşür. Buna görə də mən sənə onların həyatı ilə tanış olmağı tapşırdım. Çünkü istəyirəm ki, sən daimi onların ağır zəhməti haqqında düşünəsən, qənaətli olasan və israfçılığa yol verməyəsən".

Orta əsrlər salnaməsindən

 Min sülaləsinin ilk nümayəndələrinin hökmranlığı dövründə xalqın veziyətinin yaxşılaşmasının səbəblərini izah edin.

İ AÇAR SÖZLƏR

- “Sahibsiz torpaq yoxdur!”
- II Urbanın çağırışı
- Qüds konstitusiyası
- Səlahəddin Əyyubi
- Latin imperiyası

Sizin yaşadığınız torpaq əhali artırıqda darisqallaşdı. Həmin torpaq çox da məhsuldar deyil və onu becərənləri belə çətinliklə çörəklə təmin edir. Bu səbəbdən də bir-birinizi didib parçalayır, müharibələr aparır, bir-birinizi ölümçül yaralayırsınız. İndi isə sizin qəzəbiniz soyuyacaq, ədavət aradan götürüləcək, müharibələr və toqquşmalar səngiyəcəkdir. Müqəddəs qəbrin yanına yolunuzu tutun, dinsizlərin əlindən o torpağı alın və özünüzə tabe edin. Həmin torpaqda bal və süd çayları axır. Qüds dünyanın ən bərəkətli incisidir, ikinci cənnətdir...

Klermon kilsə məclisində
papa II Urbanın çıkışından

1 Deyilənə görə, "xarici siyaset daxili siyasetin davamıdır". Papa II Urbanın çıkışının əsasında bu müddeəni əsaslandırın.

2 Papa II Urban Qüds üzərinə yürüşü nə cür əsaslandırırdı? Bunu ideoloji mübarizənin nümunəsi hesab etmək olarmı?

XIII əsrin siyasi xadimlərindən biri Şərqə doğru səlib yürüşlərini belə səciyyələndirmişdi: “Sözləriniz Allah sözüdür, lakin əməlləriniz şeytan əməlidir”.

Klermon şəhərində haray. XI əsrдə Qəribi Avropada “Sahibsiz torpaq yoxdur!” hökmü artıq qəti şəkildə bir qayda kimi müəyyən olmuşdu. Boş torpaqlar və azad kəndlilər qalmamışdı: bütün bunlar artıq tutulub feodal-lar arasında bölüşdürülmüşdü. Ənənəyə görə, cəngavərlərin feodu varislərdən yalnız birinə keçə bilərdi. Cəngavərlərin digər nümayəndələri torpaq sahələrinə yiyələnmək məqsədilə qılınc gücünə onları malik olduqları ərazidən qovur, feodallar arasındaki nifaqın daha da kəskinləşməsinə səbəb olurdular.

XI əsrдə zadəganların dəbdəbəyə olan meyilləri xeyli artmışdı. Ancaq təhkimli kəndlilərdən alınan gəlirlər artan ehtiyacları ödəyə bilmirdi. Feodal zülmünün artması Avropada kəndli müharibəsinin baş vermə təhlükəsini gücləndirirdi.

1 XI əsrдə Avropada daxili ziddiyətlərin kəskinləşməsinin səbəblərini göstərin.

1054-cü ildə xristian kilsesi rəsmən Sərq (provoslav) və Qərb (katolik) kilsələrinə böldündü. Daxili ziddiyətlərin artması katolik kilsəsinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrini ciddi narahat edirdi.

2 Sizcə, bu vəziyyət nə üçün katolik kilsəsinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrini narahat edirdi?

Yaranmış vəziyyət onları hiyləgər siyasetə əl atmağa məcbur etdi. Bu ideyanın mahiyyəti itaetsiz baron və cəngavərlərin, həmçinin etiraz edən kəndlilərin Şərq ölkələrinin istilasına gəndərilməsindən ibarət idi. Belə bir addım həm Avropanı xoşagelməz ünsürlərdən təmizləyir, həm də real mənfəət qazanmaq üçün kilsəyə yol açırı: parçalanmış Avropa üzərində hakimiyət,

pravoslav xristianların və Şərqi müsəlmanlarının katolikləşdirilməsi papanın özünü də varlandıra bilerdi.

Böyük və “əzəmetli” bir fırıldağı həyata keçirməyə hazırlaşan kilsə dini bir bəhanədən istifadə etdi. Bu artıq dəfələrlə təcrübədən keçmiş “xaç və ayparanın mübarizəsi” ideyası idi. 1095-ci ildə Klermon şəhərində papa II Urban bütün din-darları “İsanın qəbrini” xristianlara qaytarmaq və “müqəddəs torpaq” olan Fələstini müsəlmanlardan azad etmək uğrunda yürüşə çağırıldı. Onun bu çağırışı haray kimi bütün Avropaya yayıldı və Şərqə coxsayılı səlib yürüşlərinin başlanğıcını qoydu. Məzhəkə kimi başlanmış bu hərəkat tez bir zamanda böyük bir faciəyə çevrildi.

👉 “İsanın qəbrinin” azad edilməsinin xristian dünyası üçün hansı siyasi məqsədləri var idi?

Qüds krallığının yaradılması. 1096-ci ilin yazında birinci səlib yürüşü başladı. Zəif silahlanmış qeyri-mütəşəkkil kəndli dəstələri “müqəddəs torpağ”a yollandılar. İrəlilədikcə dini coşusu tədricən zəifləyən kəndlilərin qənimət həvəsi artırdı. Keçidləri yollarda qırğın və soyğunçuluq törətmələri buna əyani sübut idi. Səlibçilər Kostantinopolə gəlib çatanda Bizans imperatoru onları dərhal Bosforun o biri tayına köçürdü. Kiçik Asiya yarımadasının sahilinə çatan kəndli qoşunu burada səlcuqlar tərefindən darmadağın edildi.

1096-ci ilin payızında birinci səlib yürüşü-nün ikinci dalğası başlandı. Bu dəfə yürüşdə Fransa, Almaniya və İtaliyanın feodalları iştirak edirdiler. Səlibçiləri özlerinə dayaq görən ermənilər də səlcuqlara qarşı mübarizədə onlara kömək göstərirdilər. Beləliklə, həm qılınc, həm də hiylə işlədərək səlibçilər qədim Qüdsün divarlarına yaxınlaşdılar.

Rəvayətə görə, İsa Məsih Qüdsə daxil olanda onu əllərində xurma ağacının budaqlarını sevincə yelləyən insanlar qarşılıqlılaşdırılar. O gündən min illər keçib... Özlərini onun davamçıları kimi qələmə verənlər şəhərə əllərində silah, qan gölündən keçərək daxil oldular. **Bu hadisə 1099-cu il iyulun 15-də baş vermişdi.**

Zəbt olunmuş torpaqlarda səlibçilər Qüds krallığı, Antioxiya knyazlığı, Edessa və Tripoli qraflıqlarını yaratdılar.

Kömək edə bilmədi

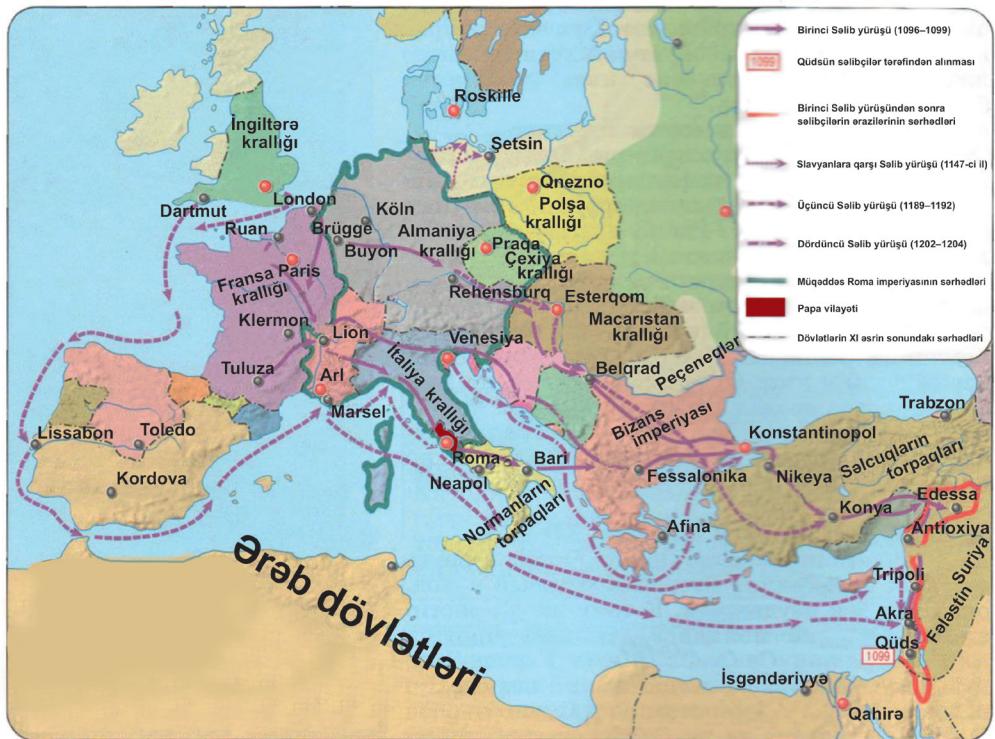
Birinci Səlib yürüşünün iştirakçıları olan kəndli dəstəsinin başçısı uzunqulağın üstündə oturan zahid Pyotr idi. Çoxları onu mömin hesab edərək uzunqulağının yunundan qoparıb sinələrində möcüzəvi təsirə malik talisman kimi saxlayırdı. Yürüşün sonunda uzunqulağın yunu tamamilə yonulsa da, bu inanc yürüş iştirakçılarına heç bir kömək edə bilmədi.

Hamı tərefindən nifrət edilən

Antioxiya şəhərinin səlibçilər tərefindən işgal olunmasında islam dinini təzə qəbul etmiş xəyanətkar bir erməni əsas rol oynadı. Vəd olunmuş mükafata o, xristianlığı qəbul etmiş, gecə səlibçilərin şəhərə daxil olmasına şərait yaratmışdı. Bu hərəkətinə görə o hamının nifrətini qazanmışdı.

Qüdsün alınması zamanı şəhərin küçələrində səlibçilər tərefindən 10 minə yaxın müsəlman və yəhudü öldürülmüşdü.

Şerqə Selib yürüşləri

1 Birinci Selib yürüşü nəticəsində Yaxın Şərqdə baş vermiş siyasi dəyişiklikləri xəritədə göstərin.

Qüds krallığı nümunəvi feodal dövləti idi: burada feodal iyerarxiyası* özünü Avropa ilə müqayisədə daha dolğun şəkildə bürüze verirdi. Selibçilərin Şərqdə qeyri-sabit vəziyyəti bunun əsas səbəbi idi. Bir tərəfdən “istilaçı franklar” “sarasin”lərin* təzyiqinə məruz qalmış, digər tərəfdən isə yerli əhali: müsəlmanlar, yəhudilər, xristianlar onlara nifret edirdilər. Bütün bunlar selibçiləri daha sıx birləşməyə vadardı.

Qüds kralı Fələstini idarə edirdi, Antioxiya, Edessa və Tripolinin hökmədarları isə onun vassalları sayılırdı. Bundan əlavə, onlardan hər biri bir neçə baronluğa, onlar da, öz növbəsində, cəngavərlərin mülklərinə bölündürdü. Qüds krallığının siyasi quruluşu “Qüds konstitusiyası” kimi tanınan qanunlar toplusu ilə müəyyən olunurdu. Bu sənədə uyğun olaraq, kral “Yüksək palata” adlanan knyazlar və baronlardan ibarət şura tərəfindən seçilirdi. Bu palatanın razılığı olmadan kral heç bir əhəmiyyətli qərar qəbul edə bilməzdi. Eyni zamanda palata ali feodal məhkəməsinin funksiyalarını yerinə yetirirdi. Kraldan sonra ikinci rəsmi şəxs Qüdsün katolik kilsəsinin başçısı idi.

2 Qüds krallığında tətbiq edilən idarəcilik sisteminin özünəməxsusluğu krallığın möhkəmlənməsində nə kim rol oynadı?

* **Iyerarxiya** – bütöv bir sistemin hissələrinin, yaxud elementlərinin ciddi tabeçilik qaydası əsasında aşağıdakı yuxarıya düzülüşü

* **Sarasinlər** – orta əsrlərdə Avropada ərəbləri və bəzi başqa müsəlman xalqları bu cür adlandırdırlar.

“Qüds konstitusiyası” vassallar və senyorlar arasında münasibətləri tənzimləyirdi. Orada nəinki feodun irsən ötürülməsi tənzimlənir, hətta cəngavərin hər il öz senyoru üçün hərbi xidmətdə neçə gün olması belə müəyyənləşdirilirdi. Bu fakt sübut edir ki, burada feodal münasibətləri öz klassik formasına gəlib çatmışdı.

👉 *Klassik feodalizm nəyə deyilir?*

Cəngavərlər və baronlar öz malikanələrində heç bir təsərrüfatla məşğul olmur, kəndlilərdən yüksək renta tələb edirdilər.

Səlahəddin Əyyubi

👉 *Hansı ölkələrin feodal münasibətləri üçün bu əlamətlər daha səciyyəvidir?*

“Onlar bu dünyanın nemətlərini ilahi nemətlərdən üstün tutdular...” Səlibçilərin yaratdığı dövlətlərin vəziyyəti qeyri-sabit idi. Tezliklə Edessa Mosul əmiri tərəfindən tutuldu. Buna cavab olaraq ikinci salib yürüşü başlandı. Lakin xristian hökmardarlar arasındaki ziddiyətlər bu yürüşün məglubiyətinə səbəb oldu.

1187-ci ildə Avropanı sarsıdan bir xəbər yayıldı: “Sultan Səlahəddin Əyyubi Təbəriyyə gölü yaxınlığında səlibçiləri darmadağın edib, Qüdsü azad etdi”. Bunu eşidən xristian Avropanı yeni – üçüncü səlib yürüşüne (1189–1192) hazırlaşmağa başladı. İngilterə, Fransa və Almaniya krallarının başçılıq etdiyi bu yürüş də uğursuzluqla nəticələndi. Dördüncü səlib yürüşünün təşəbbüsçüsü papa III İnnokenti idi. Bu dəfə səlibçilər Yaxın Şərqi müsəlman dövlətlərindən ən güclüsü olan Misirə zərbə endirməyi qərara aldılar. Onlar Misirə dəniz vasitəsilə çatmaq istəyirdi və bu məqsədlə Venesiyadan gəmilər kirayə götürdürlər. Lakin Venesiya ilk marşrutu dəyişərək səlibçiləri özünün ticarətdə əsas rəqibi olan Konstantinopolun işğalına yönəldi. Görünür, səlibçilər də Misirə yolun uzaq və çətin olması, Bizansın sərvətlərinin isə yaxın və daha əlçatan olduğu qənaətinə gəlmişdilər.

👉 *Konstantinopola hücum səlib yürüşlərinin əsl mahiyyəti haqqında hansı təsəvvürü yaradır?*

1204-cü ildə Konstantinopol əle keçirildi və səlibçilər Balkan yarımadasının cənubunda Latin imperiyasını yaratdılar. Lakin 1261-ci ildə “latınlar” (katoliklər) buradan qovuldu və Bizans imperiyası yenidən bərqərar oldu. Buna baxmayaraq, həmin imperiya bir daha əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Daha sonra 4 səlib yürüşü baş verdi. Axırıncı, 8-ci yürüş XIII əsrin sonuna təsadüf etdi və əvvəlkilər kimi o da müvəffiqiyətsizliklə nəticələndi.

Qərbi Avropa üçün səlib yürüşlərinin nəticələri. Səlib yürüşləri nəinki hərbi yürüşlər, hətta katolik kilsəsi tərəfindən təşkil olunmuş siyasi bir kampaniya kimi də məglubiyətə uğradı. Artıq ikinci yürüşdən sonra kəndlilər səlib hərəkatının yüksək missiyasına inamlarını itirdilər, çünki “Müqəddəs torpaq”da da onlar feodalların özbaşinalıqlarına məhkum olunmuşdular. Kəndlilər azadlığı və torpağı qurbətdə axtarmaqdansa, onları öz vətənlərində əldə etmək uğrunda mübarizə aparmağı üstün tutdular. Artıq feodallarda da yeni yürüşlər təşkil etməyə maraq qalmamışdı. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, XIII əsrin sonunda Avropada dövlətlər arasında uzunsüren müharibələr başlandı və feodallar öz qüvvələrini istifadə etmək yolunu tapdı. İkincisi, təsərrüfat və əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə mülklərdə kəndlilərdən alınan gəlirlər artırdı. Feodal-lara “xəyalı ideyalar”ın arxasında dünyanın o biri başına getməkdənə, öz ölkələrində qalmaq daha çox sərf edirdi. Bundan başqa, xarici aləmdə də dəyişikliklər baş verdi.

Məbəd cəngavərləri, yoxsa bankırlar?

Səlib yürüşləri tarixinde rahib cəngavər birliklərinin (ordenlərin) yanmasına diqqətəlayiq məqamlardan biridir. Onlardan biri Məbəd cəngavərləri ordeni idi.

Bu ad onların ilk iqamətgahının Qüdsdə Süleyman məbədinin yerində yerləşməsi ilə bağlı idi. Avropana onları tampliyerlər ("məbədçilər"; fr. temple (məbəd) sözündən) adlandırrırdılar. Onların nizamnaməsində yazılmışdı ki, tampliyerlər "Qüdsə ziyarətə gedən zəvvarları oğru və quldurların başqınlarından müdafiə etməli idilər". Lakin bu rahib-cəngavərlər də tezliklə öz dini həvəslərini itirib maddi mənfeətə daha böyük önməyə verdilər. Şərqdə ticarətin incəliklərini mənimşəyen tampliyerlər böyük sərvətlərə yiyləndilər.

Məsələn, monqol yürüşlərinin nəticəsində Yaxın Şərq tamamilə talan edildiyindən Avropa feodalları üçün artıq cəlbedici qənimət mənbəyi hesab edilmirdi. Ən əsası o idi ki, "xaç" və "aypara" arasındaki mübarizənin əsas mərkəzi Pireney yarımadasına keçmişdi. Burada Şərqə, səlib yürüşlərinin məntiqi davamı kimi, rekonkista* hərəkatı başlanmışdı.

* **Rekonkista** – müsəlman əhalinin Pireney yarımadasından qovulması məqsədilə XI–XV əsrlərdə aparılan hərəkat

Lakin Qərbi Avropanın inkişafı üçün səlib yürüşlərinin əhəmiyyəti çox böyük oldu. Bu yürüşlər Aralıq dənizində ticarətin inkişafına şərait yaratdı. Burada ərəb və Bizans tacirlərini iflasa uğradan Venesiya artıq öz inhisarını təsis etmişdi. Avroplılar Şərqdən parça, dəmir, dərman, üsullarını öyrəndilər.

Avropa etiket və gigiyena qaydalarını mənimşədi. Hamamda yuyunmaq dəbə düşdü. Tez-tez şahmat oynayan insanlara rast gəlmək olardı. Ən əhəmiyyətli məqam ise Şərqi ziyaret etmiş ve islam mədəniyyəti ilə tanış olmuş avroplıların xristianlığın bəzi ehməllərinə tənqidi yanaşması və tədricən dini mövhumatdan uzaqlaşması oldu. Bu da Qərbi Avropa xalqlarının mənəvi inkişafına şərait yaratdı.

👉 Sizcə, Səlib yürüşləri nəticəsində Qərbi Avropa ölkələrində hansı dəyişikliklər baş verdi?

Orta əsrlər Avropasında şəhərlərin inkişafı. Erkən orta əsrlərdə kəndlər sosial-iqtisadi cəhətdən şəhərlərdən üstün idilər. Antik dövrün şəhərləri tənəzzül dövrü keçirirdi. Romanın keçmiş əzəmətinin izlərini yalnız onun abidələrinin xarabalıqlarında görmək mümkün idi.

IX əsrin ortalarından başlayaraq şəhərlərdə müəyyən qədər canlanma başladı. Bu onların, Böyük Karlın imperiyasının parçalanmasından sonra yaranmış müstəqil feodal mülklərinin mərkəzlərinə çevrilmələri ilə bağlı idi. Lakin şəhərlərin əsl yüksəlişi X–XIII əsrlərə təsadüf edir. Buna Səlib yürüşləri təkan vermişdi. Həmin yürüşlər zamanı səlibçilər müsəlman Şərqişin şəhər həyatı, onun sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı texnikası ilə tanış oldular. Onlar orda əldə etdikləri təcrübə və bilikləri sonralar öz ölkələrində tətbiq etdilər.

👉 Səlib yürüşləri Qərbi Avropa şəhərlərinin yüksəlişinə nə kimi təsir göstərdi?

Məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan etibarən bütün kəndlərdə ev sənətkarlığı mövcud olub. Bu zaman kəndlilər özlərinə və öz ağalarına lazımlı olan bir çox əşyaları düzəldirdilər. Kənd ustaları ilə yanaşı, feodal malikanələrində öz ağalarının zövqünə uyğun məmulatlar hazırlaya bilən bacarıqlı ustalar da çalışırdılar. Lakin onlar malikanələrə bağlı idilər və hazırladıqları məhsullar bazar üçün nəzərdə tutulan əmtəə deyildi. Beləliklə, sənətkarlıq hələ uzun müddət ərzində Qərbi Avropada ağalıq edən natural təsərrüfatın tərkib hissəsi kimi qalmaq idi.

Feodal malikanələrindəki sənətkarlıq niyə natural təsərrüfatın tərkib hissəsi kimi qalırdı?

Sənətkarlıq vərdişlərinə yiyələnmiş kəndlilər getdikcə malikanələri müvəqqəti tərk etməyə və çörək pulu qazanmağa getməyə başladılar. Bu, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması üçün vacib bir şərt oldu. Peşəkar sənətkarlığın qəti şəkildə formalasmasına yeni, təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı üsulları şərait yaratdı. Onların istehsalı üçün mürəkkəb avadanlıq, həmçinin xüsusi bilik və vərdişlər tələb olunurdu. Bütün bunlar ixtisaslı ustaların yaranmasına imkan verdi. Sənətkarlıqla məşğul olmaq həmin ustalar üçün peşəyə çevrildi. XI–XIII əsrlərdə sənətkarların çoxu kəndləri tərk etməyə başladılar, çünki orada qazanc imkanları kəndlilərin yoxsulluğu üzündən məhdud idi. Öz məhsullarının satıla bilməsi üçün onlar şəhərlərdə məskunlaşırırdılar. Bununla da antik şəhərlər yenidən dirçəlir və yeni şəhərlərin əsası qoyulurdu.

Şəhərlərin yüksəlmişinə və onların sakinlərinin sayının artmasına kəndlilərin feodal zülümünə qarşı mübarizəsi də səbəb olurdu. Malikanələrindən qaçmış təhkimli kəndlilər sənətkarlar və tacirlərlə birlikdə formalasınca olan şəhərlərin ilk sakinləri oldular.

İlk orta əsr şəhərlərinin yaranmasının əsas səbəblərini göstərin.

Şəhərlərin yaranması Qərbi Avropa ölkələrinin inkişafında böyük dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Birincisi, şəhərlə kənd arasındakı əmək bölgüsü, onlar arasındaki mübadilənin genişlənməsi. Bu zaman şəhərlilər kəndliləri sənətkarlıq məmənliyi, onlar isə şəhər əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz edir, beləliklə də, şəhərlər kəndləri əmtəə-pul dövriyyəsinə cəlb edirdi.

İkinci, kəndlilərdə pulun olması ilə feodalər onları qismən pul töycüsünə keçirirdilər; bu, kəndlilərin istismarını gücləndirir, nəticədə kəndli çıxışları da genişlənirdi.

Üçüncüsü, sex sənətkarlığı şəhərlərdə sənaye istehsalının əsas forması oldu: sexlər uzun müddət ərzində texniki təcrübəni və istehsal prosesini təmin edirdilər.

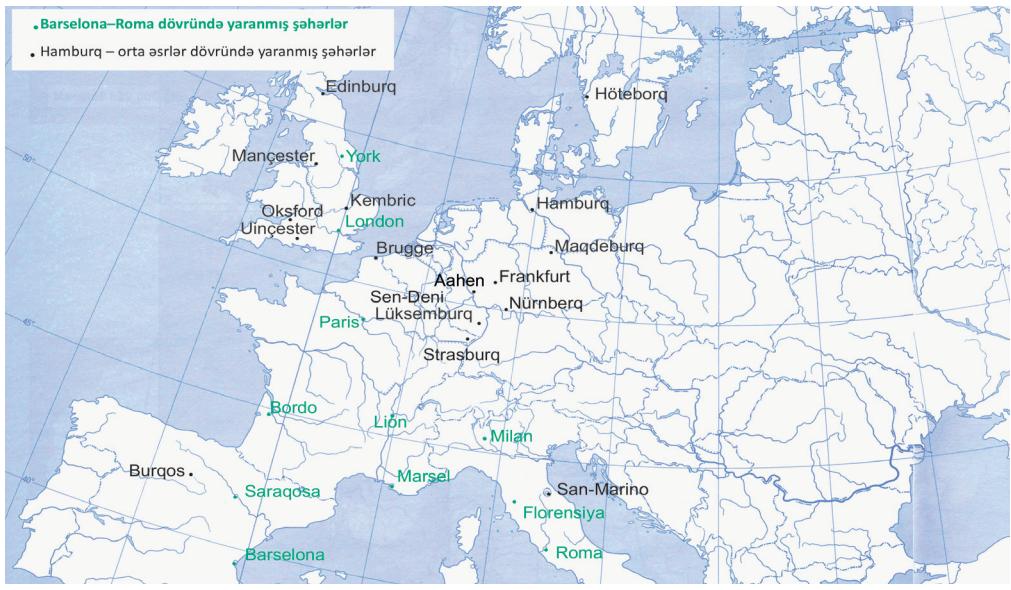
Dördüncüsü, şəhərlərin inkişafı beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün geniş imkanlar açırdı: bu zaman Avropa ticarətinin iki rayonu formalasdı. Onlardan Aralıq dənizinin sahilərində olan ikincisi, əsasən, Bizans və müsəlman Şərqi ilə və sitəçi ticarəti həyata keçirirdi. Şimal dənizinin sahilərində olan ikincisi öz bölgəsində istehsal olunan məhsulların mübadiləsi ilə məşğul olurdu. Avropada beynəlxalq ticarət inkişaf etdikcə, müxtəlif pul əməliyyatları ilə məşğul olan bankaların və iri topdansatış ticarət əməliyyatları həyata keçirən yarmarkaların meydana gəlməsi prosesi də güclənirdi.

Brügge şəhərinin yaranması

“...qəsrin sakinlərinin tələb və ehtiyaclarının ödənilməsi üçün onun köpüsünün qapılarına tacirlər..., sonra ticarət işlərini aparanların qidalanması və siğınacaq tapması üçün qonaq evlərinin sahibləri axışmağa başladılar. Onlarda “körpünün yanına gedək” sözlərini demək adətə çevrildi. Burada yaşayış məskəni elə genişləndi ki, tezliklə indiyədək adı danışqda köprü adını daşıyan (axı onların dilində “Brügge” köprü deməkdir) böyük şəhər yarandı.”

Orta əsr qəsrlərinin şəhərlərə çevrilməsində hansı amil mühüm rol oynamışdır?

Qərbi Avropa şəhərləri

Beşinci, feodal-senyorların torpaqlarında yaranan şəhərlərin artması, onların iqtisadi və siyasi fəallığının güclənməsi orada yaşayan əhalinin senyordulara qarşı mübarizəsinə gücləndirdi. Onların bəziləri azad şəhər-*kom-muna** hüquqlarına nail oldular, bu da feodalizm quruluşunun dayaqlarına sarsıcı zərbə vuraraq onun sonrakı böhranının əsasını təşkil etdi.

Altıncısı, şəhərlərin yaranması avropalıların dünyagörüşünü, dünyaya baxışını genişləndirdi və mədəniyyətini inkişaf etdirdi, bu da bütövlükdə Avropa cəmiyyətinin inkişafına şərait yaratdı. Bütün bu dəyişikliklər tezliklə Qərbi Avropa tarixinin sonrakı inkişafında öz əksini tapdı.

Qərbi Avropanın inkişafında şəhərin yaranması ilə hansı dəyişikliklər baş verdi?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Katolik kilsəsinin Şərqi doğru yürüşlər təşkil etmasının məqsədlərini müəyyən edin.
2. Səlahəddin Əyyubinin həyatı və fealiyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.
3. Bizans imperiyasının Dördüncü səlib yürüşündən əvvəlki və sonrakı beynəlxalq vəziyyətini müqayisə edin.
4. Cədvəli doldurun:

Səlib yürüşlərinin tənəzzülünün səbəbləri:

daxili	xarici
5. İslam sivilizasiyası ilə əlaqələr nəticəsində avropalıların əldə etdikləri ən mühüm nailiyətləri müəyyənləşdirin. 6. Peşəkar sənətkarlığın formallaşmasının başlıca mərhələləri barede ümumileşdirmə aparın. 7. Müasir Qərbi Avropanın xəritəsini gözdən keçirin. Siz görəcəksiniz ki, bir çox yer adları oxşar tərkib hissələrinə malikdir. Məsələn, "burq" – almanca "qala", "furt", yaxud "Fort" – almanca və ingiliscə çay keçidi, "bric" – ingiliscə "körpü", "chester" latınca "düşərgə", "san, sen, sankt" – latınca "müzqəddəs" sözlərdəndir. Əldə edilmiş məlumatı ümumiləşdirin və Qərbi Avropanın orta əsr şəhərlərinin harada yaranması haqqında nəticə çıxarıın.	

* **Kommuna** – senyordan özü-nüdərə hüququnu alan şəhər icması

QƏRBİ AVROPADA MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ DÖVLƏTLƏRİN YARANMASI

AÇAR SÖZLƏR

- parlamentlilik
- "Dəmir kral"
- "Qiyamət kitabı"
- "Böyük azadlıqlar xartiyası"

XI–XV əsrlər klassik feodalizm dövrü adlanır. Bu dövrdə Qərbə Avropada feodal münasibətlərinin tam möhkəmlənməsi ilə yanaşı, mərkəzləşdirilmiş silki monarxiyaların və müasir parlamentliliyin* əsaslarının təşəkkülü də baş vermişdi.

Fransada siyasi mərkəzləşmənin başlanması

XI–XII əsrlərdə Fransada feodal dağınıqlığı davam edirdi. Hakimiyyətdə olan Kapetinqlər sülaləsinin *domenini** qüdrətli hersoq və qrafların mülkləri əhatə edirdi. Bununla yanaşı, ölkənin böyük hissəsi İngiltərə krallarının əlinde idi. Bütün bu amillər ölkənin inkişafını ləngidirdi. Buna görə də Kapetinqlər sülaləsinin siyaseti həmin amillərin aradan qaldırılmasına yönəlmüşdi. Bu mübarizədə krallar katolik kilsəsinə, cəngavərlərə və güclənməkdə olan şəhər-kommunalara arxalanırdı. Onların köməyi ilə XIII əsrдə Kapetinqlər üsyancı senyorlara qalib gəldilər. İngiltərə ilə müharibə də uğurla nəticələndi. Həmin əsrдə bağlanmış Paris sülhünə əsasən, İngiltərə kralı Fransada olan torpaqlarının eksəriyyetindən imtina etdi.

2) Nə üçün Kapetinqlərin siyaseti feodal senyorlarından fərqli olaraq, kilsə, cəngavərlər və şəhər icmaları tərəfindən dəstəklənirdi?

* Parlamentlilik – dövlət idarəciliyində rəhbər mövqeyinin parlamente məxsus olduğu siyasi sistem

* Domen – kralın irsi torpaq mülkiyyəti

"Məlum olduğu kimi, kralların uzun əlleri var..."

"Kralların müqəddəs borcu – saysız müharibələrlə ölkəni dağıdan, qarətlə məşğul olan, kasibləri məhv edən, kilsələri viran qoyan zalimlərin qətiyyətə qarşısını almaq... Belə zalimlərdən biri – şiddətli başkəsen Tomas Marldir. Onları (qalaları) ejdaha yuvalarına və quldurların məkanına çevirirək o, bütün etrafı yandırır və qarət edirdi. Həmin (kilsə məclisinin – red.) xahişi əsasında kral möhkəm müdafiə olunan Kresi qəsrinə yaxınlaşdır onu gözlənilmədən zəbt etdi. Bu qəsrə dağıtdıqdan sonra o, ölkədə çoxdan gözlənilən sülhü bərqərər etdi. Gördüyünüz kimi, kralların uzun əlleri var..."

VI Lüdoviqin yaxın adımı Suquerinin əsərindən parça
(XII əsrin birinci yarısı)

3) Mənbədən verilmiş parçada nədən bəhs olunur?

Kral domeninin genişlənməsi ilə yanaşı, bir sıra inzibati islahatlar da keçirilməyə başladı. Mərkəzi hakimiyyət bir neçə idarəyə saxələnən Kral şurasının əlində cəmləndi. Ayrı-ayrı vilayətləri kral canişinləri idarə edirdi. Məhkəmə, vergilərin toplanılması və yerli qoşunun yığılması onların səlahiyyətinə daxil idi. Məmurları təyin edərkən krallar universitetlərdə "Roma hüququnu" öyrənən şəxslərə üstünlük verirdilər. Onlar, əsasən, şəhər sakinləri idilər.

 Kral hakimiyyəti ilə şəhərlər arasındaki ittifaqı hansı fakt əsasında sübut etmək olar?

Öz sələflərinin siyasetini IV Gözəl Filipp (1285–1314) davam etdirmişdir. O, Fransanın böyük hissəsini birləşdirdi. Lakin nə qədər cəhd etsə də, Flandriyanı tabe edə bilmədi. Fransız işğalını Flandriya öz iqtisadiyyatı üçün təhlükəli hesab edirdi, çünkü onun toxuculuq sənəti İngilterədən gələn yuna əsaslanırdı. İqtisadi maraqlar Flandriyanın İngiltərə ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu.

Flandriya uğrunda müharibə Fransanın xəzinəsini boşaltmışdı. Buna görə IV Gözəl Filipp onu qısa müddətdə doldurmaq isteyirdi. O, Roma papasından icazə almadan fransız ruhanilərinə vergi qoymuşdu. Buna cavab olaraq papa kralı kilsədən ayırmalı hədələdi. Bu münaqişənin təhlükəli olduğunu başa düşən IV Gözəl Filipp 1302-ci ildə ilk dəfə Baş Ştatları çağırıldı. Bu, ölkədə mərkəzləşdirilmiş silki monarxiyanın yaradılması istiqamətində ən ciddi addım oldu. Məhz Baş Ştatlar krala kilsə hakimiyyətinin alılıyini təsdiq etməyə çalışan papaya zərbə endirməkdə kömək etdi. Məharətlə təşkil olunmuş kampaniyanın nəticəsində katolik kilsəsinə "dəmir kral" IV Gözəl Filippin itaətkar alətinə dönmüş təzə bir papa başçılıq etməyə başladı.

İngiltərədə siyasi mərkəzləşmənin başlaması. 1066-ci ildə normanların işgali nəticəsində İngilterədə taxta I Vilhelm çıxdı. O, kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsi istiqamətində ilk addımlar atdı. Birinci növbədə, o, anqlosaks zadəganlarının torpaqlarını müsadirə edərək onların 1/7 hissəsini özü mənimsədi, qalan hissəsini isə baronların arasında bölüşdürdü. Onların malikanələri İngiltərənin müxtəlif qraflıqlarında yerləşirdi. İkinci, nəinki kralın vassalları, hətta onların da vassalları krala sədaqət andı işməli, hərbi xidmət keçməli və torpağa varis olanda vergi verməli idilər.

 Nə üçün əvvəller hökmərlər üzərində asanlıqla qələbə qazanan papalar IV Gözəl Filippə mübarizədə məğlub oldular?

Baş Ştatların icası

"Borcunu artıqlaması ilə qaytarlığı"

IV Gözəl Filipp tarixdə Tampliyerlər ("məbədcilər") Ordeninə divan tutması ilə yadda qalmışdır. Bu təşkilat çoxdan Avropada ən böyük maliyyə müəssisəsinə çevrilmişdi. Onun müstəriləri sırasında Fransa kralı da var idi, o, "Xristosun xidmətçiləri"నə böyük məbləğdə pul borclu idi. IV Gözəl Filipp borcunu çox orijinal şəkildə qaytarlığı: orden bidətdə ittihəm olundu və ona divan tutuldu, yüzlərlə rahib-cəngavərlər tonqaldala yandırıldı. Ordenin əmlakı isə müsadirə olunub kral xəzinəsinə daxil edildi.

1086-ci ildə I Vilhelm İngiltərədə əhalinin və onların əmlaklarının siyahıya almasını həyata keçirdi. İnsanlar bu tədbiri qeyri-adi dərəcədə dəhşətlə qarşıladı və siyahıyaalmanın nəticələrini əks etdirən kitabı "Qiyamət kitabı" adlandırdılar. Bu tədbirin nəticəsində azad kəndlilərin böyük hissəsi təhkimli kəndlilərə çevrildi.

XII əsrin ikinci yarısında kral hakimiyyətinin nüfuzu daha da artdı. Bu, II Henrixin islahatları ilə bağlı idi. Məhkəmə islahatına görə, hər cəngavər, şəhər sakini və azad kəndli yerli baron məhkəməsinə məhəl qoymayaraq birbaşa kral məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Ən əsası – andlı iclaşçıların məhkəməsi tətbiq olunmağa başladı. Bu məhkəmədə ittiham edilən şəxslərə ittiham və ya bəraət hökmü çıxaran xüsusi münsiflər heyəti var idi. Belə məhkəmələr bu gün də bir sıra demokratik ölkələrdə mövcuddur.

Uzun sürən müharibələr herbi islahatın keçirilməsini tələb edirdi. Bu islahata görə, cəngavərlərin ildə bir neçə günlə məhdudlaşan hərb xidməti "qalxan pulları" adlanan verginin ödənilməsi ilə əvəz olundu. Bu verginin yığılması muzdlu qoşunun tətbiqinə keçməyə imkan yaratdı. Belə orduda *muzda* görə hərb xidməti ilboyu aparmağa razı olan cəngavərlər xidmət edirdi.

 II Henrixin islahatları feodal zadəganlarının vəziyyətinə necə təsir göstərmüşdi?

Mərkəzləşmə prosesi kral və baronlar arasında sərt mübarizə ilə müşayiət olunurdu. 1215-ci ildə baş vermiş üsyən nəticəsində kral "Böyük azadlıqlar xartiyası" adlanan sənədi imzalamaya məcbur oldu. Bu sənəddə ölkənin müxtəlif azad təbəqələrinin maraqları öz əksini tapdı. Xartianın maddələrindən birinə görə, əsasən iri feodallardan ibaret olan krallığın şurası yaradıldı. Bu şura 1265-ci ildə yaradılan İngiltərə parlamentinin sələfi idi. XIV əsrde parlamentin əsas səlahiyyətləri müəyyənləşdirildi. Parlament vergilərin təsdiqi ilə yanaşı, qanunlar vermək və siyasi işlər üzrə məhkəmə aparmaq səlahiyyətlərinə malik idi. 1343-cü ildən parlament iki palataya bölündü: lordlar palatası və icmalar palatası. Parlamentin bu cür quruluşu müəyyən dəyişikliklərlə bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır.

 Xartiya İngiltərənin siyasi inkişafına nə kim təsir göstərmüşdi?

Andlı iclaşçıların məhkəməsi

"Böyük azadlıqlar xartiyası"ndan

"1. ...İngilis kilsəsi azad olmalı və onun hüquq və azadlıqları tam şəkildə öz ixtiyarında olmalıdır.

12. Nə "qalxan pulu", nə də ki müavinət krallığımızın ümumi şurasının qərarı olmadan yiğilmamalıdır.

13. Həm London, həm də başqa şəhərlər bütün ənənəvi azadlıqlara və öz müstəqil adətlərinə malik olmalıdır.

14. Krallığın ümumi şurasının təşkili üçün biz arxiyepiskopların, yepiskopların, abbatların, qrafların, böyük baronların və bizdən birbaşa mülkünü alan cəngavərlərin çağırılmasını əmr edirik.

16. Heç kim öz feoduna görə ona qanunla düşən xidmətdindən artıq xidmət etməyə məcbur olunmamalıdır.

39. Heç bir azad insan eyni hüquqlu insanların qanuni hökmü olmadan, ya da ki qanundan kənar tutularaq həbsxahada saxlanıla və ya öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

61. Baronlar bütün krallıqdan istədikləri 25 baron seçməlidirlər ki, onlar kral tərəfindən onlara bağışlanmış hüquq və azadlıqları var gücləri ilə qoruyub saxlamalıdırular".

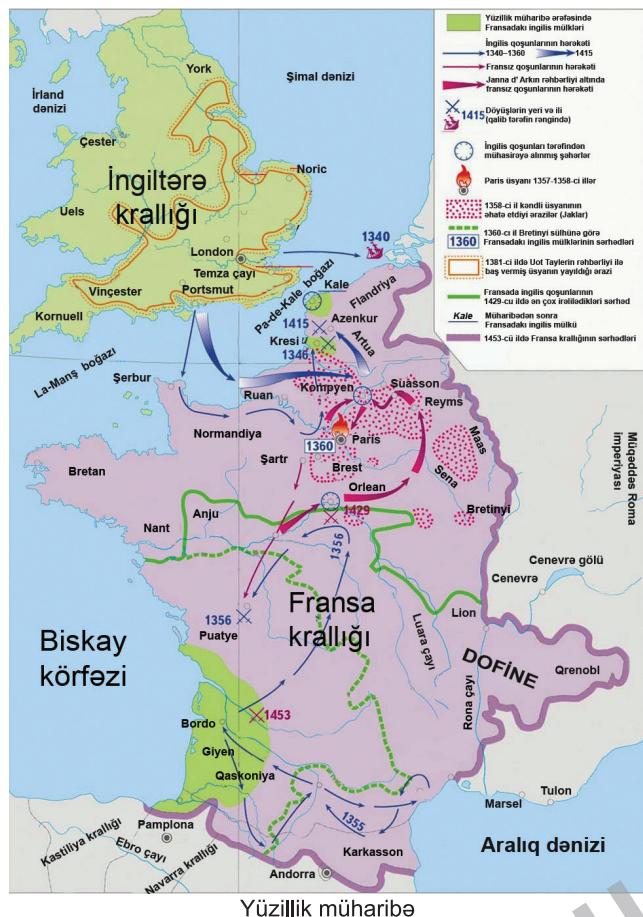
 Xartianın göstərilən maddələri hansı silklərin maraqlarını qoruyurdu?

Yüzillik mührabə. 1328-ci ildə Fransada Kapetinglər sülaəsinin hakimiyəti başa çatdı. Onu qohumluğu olan Valua sülaləsi əvəz etdi. Tez bir zamanda IV Gözəl Filippin qız tərəfindən olan nəvəsi – İngiltərə kralı Fransa taxtına iddiasını qaldırdı. Lakin iki ölkə arasında "Yüzillik mührabə"-nin (1337–1453) başlanmasının səbəbləri, əsasən, taxt uğrunda mübahisələrlə yanaşı, İngilterənin Fransada itirdiyi əraziləri qaytarmaq istəyi, bir də "Flandriya məsələsi"nin kəskinləşməsi oldu.

Kresi və Puatye yaxınlığında ingilislərin qələbəsi Fransanın şimal-qərb hissəsinin işğalına gətirib çıxardı. Həmin ərazilər qarət olundu. İngilterənin özündə də müharibənin uzun müddət davam etməsi vergilər və feodal zülmünə artırdı. Feodal zülmünə cavab olaraq Fransada (1358-ci ildə Jakeriya üşyani) və İngiltərədə (1381-ci ildə Uot Tayler üşyani) kəndli üşyanları baş verdi. Bu üşyanlar yatırılsada, kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi prosesi sürətləndi.

"Yüzillik mührabə" isə davam etməkdə idi. 1415-ci ildə ingilislər Azenkur yaxınlığında Fransa ordusunu darmadağın edib, Parisi tutdular. Burqundiya hersoquğun Ingiltərə tərəfinə keçməsi də Fransanın vəziyyətini artıq dərəcədə çətinləşdirdi. Bu vaxt taxt uğrunda gedən mübarizə də kəskinləşdi: bir tərefdən azyaşlı İngiltərə kralı Fransanın hökmədarı elan olundu, digər tərefdən isə Fransa şahzadəsi Karl öz hüquqlarının tanınmasını tələb edirdi.

1428-ci ildə ingilislər Orleansı mühəsirəyə aldılar. Vəziyyət çox gərgin idi. Orleansı şəhərində Fransanın və fransız xalqının taleyi həll olunmalı idi. Yalnız möcüzə Fransanı xilas edə bilərdi. Bu möcüzəni Janna d'Ark yaratdı. Onun mübarizəyə alovlu çağırışları ölkədə misli görünməmiş vətənpərvər ruh yüksəlişine təkan verdi. Bu xalq müqavimətinin nəticəsində Orleansı azad edildi və VII Karlın Reyms şəhərində ənənəvi tacqoyma mərasimi keçirildi. Jannanın nüfuzundan narahat olan zadəganlar ona xəyanət etdilər. Nəticədə burqundalar Jannanı əsir alıb ingilislərə satdılar. Janna kilsə məhkəməsinin qərarı ilə 1431-ci ildə Ruan şəhərində inkvizisiya tonqalında yandırıldı. Lakin Jannanın ölümü ingilislərə kömək etmədi. Fransız xalqının vətənpərvər coşusu, Burqundiya hersoquğun Ingiltərə ilə ittifaqının pozulması və nəhayət, İngiltərənin özündə feodal hərc-mərdliyi onun möglubiyyətini yaxınlaşdırıldı. 1453-cü ildə müharibə Fransanın qələbəsi ilə nəticələndi.

Yüzillik mührabə

 Sizcə, göstərilən səbəblərdən hansı İngiltərənin “Yüzillik müharibə”də məğlub olmasının əsas səbəbi olmuşdu?

Qərbi Avropa “Yüzillik müharibə”dən sonra. XV əsrin ikinci yarısında İngiltərə və Fransada siyasi mərkəzləşmənin axırıncı mərhələsi başlamışdı. Ölkənin ikisində də həmin mərhələdə mərkəzləşmənin tərefdarları və əleyhdarları arasında mübarizə keşkinləşmişdi. Fransada mübarizə kral XI Lüdoviq və müttəfiq feodalların başında duran Burqundiya hersoqu Cəsaretlü Karl arasında gedirdi. Döyüslərdə uğur qazana bilməyən XI Lüdoviq aldatma, hədə-qorxu, fitnəkarlığın köməyi ilə öz məqsədinə çata bildi. Feodalların birləşmiş qüvvələri parçalandı, Karl isə öldürdü. XV əsrin sonunda Fransanın siyasi birləşməsi artıq başa çatdı. Ölkədə XI Lüdoviqin vaxtında həlledici dəyişikliklər baş verdi. O, dövləti çoxsaylı məmurların köməyi ilə idarə edərək Baş Ştatları getdikcə az çağırırdı. Bunların hamısı Fransanın mütləq monarxiya yaranması istiqamətində hərəkət etməyə başladığını göstərirdi.

İngiltərədə isə “Yüzillik müharibə”dən sonra tarixdə “Al qızılğül və aq qızılğül müharibəsi” adını alan daxili müharibə (1455–1485) başlandı. Bu, iki rəqib sülalə ətrafında birləşən iki qrup zadəganların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi idi. Müharibə İngiltərənin köhnə zadəganlarının əksəriyyətinin həlak olması və Tüdor sülaləsinin (1485–1603) hakimiyyətə gelmesi ilə nəticələndi. Sülalənin banisi olan VII Henrixin hakimiyyəti illərində icmalar palatasının hüquqları məhdudlaşdırıldı. Beləliklə, İngiltərədə də siyasi quruluş Fransada olduğu kimi yeni bir formaya düşməyə başladı.

 XV əsrin sonunda İngiltərə və Fransada bərqərar olmağa başlamış siyasi quruluşun yeniliyi nədə idi?

Pireney yarımadasında rekonkista nəticəsində İspaniya və Portuqaliya krallıqları yarandı. XV əsrin sonunda bu iki dövlətin daxili həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi. Krallar irsi zadəganları hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq onları xidmət edən zadəganlarla əvəz etdi və *korteslərin** rolunu azaltdılar.

* **Korteslər** – İspaniya və Portuqaliyada silki nümayəndəli hakimiyyət orqanları

Almaniya və İtaliyanın böyük bir hissəsi, daha əvvəl olduğu kimi, knyazlıq və azad şəhərlərin toplusundan ibarət olan Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində idi. Həmin imperiyada nə ümumi qanun, nə də ki ümumi məhkəmə var idi.

 Almaniya və İtaliyanın siyasi quruluşu Qərbi Avropanın digər ölkələrinə nə ilə fərqlənirdi?

XVI əsrin əvvəlində Avropa ölkələri siyasi və sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif səviyyəsində idi. Bu o demək idi ki, onların qarşısında müxtəlif vəzifələr dururdu.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İngiltərənin normanlar tərəfindən işğal olunmasının hansı nəticələri olmuşdur?
2. “Yüzillik müharibə”dən qabaq Fransa və İngiltərədə kral hakimiyyətinin möhkəm-ləndirilməsinə yönəlmüş addımları ardıcıl səkkildə sadalayın.
3. XIII–XV əsrlərdə İngiltərədə parlament quruluşunun yaranma və inkişaf etməsinin mərhələlərini araşdırın.
4. Janna d'Ark haqqında təqdimat hazırlayıın.
5. “Yüzillik müharibə”dən sonra Fransa və İngiltərədə baş verən siyasi proseslərin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirin.

AÇAR SÖZLƏR

▪ Nizamiyyə	▪ Marko Polo
▪ Ömər Xəyyam	▪ Mikelancelo
▪ Uluqbəy	▪ universitet
▪ Mahmud Kaşgari	▪ Leonardo da Vinçi

XIII əsrə qədər islam intibahı dünya sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr versə də, orta əsrlərin sonunda vəziyyət dəyişdi. İntibah dövrü hesab edilən XIV–XVI əsrlərdə Avropana mədəniyyəti bəşər sivilizasiyasına elmi kəşflərlə yanaşı, incəsənət inciləri də baxış etdi.

Elm və təhsil. Şərqiñ elm və mədəniyyət sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etməsi daha çox VIII–XIII əsrləri əhatə edən islam intibahı dövrünə aiddir.

Böyük Səlcuq Sultanı Alp Arslanın dövründə – XI əsrde Bağdadda açılmış ali mədrəsə dövrünün ilk universitetlərindən biri hesab edilir. "Nizamiyyə" adlanan bu universitetdə dini elmlərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat və astronomiya da tədris olunurdu.

XI–XII əsrlərdə dövrün dahi şairi, riyaziyyatçısı, astronomu və filosofu hesab edilən Ömər Xəyyam yaşayıb-yaratmışdır. O, İsfahan rəsədxanasının başçısı olmuşdur. Onun astronomiya ilə bağlı tərtib etdiyi 100-dən artıq ulduzun adının verildiyi "Məlikşah cədvəli" kataloqunun ancaq müəyyən hissəsi müasir dövrdə gəlib çatmışdır. Ömər Xəyyam I Məlikşahın şərəfinə "Cəlali təqvim" tərtib etmiş, orada Yerin Günəş ərafında fırlanması fikrini irəli sürmüştür.

Ömər Xəyyam

?*Qədim dövrlərə aid hansı təqvimlər haqqında məlumatınız var?*

Ayın xəritəsinə adı daxil edilmiş böyük türk astronomlarından biri də Uluqbəydir. Böyük türk alimi Uluqbəy XV əsrde Səmərqənddə hündürlüyü 55 m olan dövrünün ən məşhur rəsədxanasının yaradıcısıdır.

XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşgari 1077-ci ildə "Divani-lüġet-it-Türk" əsərini yazmış və türk xalqlarının yaşadığını ərazilərin təsvirini verən ilk xəritəni öz əsərinin sonuna əlavə etmişdir.

Osmanlı admiralı Piri Rəis 1513-cü ildə dövrünün böyük xəritəsini çəkmiş və hətta bu xəritəyə Amerika qıtəsini də daxil etmişdir. Göründüyü kimi, türk alimləri Amerika qıtəsinin varlığından xəbərdar idilər.

Uluqbəyin rəsədxanası

Piri Reisin xəritəsi

Piri Reis

Çində XI əsrde barıt, XII əsrde metal top ixtira edilmişdi. XI–XV əsrlərdə Qərbi Avropada mədəniyyət sahəsində böyük irəliləyişlər baş verdi. Bunun səbəblərindən biri də avropalıların səlib yürüşləri zamanı Şərqi – İsləm sivilizasiyası ilə təmasda olmaları və xeyli yeni məlumatlar əldə etmələri idi. Səlib yürüşləri başa çatdıqdan sonra da avropalıların Şərqi ölkələrinə marağının azalmadı. XIII əsrde venesiyalı tacir və səyyah Marko Polo Uzaq Şərqi səyahət edərək uzun illər Çində yaşamışdır. Onun Asiya ölkələrindən bəhs edən əsərləri uzun müddət avropalıların həmin ölkələr haqqında təsəvvürünü müəyyən etməsinə, coğrafiya xəritələrinin çəkilməsinə zəmin yaratmışdır.

- Mahmud Kaşgari öz əsərinin məqsədini necə müəyyənələşdirmişdi?
- Sizcə, Marko Polonun Çində yaşamasının səbəbi nə idi?

Kilsə məktəbləri artıq şəhər özünüdərə orqanlarının və kral sarayının savadlı adamlara olan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Ona görə də dünyəvi məktəblər açılır, ilk ali məktəblər meydana gəldi. XII əsrde Qərbi Avropada universitetlər yaranmağa başladı: ilk universitet XII əsrde İtaliyada açılmış Boloniya universiteti oldu. Bu universitetdə, əsasən, hüquq, təbabət və incəsənət elmləri tədris olunurdu. Ən qədim ali məktəblərdən biri olan Paris Universiteti 1200-cü ildə öz hüquqlarının qanuniləşdirilməsi haqqında kraldan fərman almışdır.

- Orta əsrlərdə yaranmış hansı Avropa universitetləri hazırda öz fəaliyyətlərini davam etdirir?

XIII əsrde İngiltərənin Oksford Universitetinin professoru Rober Bekonun "Böyük əmək" əsərini o dövürün ensiklopediyası adlandırmışdır.

XV əsrde teleskopdan göy cisimlərini müşahidə edən venesiyalı Galileo Galilei yeni keşflər etdi. O, Nikolay Kopernikin və Cordano Brunonun Yerin Günəş ətrafında fırlanması haqqında təlimini təsdiqlədi.

Divani-lüğət-it-Türk

Mahmud Kaşgari

"Bu kitabı mən əlifba sırası ilə tərtib etmişəm, onu atalar sözleri, məsəllər, şeirlər... və nəsrdən verilmiş parçalarla zənginləşdirmişəm. Mən çətinin sadələşdirdim, aydın olmayıni aydınlaşdırırdım və illərə işimi davam etdirdim. Mən türklərin oxuduqları şeirlərdən parçaları, onların xoşbəxt və bədbəxt günlərdə istifadə etdikləri məsəlləri kitabımı sépmişəm ki, oxucuları bu xalqın təcrübə və bilikləri ilə tanış edim".

Marko Polo

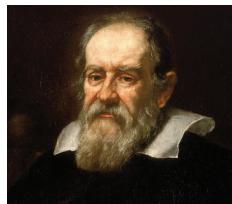

Paris universiteti

Elmi biliklərin çoxalması, savadlı insanlara ehtiyacın olması kitablara olan tələbatı artırırırdı. **1445-ci ildə Almaniyada İohann Qutenberq ilk mətbəə açdı.** Onun çap etdiyi ilk kitab “İncil” idi. Bu ixtiradan sonra kitab çapı tədricən bütün Avropaya yayıldı və biliklərin daha sürətli və geniş yayılmasına şərait yaratdı.

Roger Bekon

Qalileo Qaliley

Nikolay Kopernik

Cordano Bruno

İncəsənət. XIV əsrda İtaliyada yaranmış və özündə humanist ideyaları əks etdirən İntibah mədəniyyəti qısa müddət ərzində bütün Qərbi Avropaya yayıldı. İntibah dövrünün fərqləndirici xüsusiyyəti mədəniyyətin yeni, dünyəvi xarakter alması, insanı və onun əməllərini ön plana çıxarması idi. Antik mədəniyyətə maraq yenidən artmış, sanki onun dirçəlişi baş vermişdi.

QUESTION MARK **Azərbaycanda İntibah dövrü hansı əsrləri əhatə edir və onun hansı nümayəndələrini tanıyrısize?**

İntibah mədəniyyətinin mərkəzi İtaliyanın Florensiya şəhəri idi. Roma, Venesiya və Milan şəhərləri də öz sənətkarları ilə məşhur idi.

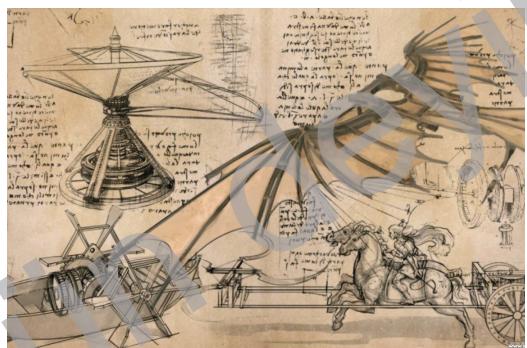
İtaliya intibahının ən böyük nümayəndələrindən biri olan dahi rəssam Leonardo da Vinçinin (1452–1519) “Mona Liza” (“Cokonda”) əsəri bütün dünyada məşhurdur. Leonardo da Vinci dövrünü bir neçə əsr qabaqlayaraq paraşütün, vertolyotun, dalğıcı kostyumlarının və sualtı qayığın maketini işləyib hazırlamışdı. O, insan bədəninin quruluşunu öyrənmək üçün meyitlər üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparırdı.

Leonardo da Vinci

“Mona Liza” (Cokonda)

Leonardo da Vinçinin ideyaları

Mikelancelo memar, hərbi mühəndis, şair, ilk növbədə isə heykeltəraş idi. O, Müqəddəs Pyotr məbəдинin nəhəng günbəzinin layihəsini hazırlamışdı. İntibah dövrünün dahi rəssamı və heykeltəraşı Mikelancelo “nəhəng” adlandırılan 5,5 m hündürlüyündə “David” heykəlinin müəllifidir. Tikintisində bir müddət Mikelancelo və Rafaelin iştirak etdiyi Müqəddəs Pyotr kilsəsi bu dövrün ən gözəl memarlıq nümunələrindən biridir.

QUESTION MARK **Hansi şəhərlərdə Müqəddəs Pyotr kilsələri olduğunu araşdırın.**

David heykəli

Müqəddəs Pyotr kilsəsi

1 Müsəlman Şərqində rəssamlığın inkişafının Qərbi Avropaya nisbətən geri qalmasının səbəbini müəyyən edin.

Şərqi ölkələrində incəsənət növlərinindən ən çox memarlıq inkişaf etmişdi. Hind-islam memarlıq abidələri içərisində XII əsrde Dehlidə inşa edilmiş Qüvvətül-islam məscidi, XIII əsrə isə Qütbədin Aybəkin əmri ilə inşa edilmiş 73 m hündürlüyü olan və kərpicdən tikilən Qütb Minar minarəsi xüsusilə seçilir.

Teymurun və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə XIV–XV əsrlərdə tikilmiş Səmərqənddəki Şahi-Zində məqbərə an-samblı Şərqi memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri sayılır.

İspaniyada Qranada əmirliyində hökmənlilik edən ərəblər XIII–XIV əsrlərdə müsəlman memarlığının ən gözəl incilərin-dən biri sayılan Əlhambra sarayını inşa etmişdilər.

Əlhambra

Osmanlı imperiyasının ən məşhur memarlarından biri Sinan Xoca XVI əsrde yaşa-yıb-yaratmışdır.

2 Qərb və Şərqi memarlıq abidələrinin ümumi cəhətlərini müəyyənleşdirin.

Ədəbiyyat. Orta əsr şəhərlərində şairlər xalq mahniları və rəvayətləri toplayır, ədəbi əsərlər yaradırlar. Avropada cəsur və alicənab cəngavər-lərin vəsf edilməsi geniş yayılmışdı. XII əsrde Fransada qələmə alınan “Roland haqqında nəğmə” ən məşhur cəngavər poeması sayılırdı. Əsərin qəhrəmanı Roland düşmənlərə qarşı mübarizə aparır, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərirdi. Öz senyoru qarşısında sədaqət andı içən Roland sonda həlak olur.

Şahi-Zində

Orta əsr şəhərlərində temsil və nağılları da çox se-virdilər. Fransada “Tülükü haqqında roman” poemasında müxtəlif heyvanların (ayı, canavar, tülükü, dovşan və s.) timsalında cəmiyyətin bütün təbəqələrinin xarakteri açılırdı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XI–XVI əsrlərdə Türk dünyasında mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən amillər hansılardır?
2. Bu dövrdə Şərqi mədəniyyəti bəşəriyyətə hansı inciləri bəxş etdi?
3. Qərbi Avropada və müsəlman şərqində yaranmış ali təhsil müəssisələrini müqayisə edin. Oxşar və fərqli tərəfləri müəyyənleşdirin.
4. İntibah dövri Avropa mədəniyyətinin nümayəndələri barədə referat hazırlayıın.

SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRÜN BAŞLANGIÇI

Orta əsrlərin son mərhələsi Avropada XV əsrin axıllarından başlayaraq yüz ilə yaxın davam etmişdi. Texnika sahəsində baş vermiş keşf və ixtiralar, əmək bölgüsünün artması, manufakturların meydana gəlməsi bu dövrü səciyyələndirən əsas əlamətlər idi. Yeni dövrün başlıca məzmununu isə müasir sivilizasiyanın təşəkkülü və kapitalizmin inkişafı təşkil edir.

Avropa ölkələrində kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə yeni təbəqələr – burjuaziya və muzdlu fəhlə sinfi yarandı. Sərvət hərisliyi avropalıları müstəmləkə işgallarına sövq etdi. Orta əsrlərin sonunda bəzi ölkələrdə mütləqiyət möhkəmlənsə də, Yeni dövrün ilk yüzilliklərində (XVI əsrin ikinci yarısı – XVIII əsr) inqilablar, çevrilişlər nəticəsində mövcud idarə sistemləri dağıldı. Bir sıra ölkələrdə respublikalar yarandı, konstitusiyalar qəbul olundu.

Asiya ölkələrində feodalizm quruluşu daha uzun müddət davam etdi. Həkimiyətlər dəyişir, böyük imperiyalar yaranır və dağılır, lakin ictimai həyatın forma və xüsusiyyətləri, idarə üsulları əvvəlki kimi qalırıdı. Bunlar Böyük Moğol və Osmanlı imperiyalarının tənəzzülünün əsas səbəblərindən idi.

AÇAR SÖZLƏR

- “95 tezis”
- “12 maddə”
- Lüter
- Protestant
- Kalvinizm
- Burjua respublikası

XV əsrin əvvəllərində katolik kilsəsini islah etmək zərurəti yaranmışdı. Bu, təriqətlərin sayının günü-gündən artmasına gətirib çıxarmışdı. Kilsə başçıları artıq təriqətçiləri inkvizisiya tonqalına gəndərməklə susdurmaqdə çətinlik çəkirdilər. XVI əsrin əvvəllərində isə Avropada katolik kilsəsinin əsaslarını sarsıdan və Qərbi Avropanın mənəvi dirçəlişinə yol açan azad fikirli bir şəxs meydana çıxdı.

Reformasiyanın başlanması. Almaniya orta əslərin sonlarında hələ də katolik kilsəsi üçün əsas gəlir mənbəyi idi. Güclü kral hakimiyyətinin mövcud olduğu Fransa, İngiltərə və İspaniyada kilsə xəzinəsinə yığılan vergilərin miqdarı kəskin şəkildə azalmışdı. İmperator hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində dağınqliq dövrü yaşayan Almaniyada isə papaların ölkəni qarət etməsi üçün geniş imkanlar açılmışdı.

XVI əsrin əvvəllerində alman şəhərlərinin meydan və bazarlarında “cennet qəbzələri”ni (indulgensiylər) satan rahiblərin səsləri daha ucadan eşidilirdi. Papanın elçiləri əhalini inandırmaq üçün iddia edirdilər ki, “kilsəyə pul ianə olunan kimi, günahkarın ruhu ərafədan* qurtularaq düz cənnətə düşəcək”. Onların sözlərinə görə, istənilən günahın bağışlanması böyük asanlıqla əldə etmək mümkün idi.

Vittenberq Universitetinin ilahiyyat professoru Martin Lüterin etiraz səsi ucalana qədər “Cənnət qəbzələri”nin satışı çox qızığın gedirdi. Lüterin azad ruhu kilsə ehkamlarının dar çərçivələrinə sıqmındı. İlahiyyatçı yazdı ki, “Günahkarın xilas olması – Allahın ona mərhəmet etməsidir”. İlk vaxtlar adı dini müzakirələr çərçivəsində kənara çıxmayan bu baxış Lüter tərəfindən Vittenberqde 1517-ci ilin oktyabrında saray kilsəsinin qapısına məşhur “95 tezis”in asılmasından sonra dəyişdi. Həmin tezislərdə o, Roma papasının əraf üzərində səlahiyyətini, həm də katolik kilsəsinin “Cənnət qəbzələri” satmaq hüququnu inkar edirdi. Lüterin tezisləri bütün Qərbi Avropanın dini reformasiya alovuna bürünməsində cəsarətli bir təkan oldu.

 Sizce, Lüterin baxışlarını dinə qarşı çıxmak kimi qiymətləndirmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.

21. ... “Cənnət qəbzələri”nin vasitəsilə insanın cəzadan azad olunaraq qurtula biləcəyini deyən təbliğatçılar yarılır..

36. Hər səmimi şəkildə tövbə etmiş xristianın günahları “Cənnət qəbzələri”ndən asılı olmayaraq, bağışlanır.

Lüterin 95 tezisi

* **Əraf** – dini inanclarla görə, cənətlə cəhənnəmin arasındaki yerdir. Ruhlar oradan cənnətə, ya da cəhənnəmə göndərilir.

Vittenberq kilsəsi

“Heç nədən imtina edə bilmərəm, çünki vicdanın əksinə getmək mümkün deyil”. “95 tezis”-dən sonra Lüter öz təlimini yeni müddəalarla zənginləşdirdi. İlk vaxtlar kilsənin fəaliyyətinin papasız da mümkün olduğunu söyləyən Lüter sonralar kilsənin bir təşkilat kimi əhəmiyyətini inkar etməyə başladı. Üsyankar ilahiyyatçının fikrincə, Allaha müraciət etməsi üçün dindarların heç bir vasitəciyə ehtiyacı yoxdur. Bu bəyanatla o, bürokratik acgöz katolik kilsəsinə qarşı daha demokratik dəyerlərə malik erkən xristianlığı qoymuş və bu da onun Roma papası ilə arasındaki ziddiyətlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu.

Papa tezliklə Lüterin Romaya gəlib açıq şəkildə öz təriqetindən imtina etməyəcəyi təqdirdə kilsədən ayrılması haqqında bəyannamə hazırlamışdı. Buna qədər isə onun kitabları yandırılmalı idi.

 Papanın Lüterin kitablarını yandırmaq göstərişi, əslində, nə ilə izah olunurdu?

Buna cavab olaraq Lüter Vittenberq Universitetinin həyətində bəyannaməni yandırdı və imperator V Karlə müraciət edərək ona Romanı papanın əlin-dən almaq və bütün kilsə torpaqlarını müsadirə etmək teklifini verdi. İmperator bu müraciətə cavab vermədi: papa ona itaetsiz knyazlarla mübarizə aparmaq üçün lazım idi.

Bundan sonra Roma papası və V Karl Lüteri 1521-ci ildə Vorms şəhərinin reyxstaqında açılmış kilsə məhkəməsinə vermək qərarına gəldilər. Lakin burada da Lüter təriqətlə bağlı bütün ittihamları rədd edərək öz baxışlarının səhv olmasını Bibliyadan sıfat getirməklə sübut etməyi tələb etdi. Məhkəmə zamanı tutduğu mövqə onun davamçılarında daha böyük inam və əzm yaratdı. Hamı Lüterin onu ittiham edənlərə dediyi sözləri təkrar edirdi: “Heç nədən imtina edə bilmərəm, çünki vicdanın əksinə getmək mümkün deyil”.

Vorms reyxstaqı Lüterin işini həll edə bilmədi. Təhlükəli islahatçının həbsi də baş tutmadı. Onun müdafiəsinə bir çox knyaz və cəngavərlər qalxmışdı.

Lüter Vormsda

“Cənnət qəbzələri”nin meydana çıxması

INDULGENZA PLENARIA

Nella Chiesa de' Ss. VITO, MODESTO, e CRESCENZIA, nella Villa di ANDRAZZA, della Parrocchia di Santa Maria di Forno di Sopra.

Katolik kilsəsinin təliminə görə, insan ölümündən dərhal sonra ərafa düşür. Bura cəhənnəmdən fərqli olaraq, Roma papasının “səlahiyyətində” idi. Cəhənnəm əzabından qaçmaq üçün insan hələ sağlığında öz günahlarını yumalı idi. Bunun üçün ruhaniların müəyyən etdiyi cəzani çəkmək lazım idi. Çox sərt olan bu cəzani ruhanilar böyük həveslə müəyyən pul məbləği ilə əvəz edirdilər. Beləliklə, “cənnət qəbzələri” – günahların bağışlanması təsdiq edən yazılı sənədlər yaranmışdı. İlk dəfə birinci səlib yürüşü zamanı tətbiq olunan bu sənədlər tədricən geniş yayılıraq katolik kilsəsinin gəlir mənbələrdən birinə çevrildi.

 “Cənnət qəbzələri”nin satışı kilsənin hansı xarakterik cəhətlərini müəyyənlesdirməyə əsas verir?

Papalara qarşı yaranmış müxalifət əvvəldən öz tərkibinə və tələblərinə görə çox mürekkeb idi. Vorms reyxstaqından sonra bu fərqlər özlərini daha qabarlı formada göstərərək kilsə islahati tərəfdarlarının iki düşmən cərəyanə bölünməsinə səbəb oldu. Dünyəvi knyazlar, cəngavərlər və varlı şəhərlilərin köməyinə arxalanan Lüter kilsə islahatını sülh yolu ilə həyata keçirmək niyyətində idi.

O, sosial islahatları nəzərdə tutmurdı. Lüterin mötədillər* hərəkatının qarşısına yoxsul-kəndli reformasiyanın başçısı Tomas Münser çıxmışdı. Bütün bunlar Almaniyada sosial sarsıntıların başlanmasından xəbər verirdi.

* Mötədillər – orta siyasi xəttin tərəfdarları

Reformasiya hərəkatı iştirakçılarının tərkibi və tələbləri barədə məlumat toplayın.

1524–1525-ci illərdə Tomas Münserin rəhbərliyi altında kilsə və zadəgan mülklərinə qarşı yönəlmış güclü kəndli müharibəsi başladı. Üsyancıların tələbləri kəndli dəstə başçılarının qurultayında qəbul olunmuş “12 maddə”də öz əksini tapdı. Lüter bu sənədə dərhal cavab verdi. O, kəndliləri öz problemlərini sülh yolu ilə həll etməyə çağırıdı. Lakin kəndli müharibəsinin genişlənməsindən və üsyancıların töretdikləri qarşıqlıqdan xəbər tutan Lüter üsyanyın zorla yatırılmasına çağırıdı. Kəndli müharibəsinin yatırılmasına reformasiya hərəkatına son qoymadı: hərəkatda əsas mövqeni Lüter başda olmaqla mötədillər tutdu.

Almaniyada kəndli müharibəsinin nəticələrini yada salıb onları “Jaklar” və Uot Taylerin üsyanyının nəticələri ilə müqayisə edin.

“Ölkə kimindirsə, din də onundur”. Kəndli müharibəsi möglub olduqdan sonra katolik knyazlar reformasiyanın özünü də ləğv etmək niyyətində idilər. Bu, Lüterin tərəfdarları olan zadəganları da öz qüvvələrini birləşdirilməyə vadar etdi. Almaniya feodal hərc-mərcliyinin astanasında idi. Onun qarşısını almaq məqsədilə imperator V Karl 1524-cü ilde reformasiyanın dayandırılması barədə qərar verdi.

Buna cavab olaraq, bir sıra alman şəhərləri və knyazlıqları yazılı surətdə etirazlarını bildirərək Lüterin təliminə tərəfdar çıxaraq özlerinin din azadlığı hüququna malik olduğunu bəyan etdilər. Bu vaxtdan etibarən reformasiyanın tərəfdarlarını “protestant” (etirazçı), yeni kilsəni isə “protestant kilsəsi” adlandırmağa başladılar.

V Karl nə üçün daxili hərc-mərcliyin başlanmasından qorxurdu? Cavabınızı XVI əsrin birinci yarısının beynəlxalq vəziyyəti ilə əlaqələndirin.

Lüter təlimi Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində geniş yayıldı, təlim katolik kilsəsinin avtoritar təlimine zərbə vurdu, insanların zehnini və iradəsini azad etdi. Hələ reformasiya banisinin dövründə protestant kilsəsinin üç əsas cəreyanı yarandı və bunun nəticəsində də üç müstəqil kilsə təşkilatı formalaşdı.

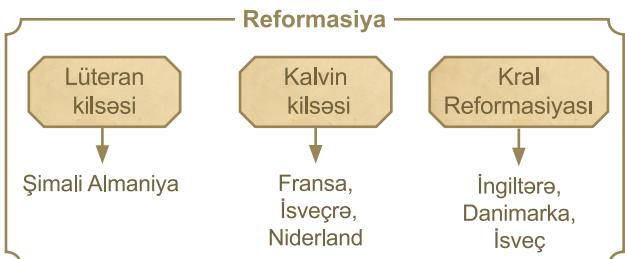
Bütün ölkə öz mülklərini kilsə hesabına genişləndirən protestant knyazlarının ittifaqının əlində idi. Yalnız 40-ci illərin sonunda V Karl onları möglub edə bildi. Bundan sonra o, katolik məzhəbinin bərpasına və bütün knyazların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa başladı. Bu addım onun həllədici səhvi oldu.

3. ... indiyənə kimi bizi
(kəndliləri – red.) ənənəvi
olaraq “xüsusi mülkiyyətdə
olan” insanlar hesab
edirdilər. Biz isə Müqəddəs
kitaba uyğun olaraq azad
olmaq istəyirik... Əsl xristian
kimi siz bizi təhkimciliyidən
həvəslə azad etməlisiniz,
yaxud da “İncil” əsasında
bizi təhkim vaziyətdə qal-
mağımızı sübut etməlisiniz.
8. ...Qoy sahibləriniz töy-
cünü haqlı şəkildə müəyyən
etsinlər ki, kəndlilər hayatı
isləməsin, cünki hər bir işçi
öz muzduna layiqdir.
10. ...İcmaya məxsus olan
cöl və otaqlarını bəziləri
tərəfindən mənimsənilməsi
bizi narahat edir. Biz həmin
torpaqları ümumi mülkiyyətə
qaytarmaq istəyirik.

Tomas Münserin 12 maddəsi

İmператорun qüdrətinin möhkəmlənməsi katolik və ya protestant olduqlarından asılı olmayaraq bütün knyazları ona qarşı birləşdirdi. Papanın özü də knyazların ittifaqına gizlincə dəstək göstəirdi. Uzunsürən mübarizə və danışqlardan sonra düşmən tərəflər 1555-ci ildə "Ölkə kimindirsə, din də onundur" prinsipini təsdiq edən Auqsburq müqaviləsini bağladılar.

 Kalvin kilsəsinin xüsusiyyətlərini yadınıza salın.

 Nə üçün katolik knyazlar və papa imperatorun siyasetinə qarşı çıxdılar? Auqsburq müqaviləsinin təsdiq etdiyi prinsipin mahiyyətini şərh edin.

Bu şəraitdə reformasiya uğurlu şəkildə inkişaf edirdi. Elə düşünmək olardı ki, bütün Avropa tezliklə onu qəbul edəcək. Lakin katolik kilsəsi mübarizəsiz təslim olmağa razı deyildi. Protestant kilsəsinin fikir və təşkilati işləri arasındaki ziddiyyətlərindən istifadə edərək katolik kilsəsi hücumu keçdi. Cənubi Almaniya, İspaniya, Polşa və başqa ölkələrdə katolik kilsəsi qələbə qazansa da, o özünün keçmiş mövqelərini bərpa etmək və feodal qaydalarının tənəzzülünü dayandırmaq iqtidarında deyildi.

 Katolik kilsəsi hansı vasitələrlə Avropanın bir sıra ölkələrində Reformasiyanı ləğv edə bildi?

Nederland burjua inqilabı. XVI əsrin başlanğıcında Niderland İspaniyanın hakimiyyəti altına keçdi. İspaniyanın hakim sülaləsi olan Habsburqlar ölkənin daxili müstəqilliyini pozaraq onu müstəmlekə əyalətinin səviyyəsinə salmağa çalışırdılar. Vergilərin məbləği gündən-günə artırdı. İspaniya hakim dairələrinin Niderlandda Kalvinizm məzhəbinə ləğv etmək niyyəti ölkə əhalisinin ən böyük qəzəbinə səbəb oldu. 1550-ci ildə qəbul edilmiş fərمان bu "kafirlik"dən imtina etmeyən kişiləri qılınca edam etmək, qadınları isə diri-dir torpağa basdırmaqla hədələyirdi. II Filippin hakimiyyəti dövründə vəziyyət bir qədər də gərginləşdi. Bu narazılıq inqilaba gətirib çıxardı. Niderlandlılar azad yaşamaq, işləmək və inanmaq hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

II Filipp

 Nederlandin inkişafına nə mane olurdu?

Katolik kilsəsinə qarşı yönəlmüş 1566-ci il üşyəni inqilabın başlanğıcı oldu. Xalq katolik kilsələrini dağıdaraq İspan əsarətinin əsas aləti olan katolik məzhəbinə qarşı nifrətini nümayiş etdirirdi. Bu hadisə II Filippə Nederlandin tam işgali üçün bəhanə idi. Ölkənin canişini Hersoq Alba fövqəladə məhkəmə – "Qiyam işlərinə baxan şura" yaratdı.

 Katolik kilsəsinə qarşı hərəkatın mahiyyəti nə idi? Onun Nederland burjua inqilabının tarixində hansı rolü var?

Qanlı terror və vergilərin artırılması ölkənin müflisləşməsinə və İspan hakimiyyətinə qarşı zədəqən müxalifətinin güclənməsinə gətirib çıxardı. Onun başçısı Oranlı Vilhelm oldu. Lakin muzdalu alman qoşununun köməyi ilə mübarizənin aparılması taktikası özünü doğrultmadı.

İlk burjua respublikası. 1572-ci ildə "dəniz gözləri" (Niderlandda ispan ağılığına qarşı döyüşən üsyancılar) Bril limanını tutdular. Bu, ölkənin şimalında ümummilli üsyənən başlangıcı oldu. 1574-cü ildə ispanlar tərəfindən Leydenin mühəsirəsi məglubiyyətlə nəticələndi. İki ildən sonra onlar Niderlandın iqtisadi paytaxtı olan Antverpenin dağılıması və yandırılmasına müvəffəq oldular. Bu hadisələrin nəticəsi o oldu ki, feodal qaydalarını qoruyub saxlamış

və katolik məzhəbini sadiq qalmış Cənub əyalətləri Calvinist Şimalın tərəfinə keçdi. Hadisələrin bu cür gedisi II Filippi Cənub əyalətlərinin nümayəndələri ilə danışqlar aparmağa məcbur etdi. Nəticədə 1579-cu ildə Arras uniyası imzalandı. Bu sənədlə inqilabdan imtina etmiş Cənub əyalətlərinin zadəganlarının əvvəlki imtiyazları və şəhərlərin əvvəlki azadlıqları təsdiq olundu.

👉 *Nə üçün İspaniya Niderlandın cənubunda inqilabın yatırılmasına nail oldu?*

Şimaldakı 7 əyalət isə həmin ildə vahid dövlətdə birləşmək, vahid pulun və ölçü vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında Utrecht uniyasını imzaladı. Baş Ştatlar yaranmış federasiyanın – Hollandiya Respublikasının ali orqanı elan olundu.

Müstəqilliyyini möhkəmləndirmək üçün cavan dövlət hələ uzun müddət ərzində mübarizə aparmalı oldu. Öz qüvvələrinə, həm də İngiltərə və Fransanın diplomatik dəstəyinə arxalanan hollandlar bir sıra əhəmiyyətli qəlebələr qazandılar. "Məglubedilməz armada"nın məglubiyyəti isə İspaniyanın gücünü tamamilə sarsıdı. 1609-cu ildə müharibə aparan tərəflər on iki illik barışqı imzaladılar. Bu, İspaniya tərəfdən Şimali Niderlandın müstəqilliyyinin faktiki olaraq tanınması idi. Cənubi Niderland isə İspaniyanın hakimiyyəti altında qaldı.

👉 *Hansi xarici amillər Hollandiyanın müstəqilliğin uğrunda mübarizəsinə kömək etdi?*

1621-ci ildə İspaniya-Hollandiya müharibəsi yenidən başlandı. 1648-ci ildə beynəlxalq münasibətləri nizama salmaq məqsədilə çağırılmış Vestfaliya konqresində İspaniya tarixdə ilk burjua respublikası olan Hollandiyanın müstəqilliyini tam tanıdı. Beləliklə, səksən illik qarşıdurma nəticəsində Niderland müsəir Calvinist Hollandiyaya və Katolik Belçikaya bölündü. Fransanın təzyiqi ilə bağlanmış Vestfaliya sülhü həmçinin Almanianın siyasi dağınıqlığını qətiləşdirdi. Bu hadisə fransız-alman qarşıdurmasını daha üç əsr uzatdı.

Vestfaliya sülhü

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mətnə əsasən bir neçə cümlə ilə Lüterin fəaliyyətini xarakterizə edin.
2. Qərbi Avropa ölkələrində dini reformasiyanın feodal quruluşunun böhranı ilə əlaqəsini sübut edin.
3. Reformasiyanın Qərbi Avropa ölkələrinin gələcək inkişafına təsirini müəyyənləşdirin.
4. Niderland burjua inqilabının xronoloji cədvəlini tərtib edin.
5. Niderland burjua inqilabının dünya tarixində yerini və rolunu müəyyənləşdirin.

İNGİLTERƏ VƏ FRANSA

AÇAR SÖZLƏR

- Mütləq monarxiya
- "Aqrar çevriliş"
- "Sənaye çevrilişi"
- Stüartlar
- Burbonlar
- dini müharibələr
- Yakobin diktatürası
- Termidorçular

Qərbi Avropanın bu iki qüdrətli dövləti orta əsrlərin sonlarından etibarən özlərinin tarixi inkişaflarında irəliyə doğru böyük sıçrayış edərək mütləq monarxiya quruluşunu yaratsalar da, bir müddət sonra onu inqilablarla məhv etdilər. Bu dövrdə həmin ölkələrdə hakim sülalələr dəyişmişdi. Yeni təsərrüfat sistemi təşəkkül tapır, cəmiyyətin sosial quruluşu ciddi dəyişikliklərə məruz qalırdı.

İngiltərə. XVI əsrə feodal-aqrar ölkəsi kimi daxil olan İngiltərədə kapitalist münasibətləri yaranırdı. Kend təsərrüfatında XV əsin sonlarından etibarən yüksəliş baş verməkdə idi. Yeni zadəganlar çəpərləmələr həyata keçirərək, kəndlilərin torpaqlarını daha sərfəli şərtlərlə qısa müddətli icarəyə verir və yaxud onların əkin sahələrini otlaqlara çevirərək orada qoyunçuluğu inkişaf etdirirdilər. Onlar mahud parça istehsal edən manufakturalar açır, dağ-mədən işləri və ticarəti ilə məşğul olurdular. XVIII əsin sonlarına kimi davam etmiş kəndlilərin torpaqlar dan səxidərilməsi və onların yerində muzdlu əməyindən istifadə edən təsərrüfatların təşkili prosesi "aqrar çevriliş" adlanır. İngilterənin manufaktura mərhələsinə daxil olan sənayesinin başlıca sahəsi "krallıqda həyatın mənbəyi və ticarət və sənayenin təməl daşı" adlandırılan mahud parça toxuculuğu idi.

 XVI əsrde İngiltərə iqtisadiyyatında hansı dəyişikliklər baş vermişdi?

VIII Henrix Tüdorun dövründə yaradılmış və kralın başçılıq etdiyi anqlikan kilsəsi rəsmi dövlət kilsəsi elan olundu. İngiltərədə mütləq monarxiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri silklərin nümayəndəli orqanı olan parlamentin fəaliyyətini davam etdirməsi idi.

I Yelizaveta dövrünü (1558–1603) ingilis mütləqiyətinin "qızıl əsri" adlandırırlar. Onun iqtisadi siyaseti *proteksionizm** prinsipinə əsaslanırdı.

XVI əsin ikinci yarısında İrlandiyانın işğalı başa çatdırıldı və Şotlandiyada İngiltərənin təsiri gücləndi. 1587–1588-ci illərdə baş verən dəniz döyüşləri İspanyanın dəniz donanmasının əsas hissəsinin məhv edilməsi ilə nəticələndi. İngiltəre güclü dəniz dövlətinə çevrilməyə başladı. I Yelizaveta övladı olmadığına görə Şotlandiya kralı, Stüartlar sülaləsinin nümayəndəsi VI Yakov özünün varisi elan etmişdi.

 I Yelizaveta dövrünü nə üçün ingilis mütləqiyətinin "qızıl əsri" adlandırırlar?

VIII Henrix

I Yelizaveta

* **Proteksionizm** – xarici malların ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılması və müvafiq yerli malların istehsalının dəstəyinə yönelik dövlət siyasəti

1603-cü ildə İngiltərədə hakimiyyətə gələn I Yakov Stüart (1603–1625) qatı mütləqiyət tərəfdarı idi. I Karl da atasının bu siyasetini davam etdirirdi. 1628-ci ildə parlamentin krala təqdim etdiyi "Hüquq haqqında petisiya*"da parlamentin razılığı olmadan hökumətin qanunsuz vergiləri tələb etməsi, məhkəmənin qərarı olmadan qanunsuz həbslərin keçirilməsi pislenilirdi. I Karl ölkəni bundan sonra özünün idarə edəcəyini bildirib parlamenti qovdu. Lakin Şotlandiyada dini siyasetlə əlaqədar baş verən "yepiskop mühəribələri"ndə məğlubiyyəti onu 1640-ci ildə parlamenti yenidən çağırmağa vadar etdi. "Uzunmüddətli parlament"in (1640–1653) fəaliyyətə başlaması ilə inqilabi dəyişikliklər baş verdi. Parlament bir sıra kral məmurlarını mühakimə etdi, kralın tətbiq etdiyi qanunsuz idarəetmə qaydalarını və vergiləri ləğv etdi, siyasi məhbuslar azadlıqla buraxıldı, dini zəmində təqiblərə son qoyuldu və s. Kral ilə parlament arasında kəskinləşən qarşiduruma vətəndaş mühəribəsinə (1642–1646) səbəb oldu.

Nə üçün Stüartlar sülaləsinin kralları parlamentlə qarşidurma siyasetinə üstünlük verirdilər?

Birinci vətəndaş mühəribəsindən sonra daha geniş islahatların keçirilməsini tələb edən level-lərlər adlanan demokratik xalq hərəkatı meydana çıxdı. Onlar siyasi hüquqların bərabərliyini tələb edirdilər. 1648-ci ilin may–avqust aylarında baş vermiş ikinci vətəndaş mühəribəsində kralın Şotlandiyanın yardımı ilə qalib gəlmək niyyəti baş tutmadı. 1649-cu ilin yanvarında kral edam olundu. Mayda parlament kral hakimiyyətini ve parlamentin lordlar palatasını ləğv etdi, respublika qurulduğunu bəyan etdi. Respublikada (1649–1653) bütün hakimiyyət ordu komandanlığına məxsus idi. Ordunun baş komandanı Kromvel İngiltərə, Şotlandiya və İrlandiyanın lord-protektoru (1653–1658) təyin olundu. Kromveldən sonra lord-protektor təyin olunan oğlu da generalların təzyiqi ilə istəfa verdi. Yeni zadəganlar və burjuaziya Stüartlar ilə barışmaq qərarına gəldi. 1660-ci ildə İngiltərədə yenidən hakimiyyətə qayıdan Stüartların mütləqiyətə meyil etmələri parlamenti 1688-ci ildə saray çevrilişi edərək Hollandiya hakimi Oranlı Vilhelmi hakimiyyətə dəvət etməyə vadar etdi. Dinc yolla baş verən bu hadisə İngiltərə tarixində "Şanlı inqilab" adlanır. Bundan sonra İngiltərədə parlamentli monarxiya quruluşu bərqrar olundu.

Sizca, XVII əsr İngiltərə burjuza inqilabı ölkənin problemlərini həll edə bildimi?

XVIII əsrin ortalarında yerli məhsulların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə ilk əvvəl toxuculuq sənayesində, sonra isə digər sahələrdə "sənaye inqilabı" * başlandı. İngiltərə dünyasının aparıcı sənaye ölkəsinə çevrildi.

"Məğlubedilməz armada"nın mağlub olması

La-Manş döyüşü

On illər ərzində ingilis dəniz quldurlarının ispan gəmilərini talan edərək batırması İspaniya dövlətinə böyük zərər vurmüşdü. Bundan əlavə İngiltərə kralıçası I Yelizaveta hollandların ispan ağalığına qarşı mübarizəsinə dəstəkləyirdi. İngiltərə həmçinin ümud edirdi ki, İspaniya üzərində qələbə onun dəniz ağalığına səbəb olmaqla yanaşı, İspaniyanın Yeni Dünya ilə ticarətdəki hegemonluğununa son qoyacaq.

* **Petisiya** – Ali hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan kollektiv xahiş, müraciət və ya etiraz məktubu

* **Sənaye inqilabı** – əl əmeyinin mexanikləşdirilərək manufakturaların iri fabriklərə çevrilmesi prosesi

XVIII əsrde İngiltərənin iştirak etdiyi müharibələr onun Avropada nüfuzunu xeyli artırmaqla yanaşı, həm də müstəmləkə mülklərinin genişlənməsinə səbəb oldu. Şotlandiya 1707-ci ildə, İrlandiya 1801-ci ildə özünüidarə hüquqlarından məhrum edilərək İngiltərəyə ilhaq edildi.

Fransa. Fransa XVI əsrə daxili çekişmələrə son qoyaraq mərkəzləşdirilmiş dövlət kimi daxil olmuşdu. Ölkə əhalisinin sayına və ərazisinin böyüklüyünə görə Qərbi Avropanın ən böyük dövləti idi. Feodal-aqrar ölkəsi olan Fransada kəndlilərin eksəriyyəti şəxsən azad idilər. Fransa sənayesində manufakturalar geniş yayılmışdı. Kətan parça istehsalına görə Avropada öndə gedirdi.

• XVI əsrde Fransanın iqtisadi həyatının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

İngiltərə inqilabı

XVI əsrin birinci yarısında mütləq monarxiyanın formalaşması başlandı. Hakimiyət uğrunda gedən daxili çekişmələr nəticəsində 1594-cü ildə kral taxtına IV Henrix adı ilə Bourbonlar sülaləsinin nümayəndəsi çıxdı. XIV Lüdoviqin (1643–1715) hakimiyəti dövründə mütləq monarxiya “qızıl əssi”ni yaşayırıldı. Əyalətlərin silki nümayəndəli orqanlarının səlahiyyətləri kəskin azaldıldı. Kral hökuməti *merkantilist siyaset** yürüdü. Lakin kralın 32 il ərzində apardığı müharibələr ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vururdu.

• Fransada Bourbonların hakimiyətə gəlməsinə hənsi tarixi şərait imkan yaratmışdır?

XVIII əsrin ortalarında sənaye və ticarətin, qismən də kənd təsərrüfatının inkişafı sürətləndi. Cəmiyyətin sosial quruluşunda, içtimai şüurda ciddi dəyişikliklər baş verdi. İqtisadi cəhətdən güclənmiş burjuaziya azad sahibkarlığa mane olan feodal qaydalarına – İnhisar hüququna, ağır vergiləre, sex qaydalarına, silki vergi sisteminə qarşı çıxış edir və siyasi idarəcilikdə rolunu artırmağa çalışırıdı. Bu dövrdə “şüurlarda inqilab” edən Fransa maarifçiliyi geniş vüset aldı. Onun görkəmli nümayəndləri mövcud quruluşun əsaslarının leğv edilərək vətəndaş hüquqlarının bərabərliyi, insanın “təbii azadlıqlarının” təmin olunduğu bir cəmiyyətin qurulmasını tələb edirdilər. Volter və Monetskyö İngiltərə nümunəsində konstitusiyalı monarxiyanın, Russo demokratik respublikanın

* **Merkantilist siyaset** – proteksionist tədbirləri, aktiv ticaret balansını və s. bu cür tədbirləri nəzərdə tutan dövlət siyaseti

tərəfdarı idilər. Maarifçilərin irəli sürdükleri ide-yalar XVIII əsrin sonlarında baş vermiş inqilaba güclü təsir göstərmışdı.

Fransa maarifçilərinin əsas ideyaları hansılardır?

Mütləqiyəti böhrandan çıxarmaq məqsədilə kral XVI Lüdoviq (1774–1793) vergi sisteminde dəyişikliklər etmək istəsə də, əyanların müqaviməti ilə qarşılaştı. Kral Baş Ştatları çağırmaq qərarına gəldi və üçüncü silkin* burada təmsilciliyini iki dəfə artırdı. 1789-cu il mayın 5-də Versalda Baş Ştatlar öz işinə başladıqdan dərhal sonra üçüncü silkin deputatları bu orqanda say üstünlüklerine arxalanaraq onu öz nəzarətləri altına almağa cəhd etdilər. İyulun əvvəlində deputatlar özlərini Müəssisələr Məclisi elan etdilər. Kralın Məclisi hərbi qüvvə ilə qovmaq niyyətindən narahat olan Paris əhalisinin aşağı və orta təbəqəsi iyulen 14-də silahlı üşyan qaldıraraq Bastiliya qalasını ələ keçirdi. Bununla da inqilabi dəyişikliklər dövrü başladı (1789–1794).

Fransa burjua inqilabı bir neçə mərhələdən keçmişdir. 1789–1792-ci illəri əhatə edən ilk mərhələdə ölkədə konstitusiyalı monarxiya quruluşu bərqərar oldu, inzibati islahat keçirildi, qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabər hüquqluluğu elan edildi, kilsə islahatı keçirildi, əsas feodal qaydaları ləğv edildi. Avstriya və Prussiya İngiltərenin səyi ilə Fransada inqilabı boğmaq üçün ittifaq bağladılar. 1792-ci ilin aprelindən başlayan müharibələr 1815-ci ilə kimi davam etmişdir.

İngilabın birinci mərhələsinin başlıca yekunu hansılardır?

1792-ci il avqustun 10-da Parisdə baş verən üşyan kralın taxtdan devrilməsi ilə nəticələndi və inqilabın ikinci dövrü başladı. Ümumi seçki hüququ əsasında yeni qanunverici orqana – Konventə seçkilər keçirildi. Konvent respublika elan olunduğunu bəyan etdi. Kralın mühakiməsi və 1793-cü ilin yanvarında edam olunması həm ölkə daxilində, həm də onun xaricində birmənalı qarşılanmadı. Yenidən hərbi uğursuzluqlar hakimiyətə qarşı çıxışlarının güclənməsinə səbəb oldu.

İkinci mərhələdə hansı yeniliklər baş vermişdi?

* **Üçüncü silk** – Fransada din xadimləri və zadəganlardan başqa bütün əhali bu silkə aid edildi. Birinci və ikinci silklərən fərqli olaraq, bu silkin nümayəndələri vergiləri ödəyirdilər.

1. İnsanlar azad və bərabər hüquqlarla doğulur və yaşayırlar...

7. Heç kəs qanunda nəzərdə tutulan dan və onun nəzərdə tutduğu prosedurlardan irəli gələnlərdən başqa heç bir halda ittihad edilə, saxlanılı, yaxud həbs edilə bilməz.

9. Hər bir kəs günahı elan edilənə qədər günahsız sayılır...

10. Heç kəs öz baxışlarına, hətta dini baxışlarına görə sixişdirilməməlidir, bir şərtlə ki onların ifadə olunması qanunla müəyyənləşdirilmiş ictimai asayışı pozmasın.

11. Fikir və mövqeyin azad ifadəsi insanın ən qiymətli hüquqlarından biridir...

12. İnsan və vətəndaş hüquqlarının təminatı üçün dövlətin gücü vacibdir; bu güc əxtiyar sahiblərinin şəxsi maraqları üçün deyil, hamının mənafeyinə xidmət etmək üçün yaradılır.

15. Cəmiyyətin hər hansı vəzifəli şəxslən ona tapşırılmış idarəetmə sahəsinə dair hesabat tələb etmək hüququ var.

17. Mülkiyyət toxunulmaz və müqəddəs hüquq olduğuna görə heç kəs ondan məhrum edilsə bilməz.

İnsan və Vətəndaş hüquqları bəyannamesindən çıxarışlar

 Verilmiş maddələri Azərbaycan Konstitusiyasının müvafiq maddələri ilə müqayisə edin.

1793-cü il iyunun 2-də **yakobinçilər*** çevriliş edərək hakimiyəti qəsb etdilər. Yakobin diktatürası dövründə kənddə feodal qaydaları tamamilə ləğv edildi, möhtəkirliyə qarşı sərt qanunlar qəbul edildi, kəndlilərə torpaq sahələri verildi, yeni təqvim qəbul edildi. Ölkənin sonraki inkişafı barəsində yakobinçilər arasında kəskinləşən fikir ayrılıqları onların hakimiyətlərini zəiflətdi. Bundan istifadə edən rəqibləri 1794-cü ilin iyunun 27-də (yeni təqvimlə termidorun 9-da) yakobinçilərin hakimiyətini devirdilər.

Bu çevrilişi həyata keçirən və termidorcular adlandırılaraq siyasi qrupun nümayəndələri inqilab dövründə varlanmışdır. Onlar inqilabi proseslərin dayandırılmasını və geniş işgalçılıq müharibəsinin aparılmasını tələb edirdilər.

 Yakobin diktatürasının tədbirləri kimin maraqlarını əks etdirirdi?

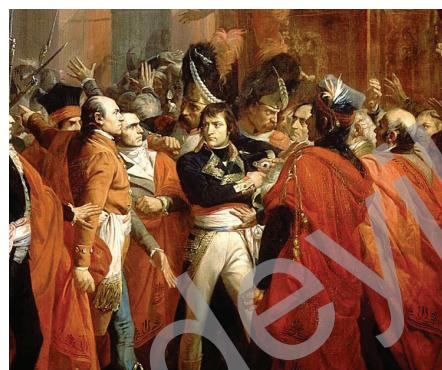
1795-ci ildə Fransanın yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyada icraedici hakimiyət beş nəfərdən ibarət Direktoriyaya həvalə edilmişdi. Direktoriyanın “yelləncəklər siyasəti” adlandırılaraq daxili siyasəti sabit deyildi. Bu siyaset əhalinin aşağı və yuxarı təbəqələrinin maraqları arasında manevretmə taktikası idi. 1799-cu ilin noyabrın 9-da (brümerin 18-i) Napoleon özünə sadıq olan qoşunlar vasitəsilə çevriliş edərək hakimiyəti ələ keçirdi. “18 Brümer” çevrilişinin nəticəsində Fransada Konsulluq rejimi yaradıldı. Bununla da Fransanın tarixində Napoleon Bonapart dövrü başladı.

İnqilab Bastiliyadan başlamışdır

Bastiliya – XIV əsrin sonlarında dövlət cinayətkarlarının saxlanması üçün inşa edilmiş qala. 1789-cu il iyunun 14-də üsyançılar qalanı ələ keçirdikdən sonra onu yerlə yeksan etmişdilər.

* **Yakobinçilər** – Fransa inqilabı zamanı yanmış nüfuzlu siyasi cərəyanın təmsilçiləri

“18 Brümer” çevrilişi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XVIII əsri “İngiltərənin hökmranlığı əsri” adlandırmaq olarmı?
2. XVI Lüdoviqi Fransa burjua inqilabının baiskarı hesab etmək olarmı?
3. Napoleon Bonapartin Fransada hakimiyətə gelməsinə hansı amillər zəmin yaratmışdı?
4. I Yelizaveta və XIV Lüdoviqin hakimiyətlərində oxşar cəhət hansıdır?
5. Feodal-aqrar ölkəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

BÖYÜK COĞRAFİ KƏŞFLƏR VƏ MÜSTƏMLƏKƏ İŞGALLARI. ABŞ-ın YARANMASI

AÇAR SÖZLƏR

- Böyük coğrafi kəşflər
- karavella
- qul alveri
- "hindular"
- "Boston çay dəsgahı"
- "İstiqlaliyyət bəyannaməsi"

Orta əsrlərin sonlarında avropalıların sərvət axtarışı üçün ölkələrindən xeyli uzaqlara etdikləri dəniz səyahətləri onların dünya haqqında təsəvvürlərində böyük döniş yaratdı. Yeni ərazilərin kəşfi və istismarı Avropada siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə böyük irəliləyişlərə, yerli xalqların tarixlərində isə faciələrə səbəb oldu.

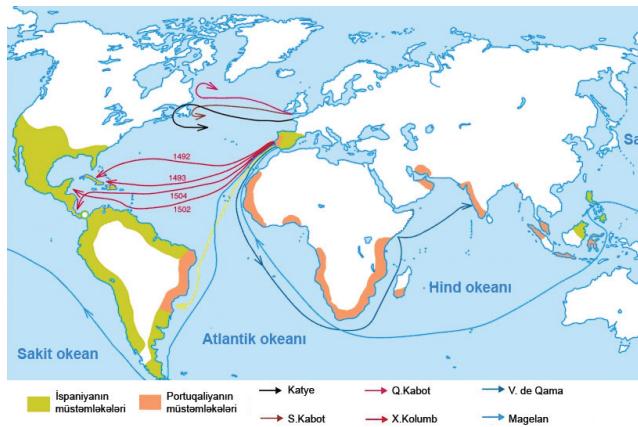
Böyük coğrafi kəşflər.

Avropa dənizçilərinin XV–XVII əsrin ortalarında coğrafi kəşfləri əvvəlkilərdən özünün böyük miqyası ilə fərqlənirdi. XIV–XV əsrlərdə Avropada əmtəə istehsalının artması ilə daha çox pul kütləsinə tələbat yarandı. Pulların zərb edilməsi üçün qiymətli metallar çatışmırıldı. Şərqi ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrini təmin edən Böyük İpək yolunun Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçməsindən sonra zəngin sərvətlər ölkəsi kimi təsəvvür edilən Hindistana dəniz yollarının axtarılması zərurəti avropalıları təhlükəli səfərlərə çıxmaga vadardı. İndi uzaq dəniz səyahətləri təşkil etmək üçün kifayət qədər coğrafi biliklər (yeni xəritələr), texniki yeniliklər (karavella, kompas və s.) və hərbi üstünlük (odlu silahlar) var idi.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə ilk əvvəl ispan və portuqal dənizçilərinin, XVI əsrin ortalarından isə ingilis, fransız, rus və holland dənizçilərinin səyahətləri nəticəsində dünya haqqında elmi təsəvvürler xeyli genişləndi. Sivilizasiyaların qarşılaşması baş verdi.

Avropalıların Afrika, Asiya və Amerika qitələrində zəbt etdikləri ərazilər onların müstəmləkələrinə çevrildi, yerli xalqların bir qismi kölə vəziyyətinə salındı, digərləri isə məhv edildi. Ucuz işçi qüvvəsinə tələbatın artması ilə yeni təşəkkül tapmış dünya ticarətində qul alveri genişləndi. Böyük İpək yolu tədricən əhəmiyyətini itirməyə başladı ki, bu da həmin yolu üzərində yerleşən Şərqi dövlətlərinin iqtisadi tənzəzzüllərinə səbəb oldu.

Amerika xalqları "Köhne dünya" ilə qarşılaşırlar. XV əsrin sonlarında Amerikada müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan, bu qitəni avropalılar üçün 1492-ci ildə kəşf edən Kolumbun yanlış olaraq "hindilər" və ya "hindular" adlandırdığı çoxsaylı tayfalar yaşayırıldılar. Onların ekseriyəti üç sivilizasiyanın mərkezində yaşayırdılar: Yukatanda mayyalar, Meksikada asteklər, And dağlarında inklər. Inkişaf səviyyələrinə görə onlar Şərqi qədim dövlətlərinə bənzəyirdilər. Burada qul əməyindən istifadə olunsa da, icmalarda azad kəndlilər və sənətkarlar daha çox idilər.

Böyük coğrafi kəşflər

Vahid dövlətlərinin olmaması, elmdə və inçəsənətdə mühüm nailiyətlərinə görə "Amerikanın qədim yunanları" adlandırılın mayyaların sivilizasiyası bizim eranın ilk əsrlərində inkişaf dövrünü yaşayırıdı. Mayyaların şəhər-dövlətlərinin ən qüdrətli dövrü VII–VIII əsrləri əhatə edirdi. XVI–XVII əsrlərdə ispanlar mayyaların ərazilərini işğal etdilər.

Mayyaları nə üçün "Amerikanın qədim yunanları" adlandırdılar?

Asteklər XIV–XV əsrlərdə qüdrətli dövlətlərini yaratmışdır. Onların dövləti Meksika körfəzindən Sakit okeana kimi olan əraziləri əhatə edirdi. Paytaxt Tenoçtitlanda (Mexiko) 100 min nəfərə qədər əhali yaşayırıdı. Qoşqu heyvanlarına və təkərli nəqliyyat vasitələrinə malik olmayan asteklər yalnız piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yollar inşa edirdilər. Astek kişilərinin həyatında hərbi iş mühüm yer tuturdu. Əhalinin yalnız 1/5-i kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurdu. XVI əsrin 20-ci illərində ispanlar Astek imperiyasını süqut ugṛatdırılar.

Astek və inklərin dövlətlərinin süqut etməsində oxşar cəhətləri müəyyən edin.

"Günəşin oğullarının padşahlığı" adlandırılın inklərin imperiyası XII əsrden etibarən güclü və çoxsaylı orduları hesabına qonşularını özlərinə tabe etməyə başlamışdır. Paytaxtları Kusko şəhəri idi. Bütün ölkə ərazisini əhatə edən poçt əlaqəsi yaradılmışdı. Daxili çekişmə və müharibələr dövləti zəiflətmİŞdi. XVI əsrin 30-cu illərində ispanlar inklərin tabeliyində olan tayfaların yardımını ilə onların ölkəsini işğal etdilər. Avropalıların gelişləri Amerikanın müstəqil inkişafını dayandırdı.

XV əsin sonu – XVI əsrde Amerika qitəsinin mərkəzi və cənub hissələrində yaşayış xalqlar Avropa dövlətlərinin, əsasən, İspaniya və Portugaliyanın müstəmləkə əsarəti altı-

na düşdülər. Müstəmləkələr *metropoliyalar** üçün zəngin sərvət mənbəyi idi. Müstəmləkə əsarı Latın Amerikasında yerli əhali-nin sayının sürətlə azalmasına, milli tərkibinin dəyişməsinə səbab oldu.

* **Metropoliya** – qədim yunan dilində "ana şəhər". Müstəmləkələri olan dövlət nəzərdə tutulur.

Şimali Amerikada avropalıların məskunlaşması. İspanlar əsas səylərini qitənin cənubundakı zəngin sərvətləri olan dövlətlərin talan edilməsinə yönəldikləri üçün Şimali Amerikada möhkəmlənə bilməmişdilər. Şimali Amerikada 1607-ci ildə ingilis kolonistləri Ceymstaun, 1608-ci ildə isə fransız kolonistləri Kvebek məskənlərini qurdular. Ingiltərədən fərqli olaraq, Fransada koloniyalara köçürülmək üçün "artıq əhali" yox idi. Kanadada yerli

...Məlumdur ki, xristianlar özlərinin tiranlığı və ədalətsizlikləri ilə 12 milyon nəfərdən çox hindunu... məhv etmişlər... Xristianlar onları iki üslulla məhv edirdilər: ədalətsiz, qanlı, qəddar və müstəbib müharibə ilə və ...insanların ...köləliyə salınmaları ilə... Qətllərin və viran qoyulmaların səbəbi və yeganə məqsədi xristianların qızıl əldə edərək varlanmaları idi.... Və nə deyirəmsə, bilsəm, çünkü öz gözlərimlə görmüşəm...

Bartolome de Las Casas (1474–1566). Hindistanın (Amerikanın – red.) viran qoyulması haqqında qısa məlumatlar.

İnk dövləti

İnk dövlətinin gerbi

Ama llulla, ama suva,
ama qilla
(Yalan danışma, oğurluq etmə, tənbəl olma)
İnk dövlətinin devizi

əhalidən say etibarı ilə dəfələrlə az olan və kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmayan fransızlar özlerinin ticarət və təhlükəsizlik maraqlarına görə onlarla dinc münasibətlər qurmaq məcburiyyətində idilər. Kanadada fransız müstəmləkə idarəciliyi dərin böhran keçirirdi. **Şimali Amerikada kəskinləşməkdə olan ingilis-fransız rəqabəti Yeddiillik müharibədə (1756–1763) İngiltərənin qələbəsi ilə başa çatdı.** Kanada ingilis qoşunları tərəfindən işğal olundu.

Fransanın Kanadını itirməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Şimali Amerikanın Atlantik okeanı sahilərində ingilis koloniyalarının yaranması prosesi XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi davam etmişdi. Ceymstaun məskəninin salınmasından bir müddət sonra ərazisi genişlənən koloniya Virciniya adlandırıldı. Koloniyanı qubernator idarə edirdi. 1619-cu ildə koloniyanın idare olunmasında kolonistlərin iştirakını təmin etmək üçün Amerikada ilk nümayəndəli orqan – Assambleya yaradıldı.

XVII əsrin 20-30-cu illərində burada koloniyaların salınmasında *puritanlar** fəal iştirak etmişdilər. Onlar Massaçusets, Yeni Plimut və başqa koloniyaları yaratmışdır. Puritanlar tərəfindən yaradılan Pensilvaniya koloniyasında yerli tayfalar ilə mehriban dostluq münasibətləri qorunub saxlanılırdı. Corciya koloniyası digər ingilis koloniyaların, cənubdan ispanların və hindu tayfalarının basqınlarından qorunması məqsədilə yaradılmışdı.

Puritanlar hansı koloniyaları təşkil etmişdilər?

Koloniyaların əhalisi təkcə Britaniya adalarından deyil, həm də digər Avropa ölkələrindən köçüb gələnlərin hesabına artırdı. Koloniyalarda ingilislər, irlandlar, almanlar, fransızlar, hollandlar, ispanlar və b. xalqlar yaşayırdılar. Koloniyalarda əhali dini etiqad və sosial mənşə baxımından yekdil deyildi. Cənubdağı koloniyalarda çoxlu qaradərili qullar var idi.

İngilterədə XVII əsrin ortalarında baş verən hadisələr zamanı koloniyaların əhalisi kral və parlament tərəfdarlarına bölünmüdü. Koloniyalar idarəcilik məsələsində metropoliyadan asılılıqlarını xeyli azaltmağa nail olmuşdular. Lakin Ingiltərədən idxl olunan mallardan asılı idilər. Ingiltərə hökuməti koloniyaların iqtisadiyyatını tam nəzaret altına almağa çalışırı. Ingiltərə parlamentinin 1750-ci ildə qəbul etdiyi qanuna əsasən, koloniyalarda metal məmulatların istehsalı qadağan edilirdi. Digər qanuna əsasən, koloniyalara idxl olunan və ya oradan ixrac edilən bütün mallar ingilis gəmilərində daşınmalı idi. 1763-cü ildə kral bəyannamesi ilə kolonistlərə Appalaçi dağlarından qərbədə yerləşən yerli tayfaların torpaqlarına keçmələri qadağan edildi. 1765-ci ildə parlamentin **"Möhür rüsumu"** haqqında qanunu qəbul etməsi koloniyaların nümayəndələrinin Nyu Yorkda müşavirəsinin keçirilməsinə səbəb oldu. Qəbul olunan sənəddə koloniyaların təmsilcilərinin iştirakları təmin olunmayana kimi Ingiltərə parlamentinin koloniyalar üzərinə vergi qoymaqla səlahiyyəti rədd edilir, Ingiltərədən gətirilen malların boykot edilməsi qərara alınırı. Kolonistlərin boykot hərəkatını sarsıtmak məqsədilə Ingiltərə parlamenti Ost-Hind ticarət şirkətinə çayı ucuz qiymətə koloniyalarda satmaq hüququ verdi. Buna cavab olaraq, 1773-cü ilin dekabrında kolonistlər Boston limanında ingilis gəmilərindəki çay yesiklərini körfəzə boşaltdılar.

* **Puritanlar – XVI–XVII əsrlərdə İngiltərədə protestantlıq məzhebinə müdafiə edənlər**

ABŞ əsgərlərinin hərbi geyimləri

"Boston çay dəsgahı" adını almış bu hadisənin ardınca hökumət koloniyalar barəsində sərt qərarlar qəbul etdi.

İstiqlaliyyət müharibəsi ve onun nəticələri.

1774-cü ilin sentyabrında Filadelfiyada I Kontinentəl konqresə toplanan koloniyaların təmsilçiləri hökumətin və parlamentin koloniyalara münasibətdə siyasetini kəskin tənqid edərək qanunsuz vergilərin ləğv olunmasını tələb etdilər. Çıxışları yatırmaq üçün Amerikaya yeni ingilis qoşunu göndərildi. Leksinqton və Konkord yaxınlığında kolonistlərlə ingilis qoşunları arasında baş verən silahlı toqquşma 13 koloniyanın öz istiqlaliyyətləri uğrunda İngiltərəyə qarşı müharibəsinin (1775–1783) başlanmasına səbəb oldu. 1775-ci ilin mayında Filadelfiyada toplanan II Kontinentəl konqres Cərc Vaşinqtonun başçılığı ilə vahid ordunun yaradılmasını qərara aldı. Yaxşı telim keçməmiş və pis silahlanmış kolonistlərinin ordusu ardıcıl hərbi məglubiyyətlərə düşər oldu. İngilis hərbi donanmasının Amerika sahilərini blokadaya alması kolonistlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırıldı.

 Kolonistləri metropoliyaya qarşı mübarizəyə başlamağa vadar edən səbəblər hansılardır?

1776-ci il iyulun 4-də konqres Tomas Ceffersonun müellifi olduğu **"İstiqlaliyyət bəyannaməsi"**ni qəbul etdi. Burada İngiltərə kralına qarşı 27 bənddə əks olunan ittihamlar yer almışdı. Layihədə köləliyin insan hüquqlarına zidd olması barəsində maddə plantatorların tələbi ilə çıxarıldı. Bəyannamə ilə hər bir koloniya müstəqil dövlət elan olunur və onların vahid ittifaqda – **Amerika Birleşmiş Ştatlarında** birləşmələri qeyd edildi. İnsanın "təbii azadlıqları" və xalqın iradəsi haqqında müddəalar mütərəqqi xarakter daşıyırı.

1777-ci ildə Saratoqa yaxınlığında baş verən döyüsdə ingilis qoşununun məglub olması ABŞ-ın beynəlxalq nüfuzunu xeyli artırdı. Bu vaxta kimi ona gizli yardım edən Fransa ABŞ-ın müstəqilliyini tanıdı, onunla ticarət və müttəfiqlik haqqında müqavilələr imzaladı. İspaniya və Hollanda da ABŞ ilə müttəfiqlik haqqında sazişlər imzaladı. Rusiya başda olmaqla bir qrup dövlətlər isə İngiltərənin bitərəf ölkələrin ticaret gəmilərinə qarşı zorakılığının qarşısını almaq üçün 1780-ci ildə "Silahlı bitərəflik ittifaqı" yaratdılar ki, bu da İngiltərənin ABŞ-ı iqtisadi blokadada saxlamasına imkan vermədi. 1781-ci il Yorktaun yaxınlığında ingilis qoşunlarının təslim olması ilə hərbi əməliyyatlar başa çatdı. 1783-cü ilin sentyabrında Parisdə imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən, İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini və suverenliyini tanıdı və eyni zamanda Alleqan dağlarından Missisipiye kimi əraziləri ona güzəştə getdi.

 ABŞ-ın istiqlaliyyət müharibəsində müttəfiqləri hansı dövlətlər idi?

"İstiqlaliyyət bəyannaməsi"nin qəbul edilməsi

Bəşər tarixində elə bir məqam yetişir ki, bir xalq üçün onu başqa bir xalqa bağlamış siyasi telləri qırıb atmaq. Təbiət Qanunlarının və Yaradanın ona bəxş etdiyi imtiyazlara uyğun olaraq dünya qüdrətləri arasında ayrıca, bərabər mövqə tutmaq vacib olur və bəşəriyyətin rəyinə ehtiram tələb edir ki, həmin xalq onu müstəqilliyyət vadar edən səbəbləri izah etsin.

Biz bunu sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqət sayırıq ki, bütün insanlar bərabər yaradılıb və Yaradan öz bəndələrinə müəyyən toxunulmaz hüquqlar bəxş edib ki, onların sırasına Həyat, Hürriyət və Səadətə canatma hüquqları daxildir. Bu hüquqların təmin edilməsi üçün insanlar ədalətli, idarə olunanların razılığına güvənən hökumət qurur.

 Sənəddə Şimali Amerikada yasayan insanların müstəqil dövlət yaratmaq hüququ nə cür əsaslandırılır?

İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə ABŞ-ın daxilində istiqlaliyyət tərəfdarları olan vətənpərvərlərə onun əleyhdarları olan loyalistlər arasında vətəndaş müharibəsi gedirdi. Müharibədən sonra əhalinin 1/5-ni təşkil edən loyalistlərin əksəriyyəti ölkəni tərk edərək İngilterənin digər müstəmləkələrinə, əsasən, Kanada-ya köçdülər.

Filadelfiyadakı Konstitusiya Məclisi

Müharibədən sonra ABŞ-ın dövlət xadimləri qarşısında duran əsas məsələ yeni yaranmış dövlətin daha da gücləndirilməsi idi. 1787-ci ildə Filadelfiyada toplanan Konstitusiya Məclisi ABŞ-ın yeni konstitusiyasını qəbul etdi. 1789-cu ildə qüvvəyə minmiş konstitusiyaya əsasən, ABŞ-da hakimiyyətin müstəqil qollara bölünməsi və onların tərəzəlaşdırılmış münasibətləri təsbit olundu. Ali icra hakimiyyətini təmsil edən güclü prezident hakimiyyəti yaradıldı. Məhkəmələrin müstəqilliklərini təmin etmək üçün Ali Məhkəmə hakimlərinin ömürlük təyin olunması qaydası müəyyən edildi. Ali qanunverici orqanın – Konqresin senat adlanan yuxarı palatasında ştatlar eyni sayda, nümayəndələr palatası adlanan aşağı palatada isə seçicilərin sayına görə təmsil olunurdular. 1791-ci ildə konqres konstitusiyaya insan hüquq və azadlıqlarını və onların müdafiəsini əks etdirən ilk 10 əlavəni – “Hüquqlar haqqında billi” qəbul etdi.

ABŞ-ın 1787-ci il konstitusiyasının əsas prinsipləri hansılardır?

1789-cu ildə keçirilən ilk prezident seçkilərində ştatların təmsilçilərinin hamısı bu vəzifəyə Corc Vaşinqtonu layiq bildilər. ABŞ dövlətinin təşəkkülündə, onun demokratik idarəcilik prinsipləri əsasında siyasi sisteminin formallaşmasında, daxil və xarici siyasi xətlərinin müəyyən edilməsində C.Vaşinqtonun müstəsna rolü olmuşdur. Onun prezidentliyi dövründə ölkənin sənayesinin və maliyyə sisteminin inkişafı üçün mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. C.Vaşinqton xarici siyasetdə ABŞ-ın Avropadakı hadisələrə münasibətdə bitərəfliliyinin tərəfdarı idi.

ABŞ XVIII əsrin sonlarından etibarən daxilən güclənmək və Qərb yarımkürəsində hegemonluğa nail olmaq istiqamətində fəal səylər göstərməyə başladı. Sonrakı əsrlərdə ABŞ artıq dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən birine çevrildi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Böyük coğrafi kəşflərin səbəbləri hansılardır?*
2. *Mayya, Astek və İnk cəmiyyətlərini müqayisə edin.*
3. *Fransızların Kanadada yerli əhali ilə münasibətləri necə qurulmuşdu? Bunun səbəbini izah etməyə çalışın.*
4. *Sizin fikrinizcə, ingilis kolonistləri ilə metropoliya hakimiyyəti arasında olan ziddiyətləri müharibədən başqa daha hansı yolla aradan qaldırmaq olardı?*
5. *ABŞ-da 1787-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyasının müddəələri ilə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının oxşar cəhətləri hansılardır?*

AÇAR SÖZLƏR

- IV İvan
- Zemstvo məclisi
- opriçnina
- Ryuriklər
- Çar
- İmperiya
- Romanovlar
- I Pyotr
- Nişstadt sülhü
- II Yekaterina

Böyük Moskva knyazı III Vasilinin dövründə (1505–1533) rus torpaqlarının Moskva knyazlığı ətrafında vahid dövlət halında birləşdirilməsi prosesi başa çatdı. XVIII əsrədə isə uğurlu xarici siyaset nəticəsində Rusiya tutduğu ərazilərinə görə dünyanın ən böyük imperiyasına çevrildi.

Rusyanın ilk çarı. Böyük knyaz IV İvan Qroznı (1533–1584) mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün 1547-ci ildə çar titulunu qəbul etdi. Boyarların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün silki nümayəndəli orqan kimi Zemstvo məclisini çağırıldı. Keçirilən hərbi islahata görə, orduda vəzifələrin əsl-nəcabətə görə tutulması qaydası ləğv edildi, odlu və soyuq silahlı silahlanmış yeni qoşun yaradıldı. IV İvanın Qanunnaməsinə görə, kəndlilərə feodalların yanından yalnız ildə bir dəfə – “Yuri günü”ndə köcmək hüququ verilirdi. Məmurların rüşvətxorluğuna görə sərt cəzalar tətbiq olundu, onların əhali hesabına saxlanılması qaydası ləğv edildi. Keçirilən islahatlar nəticəsində Rusiyada silki monarxiya quruluşunda mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyəti formalandı.

1565–1572-ci illərdə əyanların xəyanət ehtimalına qarşı geniş miqyaslı dövlət terror siyaseti – opriçnina həyata keçirildi. Opriçninanın neticəsində çarın şəxsi hakimiyyəti xeyli güclənsə də, ölkədə sosial və iqtisadi vəziyyət ağırlaşdı. XVII əsrin əvvəllərində baş verəcək vətəndaş müharibəsinin ilkin şərtləri yarandı.

IV İvan Qroznı

?
IV İvanın dövründə hansı islahatlar keçirilmişdi?

?
Opriçnina siyaseti Rusyanın vəziyyətinə necə təsir etdi?

XVI əsrin ikinci yarısında Rusiya dövləti geniş işğalçılıq müharibələri apararaq ərazilərini genişləndirdi və beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu artırdı.

XVI əsrin ikinci yarısında Rusyanın xarici siyasetinin əsas vəzifələri və yekunları

Qərbdə

Baltik dənizinə çıxışa nail olmaq;
Qədim Rus dövlətinə daxil olmuş
torpaqların birləşdirilməsi

1558–1583 – Livoniya müharibəsində
Rusyanın möglubiyəti

Şərqdə

Qazan, Həştərxan, Krim
xanları ilə mübarizə

1552 – Qazan xanlığının işğali
1556 – Həştərxan xanlığının işğali
1559 – Krim xanlığına uğursuz yürüş

Romanovların hakimiyyətə gəlməsi.

1598-ci ildə Rusiyada Ryuriklər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatdı. Zemstvo məclisinin qərarı ilə nüfuzlu əyanlardan biri – Boris Qodunov Rusiya çarı elan olundu. Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə başlanan hərc-mərclik dövrü dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin pozulması, yerli əyanların mərkəzə tabe olmaması, vətəndaş müharibəsi və xarici müdaxilə ilə müşayiət olunurdu.

Minin və Pojarski

XVII əsrin əvvəllərində Rusiya Reç Pospolitanın* hərbi müdaxiləsinə məruz qaldı. Minin və Pojarskinin başçılıq etdikləri rusların xalq-azadlıq hərəkatı xarici işgalçıları ölkədən qovduqdan sonra 1613-cü ildə Zemstvo məclisinin qərarı ilə Rusiyada hakimiyyətə Romanovlar sülaləsi gətirildi. Çar Aleksey Mixayloviçin dövründə (1645–1676) mütləqiyətin əsaslarının bərqərar olması məqsədilə 1649-cu ildə "Məclis Qanunnaməsi" qəbul edildi. Sənədə əsasən, kəndlilər əbədi olaraq torpağa təhkim olundular, dövlət isə qaçan kəndliləri müddətsiz axtarmaq öhdəliyi götürdü. Posad* əhalisi de yaşadığı posada təhkim olundu. Feodal zülmünün artmasına qarşı XVII əsrin ən böyük etiraz hərəkatı Stepan Razinin başçılığı ilə Don kazaklarının üsyani başlandı.

👉 1649-cu il "Məclis Qanunnaməsi" hansı qaydaları müəyyən etmişdi?

👉 Stepan Razin Rusiya və Azərbaycan tarixlərində necə dəyərləndirilir?

XVII əsrde Rusyanın iqtisadiyyatında bir sıra yeniliklər baş verdi. Rusiyada 1620–1630-cu illərdə hollandlar tərəfindən metallurgiyada ilk manufakturlar yaradıldı. Şəhərlərin sayı artdı. Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət Arxangelsk, Asiya ölkələri ilə Həstərxan şəhər-limanlarının vasitəsilə aparılırdı.

XVII əsrde Rusyanın xarici siyasətinin qarşısında üç vəzifə durdurdu: Baltik dənizinə çıxışa nail olmaq, Krim xanlarının basqınlarının qarşısını alaraq cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, hərc-mərclik dövründə itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq.

XVI əsrde Rusyanın işgalları

Zemstvo məclisi Romanovları Rusiyada hakimiyyətə dəvət edir

* Reç Pospolita – 1569–1795-ci illərdə mövcud olmuşdur. Polşa krallığı və Böyük Litva knyazlığının birləşməsi nəticəsində yaradılmışdır.

* Posad – şəhərtrafi ərazilər

Zaporojye kazaklarının Reç Pospolita hakimiyyetinə qarşı başladıqları etiraz hərəkatından istifadə edən Rusiya bu ərazinin öz tərkibinə qatılması haqqında qərar qəbul etdi. Rusiya-Reç Pospolita müharibəsinin (1654–1667) yekununda bağlanmış Andrusovo barışı ilə Solsahil Ukraynası-Kiyev, Bryansk və Smolensk Rusiyaya verildirdi. Osmanlı dövlətinin Solsahil Ukraynasına iddiaları ilə əlaqədar Rusiya ilə Osmanlı-Kırım birləşmiş qüvvələri arasında 1676–1681-ci illerdə baş verən müharibə Bağçasaray barışı ilə yekunlaşdı. Osmanlı imperiyası Kiyev ətrafında bəzi əraziləri hakimiyyəti altında saxlaya bildi.

XVII əsrə Rusiya xarici siyaseti qarşısında duran vəzifələr hansılar idi?

Rusyanın imperiyaya çevrilmesi. I Pyotr (1682–1725) qarşısında Rusyanın isti dənizlərə çıxışını təmin etmək vəzifəsi durdurdu. 1695–1696-ci illerdə rus qoşunları türklərin Azov qalasını ələ keçirməyə müvəffəq oldular və burada Taqanroq qalası inşa edildi. Osmanlı dövləti ilə gələcək müharibədə Avropa dövlətlərini öz müttəfiqlərinə çevirmək, ticarət, texniki və mədəni əlaqələr qurmaq üçün I Pyotr geniş nümayəndə heyəti ilə bir sıra Avropa ölkələrinə səfər etdi.

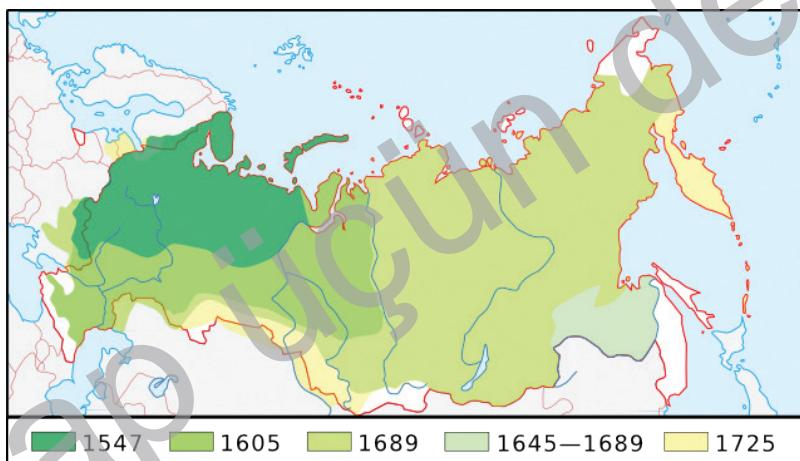
I Pyotr

İsti dənizlərə çıxışın əhəmiyyətini izah edin.

Rusya, Danimarka, Polşa və Saksoniya arasında İsveçə qarşı Şimal ittifaqının yaradılması haqqında müqavilələr imzalandı. 1700-cü ildə İsveçlə "Şimal müharibəsi" başlandı. Müharibədə ilk döyüslər Rusiya üçün uğursuz olsa da, sonra vəziyyət onun xeyrine dəyişdi. 1703-cü ildə Neva çayı sahillərində ələ keçirilən ərazidə Sankt-Peterburq şəhərinin əsası qoyuldu. 1709-cu ildə baş vermiş Poltava döyüşündə məglub edilən İsveç kralı Osmanlı ərazisinə qaçıdı. Fransa və İsveçin təkidi ilə Osmanlı imperiyası Rusiyaya müharibə elan etdi. 1711-ci ildə Prut çayı sahilində mühəsirəyə alınaraq əlverişsiz saziş imzalamaya mecbur olan I Pyotr Azov qalasını Osmanlı dövlətinə qaytarmalı, Taqanroq qalasını uçurmalı, İsveç kralına ölkəsinə qayıtməq imkanı yaratmalıdır idi. Bu uğursuzluğa baxmayaraq, Rusiya "Şimal müharibəsi"ndə qalib geldi.

I Pyotr tərəfindən Sankt-Peterburq şəhərinin layihəsinin təsdiq edilmesi

Rusiya XVI əsrin ikinci yarısı – XVIII əsrin birinci yarısında

1721-ci ildə imzalanmış Nişstadt sülh müqaviləsinə əsasən, Rusiya Finlandiyani İsveçə qaytarır və Baltık dənizi sahillərində əldə etdiyi geniş ərazilər üçün İsveçə 1,5 mln. rubl ödəyirdi. 1721-ci ildə Senat bu qələbə şərefinə I Pyotru Rusiya imperatoru və "Böyük", "Ölkənin atası" titulları ilə mükafatlandırdı. **Rusya imperiyaya çəvrildi.**

Nişstadt müqaviləsinin şərtləri hansılardır?

I Pyotr ölkədə müxtəlif sahələri əhatə edən islahatlar həyata keçirdi. Bütün ölkə ərazisi səkkiz quberniyaya bölündü. Yeni yaradılmış Senat yeni qanunları hazırlamalı və məmurların fəaliyyətinə nəzarət etmeli idi. 1718–1721-ci illərdə yaradılmış 12 kollegiya hökumət qismində fəaliyyət göstərirdi. Kilsə dövlətə tabe edildi. I Pyotrun hakimiyyəti illərində proteksionizm siyaseti yürüdü. Zavod sahiblərinə təhkimli kəndliləri satın almaq hüququ verildi. 1722-ci ildə verilmiş "Rütbələrə dair cədvəl" hakim təbəqənin sıralarına digər silklərin istedadlı və bacarıqlı nümayəndələrinin daxil olmasını təmin edirdi. Səkkizinci dərəcəyə çatan (cəmi 14 dərəcə var idi) hər bir məmur və zabit irsi zadəganlıq hüququ əldə edirdi. Rusiyada pasport sisteminin əsası qoyuldu.

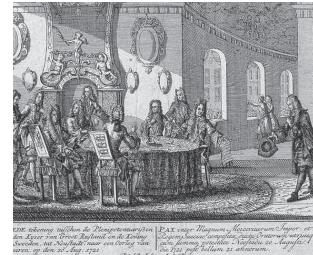
I Pyotrun islahatları ölkənin qabaqcıl Avropadan geriliyini aradan qaldırmağa hədəflənsə də, bu, geriliyin yalnız bir qədər azaltmış oldu. İslahatlar nəticəsində Rusiyada mütləqiyətin formallaşması başa çatdı. Dahi fransız mütəfəkkiri Volter I Pyotrun islahatları ilə bağlı qeyd edirdi ki, digər xalqların 500 ildə əldə edə bilmədiklərinə ruslar 50 ildə nail olmuşlar.

I Pyotrun islahatları hansı məqsədləri güdürdü?

İmpriyanın yüksəliş dövrü. Saray çevrilişi neticəsində hakimiyyətə gələn II Yekaterinanın dövründə (1762–1796) Rusiyada mütləqiyət quruluşu gücləndi. 1785-ci ildə zadəganlar haqqında verilən fərmana görə, onlar dövlətə məcburi xidmətdən, vergilərdən və cismani cəzalardan azad edilirdilər. Şəhər islahatına görə, onun əhalisi hər üç ildən bir şəhər özünü idarə orqanı olan dumani, şəhər hakimini və məhkəmə hakimlərini seçirdi. Şəhər duması abadlıq, xalq maarifi, ticarət qaydalarına riayət və s. məsələləri həll edirdi. Məktəb islahatına əsasən, quberniya və qəza mərkəzlərində xalq məktəbləri yaradıldı.

II Yekaterinanın dövründə Rusyanın daxili və xarici siyasetində hansı hadisələr baş vermişdir?

II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində Rusyanın xarici siyaseti

Nişstadt sülh müqaviləsinin imzalanması

II Yekaterina

Əsas məqsədləri	Nail olunma yolları	Yekunları
<p>Qara dənizə çıxışın əldə edilməsi və cənub sərhedlərinin genişləndirilmesi. "Yunan layihi"nın heyata keçirilmesi: Bizansın bərpası, Moldova, Valaxiya və Bessarabiyadan ibarət Dakianın yaradılması.</p>	<p>Rusiya–Osmanlı müharibəsi: 1768–1774-cü illər</p>	<p>Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi (10 iyun 1774-cü il):</p> <ul style="list-style-type: none"> Rusiya Qara dəniz sahillerində Dnepri ətəyi və Buq çayları arasında ərazini əldə etdi; Rusiya Qara dənizdə öz donanmasını yaratmaq hüququ aldı; Krim xanlığının Osmanlı dövlətindən asılılığına son qoyuldu; Osmanlı dövləti Rusiyaya 4,5 mln. rubl təzminat verdi.

	1783-cü il – Krım xanının hakimiyyətdən əl çekməyə vadar edilməsi	Krım Rusiyaya birləşdirilir, yeni şəhərlərin inşasına başlanılır.
	1783-cü il – Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Georgiyevsk traktatının imzalanması	Şərqi Gürcüstan Rusyanın protektoratlığı altına düşdü.
	Rusya–Osmanlı müharibəsi: 1787–1791-ci illər	<p>Yassı sülh müqaviləsi (29 dekabr 1791-ci il):</p> <ul style="list-style-type: none"> • Krimin Rusiyaya birləşdirilməsi və Şərqi Gürcüstanın Rusiya protektoratına keçməsi təsdiq edildi; • Dnestrlə Cənubi Buq çayları arasındaki ərazilər Rusiyaya keçdi; • Rusiya qoşunları Moldova, Valaxiya və Bessarabiyadan çıxarıldı.
	Reç Pospolitanın bölüşdürülməsi:	
	1772-ci il (Rusiya, Prussiya, Avstriya iştirak edib)	Şərqi Belorusiya və Livoniyanın bir hissəsi Rusiyaya birləşdirildi.
Ukrayna ve Belorusiya torpaqlarının Rusyanın tərkibinə qatılması Cənubi Qafqazda yeni ərazilərin zəbt edilməsi	1793-cü il (Rusiya və Prussiya iştirak edib)	Sağsahil Ukraynası və Belorusiyanın mərkəzi əraziləri Rusiyaya birləşdirildi.
	1795-ci il (Rusiya, Prussiya, Avstriya iştirak edib)	Litva, Kurlandiya və Qərbi Belorusiya Rusiyaya birləşdirildi.
	1795–1796-ci illərdə “İran tehlikəsi” bəhanəsi ilə rus qoşunlarının bölgəyə göndərilməsi.	Rus qoşunları bezi Şimali Azərbaycan xanlıqlarını tabe etək də, Yekaterinanın vəfatından sonra buradan çıxarıldı.

1796-ci ildə hakimiyyətə gələn I Pavelin verdiyi taxt-tac varisliyi haqqında qanunla Rusiyada qadınların hakimiyyətə gəlmələrinə son qoyuldu. Zadəganların imtiyazları azaldıldı. Kəndlilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görüldü: biyar günləri həftədə üç güne qədər azaldıldı, kəndlilərin torpaqsız satılması qadağan edildi. I Pavel İngiltərə və Avstriyanın müttefiqlik öhdəliklərinə əməl etmədiklərinə görə 1798-ci ildə Fransa əleyhinə yaradılmış ittifaqdan çıxdı. Bu, İngiltərə və Avstriyanın narazılığına səbəb oldu. Ölkə daxilində də çoxsaylı düşmənləri I Pavelin hakimiyyətinə qarşı birləşmişdilər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XVI əsrin ikinci yarısında Rusiya hansı əraziləri işgal etmişdi?
2. II Yekaterina ilə I Pyotrun fealiyyətləri arasında hansı oxşar cəhətləri göstərmək olar?
3. I Pavel daxili və xarici siyasetində hansı tədbirlər həyata keçirdi?
4. II Yekaterinanın fəaliyyəti haqqında referat hazırlayın.
5. IV İvan mütəqə monarxiya yaratmağa çalışırdı mı? Fikrinizi əsaslandırın.
6. Romanovların hakimiyyətə gəlmələri şəraitini təsvir edin.
7. I Pyotru dövlət xadimi kimi dövr baxımından qiymətləndirin.

AÇAR SÖZLƏR

- I Səlim Yavuz
- “Möhtəşəm yüzillik”
- “Şərəq məsələsi”
- “Yunan layihəsi”

Bizansın süqutundan sonra Osmanlı imperiyası 100 ildən çox Köhnə dünyada hökmərləri edirdi. Bunun səbəbi nə idi? Nə üçün sonra imperiya qıdrətini itirərək XVII əsrin sonundan Avropanın ekspansiyası (təcavüzkar) siyasetinə məruz qaldı?

“İki müqəddəs şəhərin hakimi”. Osmanlı sultani

I Səlim Yavuz (1512–1520) taxta çıxandan sonra bütün müsəlmanların hökmdarı hesab olunan xəlifə titulu uğrunda Səfəvi və Məmlükələr* dövlətlərinin hökmdarları ilə mübarizəyə başladı. İlk növbədə o, I Şah İsmayıllı Səfəvi ilə toqquşdu. Çaldırın döyüşündə qələbə qazanandan sonra Səlim Suriya və Misirə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Hazırlıq tədbirləri başa çatandan sonra Osmanlı orduları Məmlükələrin sərhədini keçərək 1516-ci ildə onların ordusunu Mercidabık çölündə darmadağın etdi. O dövrün ən güclü artilleriyası saylan Osmanlı artilleriyası döyüşün taleyiñə həllədici təsir göstərmışdı. **1516-ci il avqustun 29-da cümə namazı vaxtı Hələb şəhərinin məscidində I Səlim “İki müqəddəs şəhərin (Məkkə və Mədinənin) hakimi” titulunu aldı.** Beləliklə, I Səlim özünü bütün müsəlmanların xəlifəsi elan etdi.

 Xəlifə titulu uğrunda mübarizə aparan dövlətlər hansı məqsədə nail olmağa çalışırdılar.

1517-ci ildə Osmanlılar Qahirəni tutdular. I Səlim Yavuzun qələbələri nəticəsində Məmlükələr dövləti süqut etdi, Suriya, Fələstin və Misir Osmanlı imperiyasının əyalətinə çevrildi.

I Səlimin hakimiyəti dövründə imperiyanın hökmərliliyi Aralıq dənizində de möhkəmləndi. 1518-ci ildə admiral Xeyrəddin Barbaros İspan donanmasını dağdıraraq Əlcəzairi tutdu. I Sultan Səlimin Şərqdə qazandığı qələbələr Osmanlılara yenidən yürüşləri Avropaya istiqamətləndirməyə imkan verdi. Lakin bu planların icrası I Sultan Süleymanın (1520–1566) adı ilə bağlı idi.

* **Məmlükələr** – Misir hökmdarlarının Qafqaz xalqlarından ibarət seçmə qoşun dəstələri ni təşkil edən döyüşü-qullar.

I Səlim Yavuz

Papa X Leo

“Fələstində xristianların müqəddəs yerlərinin Osmanlıların əllərinə keçməsi papə X Leonu səlib yürüşünün təşkilinə təhrik etdi. O, Avropa hökmdarlarını Osmanlılara qarşı birgə hərəkat etməyə mane olan mübahisələrindən imtina etməyə çağırıldı. Lakin papanın bu diplomatik səyləri nəticə vermədi, çünkü hər bir hökmdar Osmanlılarla münasibətlərini öz siyasi və iqtisadi maraqlarına əsaslanaraq qururdu. Osmanlılar isə xristian dövlətləri arasında olan rəqabətdən bacarıqla istifadə etdilər. Beləliklə, planlaşdırılmış səlib yürüşü puça çıxdı”.

Kerolayn Finkel

“Osmanlı imperiyasının tarixi” kitabının əsasında

 XVI əsrin ilk onilliklərində Avropada hansı hadisələr Osmanlılara qarşı səlib yürüşünün təşkilinə mane oldu?

I Səlimin hansı qələbələri Osmanlılıara yürüşləri yenidən Avropaya istiqamətləndirməyə imkan verdi?

I Sultan Süleymanın yürüşləri. I Sultan Süleymanın birinci hədəfi Osmanlıların sərhədlərinin yaxınlığında yerləşən Avropa istehkamı hesab edilən Belqrad şəhəri oldu. 1521-ci ildə Osmanlılar mühəsirəyə düşmüş şəhər müdafiəçilərinin müqavimətini qıraq şəhəri tutdular. Bununla da Macaristanın işğalına yol açıldı.

1526-ci ildə Moxaç şəhəri yaxınlığında Macaristan uğrunda əsas döyüş baş verdi. Burada macar-çex qoşunları Osmanlılara qarşı vuruşurdu. I Süleyman macar süvarilərinə öz qoşununun ön sırasını yarmağa qəsdən imkan verdi. Lakin ön sıranın arxasında düşmən qoşununu atəşə tutan artilleriya yerləşdirilmişdi. Bu məğlubiyyət Macarıstanı Osmanlı imperiyasının vassalına çevirdi.

Moxaç döyüşü

Moxaç şəhəri yaxınlığında baş verən döyüsdə tətbiq olunan taktikanın və ənənəvi "Turan taktikasının" ümumi və fərqli cəhatlərini müəyyənənleşdirir.

1529-cu ildə Avstriya hökmərinin Macar taxtına iddiyalarına cavab olaraq I Süleyman Vyanaya ilk dəfə olaraq yürüş təşkil etdi. İldirimsürətli hücum nəticə vermədi. Qışın yaxınlaşması, qida ehtiyatlarının və herbi sursatın qıtlığı sultanı geri çəkilməye məcbur etsə də, o, mübarizədən imtina etmədi.

1535-ci ildə I Süleyman Fransanın kralı ilə bu dövlətin tacirlərinə imtiyazlı ticarət nizamnamələrinin (kapitulyasiyaların) verilməsi haqqında müqavilə imzaladı. Bununla da Venesiyanın Aralıq dənizində hökmənliliğinə son qoyuldu. Bu müqavilənin siyasi məhiyyəti daha əhəmiyyətli idi. Həmin müqavilə bir qolu Avstriya, digəri isə İspaniya və Müqəddəs Roma imperiyasını idarə edən Habsburq sülaləsinə qarşı yönəlmış iki dövlətin ittifaqını təsdiq edirdi.

1535-ci il müqaviləsinin hansı iqtisadi və siyasi nəticələri oldu?

1541-ci ildə Osmanlılar Avstriyaya qarşı yeni böyük yürüş təşkil etdilər. Buna cavab olaraq, İspaniya Əlcəzairin sahilinə 500 gəmidən ibarət olan donanma göndərdi. Bu məqamda təbiətin siltaşlığı İspaniyalıların əleyhinə işlədi. Dənizdə qopan fırtına İspan donanmasının üçdə bir hissəsini, bütün artilleriyani və minlərlə əsgəri məhv etdi. Buna baxmayaraq, İspaniyalılar ezmələ qalaya hücum etdilər. Lakin hücum uğursuzluqla nəticələndi. Bu məğlubiyyətdən sonra İspaniya Əlcəzairdə Osmanlıların hökmənliliyi ilə barışmalı oldu.

1547-ci ildə Ədirnədə Osmanlı imperiyası ilə Avstriya arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə əsasında Macarıstanın yalnız şimal-qərb hissəsi avstriyalı Habsburqların hakimiyyəti altında qaldı, onun böyük hissəsinə isə Osmanlı imperiyası sahib oldu.

Osmanlılarla Habsburqlar arasında müharibələr növbəti illərdə də davam edəcəkdi. I Süleyman nə qədər cəhd etsə də, Avstriyanın müqavimətini tam qıra bilmədi. Bunun iki səbəbi var idi. Birincisi, İspaniya və Müqəddəs Roma imperiyası tərəfindən Avstriyaya verilən böyük dəstək, ikincisi isə, Şərqi Səfəvilərlə davam edən müharibə Osmanlıları bütün qüvvələrini Avropa koalisiyasına qarşı yönəltmək imkanından məhrum edirdi. Buna baxmayaraq, I Sultan Süleymanın hakimiyyət illəri yalnız müharibə dövrü kimi deyil, həm də imperiyanın çıxırlıməsi dövrü kimi tarixə düşdü.

ABŞ-in konqresinde Sultan Süleymanın barelyefi

Iu macar kəndlilərini görmüşəm ki, öz evlərini yandırıb ... türk ərazilərinə qaçıqlar, çünkü bilirdilər ki, orada məhsulun onda bir hissəsini təhvil verəndən sonra onları heç bir vergilərə və yaxud da sığıntılarla düşçər etməyəcəklər".

QUESTION *Bu məlumat Osmanlı idarəciliyi haqqında hansı təəssürati yaradır?*

Lakin I Sultan Süleymanın vəfatından sonra "Möhtəşəm yüzil"lik başa çatdı. Tezliklə durğunluq əlamətləri göründü və XVII–XVIII əsrlərdə bu əlamətlər imperiyani tənəzzülə yönəltdi.

Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün səbəbləri

Daxili səbəblər

1. Hakim sülalənin nüfuzdan düşməsi və getdikce artan saray çevrilişləri.
2. Məmurların özbaşinalığı və idarə sisteminin pozulması.
3. Vergilərin artması, təsərrüfatın tənəzzülü və xəzinə gəlirlərinin azalması.
4. Timar və ziyanət sisteminin pozulması və dövlətin hərbi qüvvəsinin azalması.
5. Elm və texnika nailiyyətlərinin zəif tətbiq olunması.

Xarici səbəblər

1. Qərbi Avropada kapitalizmin inkişafı.
2. Coğrafi kəşflər neticəsində beynəlxalq ticarətdə mövqeyin itirilməsi.
3. Qərbi Avropa dövlətlərinin kapitulyasiya hüquqlarının genişlənməsi.
4. Qərbdə Avropa ölkələrinin koalisiyası, Şərqdə isə Səfəvilərlə müharibələrin aparılması.
5. Avropa dövlətləri tərəfindən Osmanlı mülklərinin bölüşdürülməsinin başlanması.

Sözsüz ki, həmin ağır dövrdə də Osmanlı imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası istiqamətində cəhdlər göstərilirdi. Bunnidan ən ənənliləri – Baş vəzirlər Köprülü Mehmet paşa (XVII əsrin ikinci yarısı) və İbrahim paşanın (XVIII əsrin birinci onilliyi), həm də III Sultan Səlimin (XVIII əsrin sonu) İslahatları idi. İslahatlar köhnəlmış feodal quruluşunun çərçivələrindən kənara çıxa bilmədiyi üçün uğursuzluqla nəticələndi. Çünkü o, dövlət idarəciliyinin başqa istiqamətlərini dərindən əhatə etməyib, əsasən, ordunun möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Sultanın hökumətin daxili məsələlərini həll etməyə qadir olmaması ölkənin xarici böhranını da kəskinləşdirirdi.

QUESTION *Na üçün İslahatlar tənəzzülün qarşısını ala bilmədi?*

“Şərq məsələsi”. Osmanlı imperiyasının hərbi qüdrətinin tənəzzülünün birinci əlaməti onun İspaniya, Venesiya və Genuanın birləşmiş donanması tərəfindən Lepanto dəniz döyüşündə (1571) məğlub edilməsi idi. Bu məğlubiyyət imperiyada daxili vəziyyəti kəskinləşdirdi. Siyasi böhranı hətta Venesiya üzərində qələbələr, Kipr və Krit adalarının birləşdirilməsi belə zəiflədə bilmədi.

Osmanlı imperiyasının əsas rəqibi Avstriya olaraq qalırdı, onların aralarında olan qarşıdurmanın əsas döyük meydani isə Macarıstan idi. 1683-cü ildə Osmanlı ordusu ilk döyüklerde avstriyalıları ağır məğlubiyyətlərə uğratdı. Onları izləyib Vyananı mühəsirəyə aldı. Habsburqların köməyinə Polşa və Alman knyazlıqlarının hərbi qüvvələri çatdı. Osmanlılar məğlub oldular. Bu hadisə Osmanlıların Mərkəzi Avropadan sıxışdırılmasının başlangıcı oldu.

1683-cü ildə Vyana uğrunda Osmanlı ordusunun məğlubiyyətinin hansı nəticələri olmuşdu?

1684-cü ildə Roma papasının təşəbbüsü ilə Osmanlılara qarşı yönəlmış Avstriya, Polşa, Venesiya və Maltadan ibaret olan “Müqəddəs ittifaq” yaranmışdı. 1686-cı ildə Rusiya da bu ittifaqa qoşuldu. Geniş Avropa dövlətlərinin koalisiyası ilə bir neçə cəbhədə aparılan mübarizə Osmanlı imperiyasının ağır məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Karlovitsa sülh müqaviləsinin (1699) şərtlərinə görə, Macarıstan, Xorvatiya və Transilvaniya Avstriyaya, Podoliya – Polşaya, Dalmasiya və Moreya isə Venesiyyaya keçdi.

Osmanlı imperiyası ilk dəfə olaraq Avropada bu qədər geniş əraziləri itirirdi. Buna görə də XVIII əsrin birinci yarısında əlverişli beynəlxalq şəraitin yaranmasından istifadə edərək onları geri qaytarmağa çalışdı. Bu dövrde Avropa ölkələrinin bir qismi İspaniya taxtına görə, digərləri isə Baltik dənizində hökmranlıq üçün mübarizə apardı. Osmanlılar Venesiya üzərində qələbə qazanmalarına baxmayaraq, yənə də Avstriyaya məğlub oldular.

Pojarevatsk müqaviləsinin (1718) şərtlərinə görə, Şimali Serbiya Belqrad şəhəri ilə Avstriyaya verildi, Venesiya isə Moreyanı Osmanlılara qaytarmalı oldu. Lakin növbəti müharibədə Osmanlılar qələbə qazana bildilər. Belqrad müqaviləsinin (1739) şərtlərinə görə, əvvəlki müqavilə ilə Avstriyaya verilmiş torpaqları geri qaytardılar.

XVIII əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasının xarici siyasetinin fəallaşması üçün hansı hadisələr şərait yaradırdı?

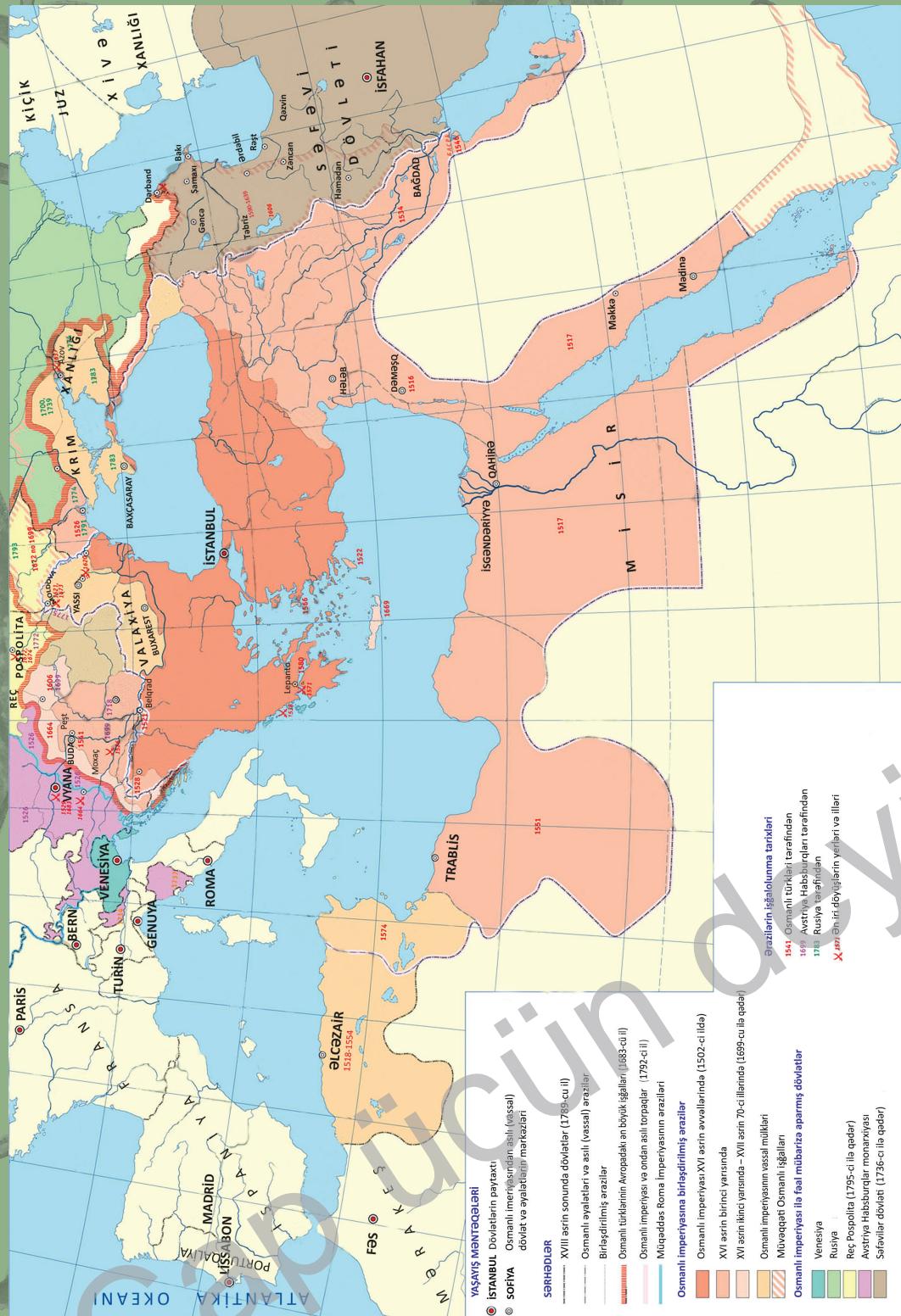
XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyyət imperiyanın böhranını daha da dərinləşdirdi. Belə bir şəraitdə beynəlxalq siyasetdə “Şərq məsələsi” yarandı. Onun mahiyyəti Osmanlı imperiyasının ləğv edilməsində və ərazilərinin böyük Avropa dövlətləri arasında bölüşdürülməsində idi. Lakin tezliklə bütün Avropanın diqqəti Fransa burjua inqilabına yönəldi. “Şərq məsələsi”-nin həlli beynəlxalq siyasetdə ikinci plana keçdi.

Beynəlxalq siyasetdə “Şərq məsələsi”nın yaranmasının səbəbləri nə idi?

Nə üçün Avropa ölkələri XVIII əsrin sonunda “Şərq məsələsi”ni həll edə bilmədi?

1793-cü ildə Avropa dövlətlərinin ittifaqı Fransa Respublikasına qarşı müharibəyə başladı, Osmanlı isə bitərəfiyini elan etdi. Prussiyaın Osmanlılara bu məsələdə təzyiq göstərmək cəhdlerinə Böyük vəzir bu cür cavab verdi: “Dövlətimizin Fransa ilə dostluq münasibətləri onun dövlət quruluşundan asılı deyil. Respublika, yaxud monarxiya olmasından asılı olmayıaraq, bizim dostluğumuz fransız xalqı ilə davam edəcək. Siz fransızları “yakobinçilər”, bizi isə “fransızlar” adlandırırıq”.

Osmanlı İmparayı

Q Osmanlı imperiyasının Fransa inqilabına münasibeti digər ölkələrin münasibətindən nə ilə fərqlənirdi?

II Yekaterinanın “Yunan layihəsi”

“Şərqi məsələsi”nin həlli yollarından biri Rusiya hökmdarı II Yekaterina tərəfindən XVIII əsrin 80-ci illərində “Yunan layihəsi” adı altında irəli sürülmüşdü. Onun əsas müddeəalarına aiddir:

1. Moldaviyanın, Valaxiyanın ve Bessarabiyanın vahid, müstəqil Dakiya dövlətində birləşdirilməsi; yeni dövlətin başçısı pravoslav knyaz olmalı idi;
2. İstanbulun tutulması və osmanlıların Avropadan çıxarılması;
3. Osmanlı dövlətinin keçmiş ərazisində Rusyanın rəhbərliyi altında və Romanovlar sülaləsindən olan monarch tərəfindən idarə olunan Yunan imperiyasının yaradılması.

Bu layihənin həyata keçirilməsi Rusiya qarşısında geniş imkanlar açırdı.

Birincisi, o, Balkanlarda həllədici siyasi aqalıq əldə edə bilirdi.

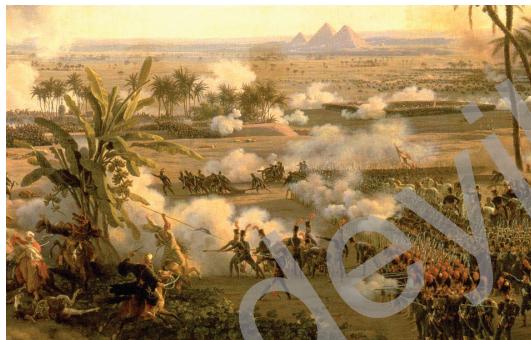
İkincisi, Qara dəniz boğazları üzərində nəzarətə malik olur, bu da onun dəniz dövləti kimi mövqeyinin güclənməsi demək idi.

Üçüncüsü, Yaxın Şərqi ölkələri ilə ticarətin genişlənməsinə şərait yaradırı.

Rusyanın niyyəti “Yunan layihəsi”ndən narazılıqlarını açıq şəkildə bildirən Avropa diplomatlarına da aydın idi. Onları razı salmaq üçün Rusiya Avropa dövlətlərini Osmanlı imperiyasının torpaqlarının bölüşdürülməsinə cəlb etmək yolunu seçdi: Avstriyaya onun Bosniyaya və Serbiyanın bir hissəsinə olan iddialarını ödəmək, Fransaya – Misirdə fəaliyyət sərbəstliyi vermək, İngiltərəyə – onun böyük dəniz dövləti statusunun tanınması vəd olunurdu. Lakin Avropa dövlətləri arasındaki ziddiyətlər Rusiyaya “Yunan layihəsi”ni həyata keçirməyə imkan vermedi.

Q “Yunan layihəsi”nin təhlilinə əsasən XVIII əsrin ikinci yarısında Rusyanın müstəmləkə siyasetinin mahiyyətini izah edin.

1798-ci ildə Napoleon Bonapart Osmanlıların tabeliyində olan Misirə qoşun yeritdi. Bunun nəticəsində Osmanlı imperiyası xarici siyasetində dönüş yaradaraq Fransaya qarşı yönəlmış ittifaqa Büyük Britaniya, Avstriya, hətta onların daimi düşməni olan Rusiya ilə birlikdə daxil oldu. Osmanlı dövlətinin ciddi müqaviməti Napoleonun yürüşünün uğursuzluqla nəticələnməsinə səbəb oldu.

Misir ehramları yaxınlığında döyüş

Q XVIII əsrin sonunda Osmanlı diplomatiyasının Ümumavropa siyasetində mövqeyi nə üçün dəyişdi?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin islam dünyasına təsirini müəyyənləşdirin.
2. XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyasının ərazilərinin genişlənməsinin üç əsas istiqamətini göstərin.
3. Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün daxili və xarici səbəbləri arasında əlaqəni müəyyənləşdirin.
4. XVII əsrin sonundan XVIII əsrin axırlarına qədər Osmanlı imperiyasının sərhədlərinin dəyişməsini xəritədə izləyin.

AÇAR SÖZLƏR

- Tsin
- Özünütəcrid siyaseti
- Əkbər şah
- Maratx
- Şeybanilər

Bəhs olunan dövrdə qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Çin və Hindistanın inkişafı longiyir; onlar dünyanın qabaqcıl dövlətlərindən çox-çox geri qalırlar. Bu da, öz növbəsində, Avropa dövlətlərinin bu ölkələrə müdaxiləsini asanlaşdırır.

Min sülaləsinin süqutu. XVI–XVII əslərin qovşağında Min dövləti tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. İmperatorların qətiyyətsizliyindən istifadə edən saray əyanları dövləti idarə edirdilər. Zəif imperator hakimiyyəti, əyalətlərdə güclü ailələrin hökmranlığı, onları müdafiə edən saray əyanlarının güclənməsi, səmərəsiz daxili siyaset, xarici təhlükələrin artması, təbii fəlakətlər ölkənin vəziyyətini ağırlaşdırıldı. İmperiyani aqlıq bürümüşdü. Neticədə kəndli üsyanları başladı. 1644-cü ildə üsyançılar Çinin paytaxtı Pekini tutdular. Min sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Öz var-dövlətlərini itirməkdən qorxuya düşən iri feodallar üsyanı yatırmaq üçün cürçənənləri (sonralar mancurlar adlandırıldı) ölkəyə dəvət etdirilər. Elə həmin ildə mancurlar Pekini üsyançılarından geri alındılar. Mancurların və Çin feodallarının birgə səyi nəticəsində üsyan yatırıldı. Tədricən mancurlar ölkənin qalan hissəsini də işğal etdilər. Çində yadelli Mancur (Tsin) sülaləsinin hakimiyyəti (1644–1911) başlandı.

Min sülaləsinin süqutunun səbəbləri hansılardır?

Tsin sülaləsi. Mancurlar hakimiyyətə geldikdən sonra ənənəvi Çin idarəciliyinə toxunmadılar. Dövlətin başında mancurların Tsin sülaləsindən olan *boqdixanlar** dururdular. Onlar qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Imperator “səma oğlu” hesab olunurdu. Günsə bənzərliyini sübut etmək üçün o, başdan ayağa sarı geyimə bürünürdü. Başqa heç kəsin öz palterini sarı sapla tikməyə ixtiyarı yox idi. Mancurlar çinlilərdən itaətkarlıq tələb ədirdilər. Itaətkarlığın simvolu Çin kişilərinin ölüm qorxusu altında saxladıqları hörük idi. Mancur sülaləsinin əsas hərbi dağayı “səkkiz bayraqlı qoşun” idi ki, burada da mancurlarla yanaşı, mancur sülaləsinə sədaqətini sübut etmiş çinlilər də qulluq edirdilər.

1644-cü ildə üsyançılar Pekini tutanda imperator Çun Cjen özünü asdi. Lakin üsyan başçısı üçün bir məktub yazıb saxladı. Məktubda deyilirdi: “Məmurlar xəyanətkarlıq elədilər. Onların hamisi ölümə layiqdirlər. ... Onların hamisini öldürmək lazımdır ki, öz imperatorlarına yaxşı xidmət etməyi öyrənsinlər. ... Mən həyatdan əl çəkirəm. Çünkü bu nifrət elədiyim həyata borclu olmaq istəmirəm”.

Vasiliyev L.S. Şərqi tarixi, II cild, Moskva, 1998, səh. 564

Məmurların hansı hərəkətlərinə görə imperator onları ölümə layiq bilirdi?

* **Boqdixan** – Min və Mancur sülaləsindən olan Çin imperatorlarının daşıdığı titul. Monqol dilində Boqd kaan “müqəddəs hökmdar” deməkdir.

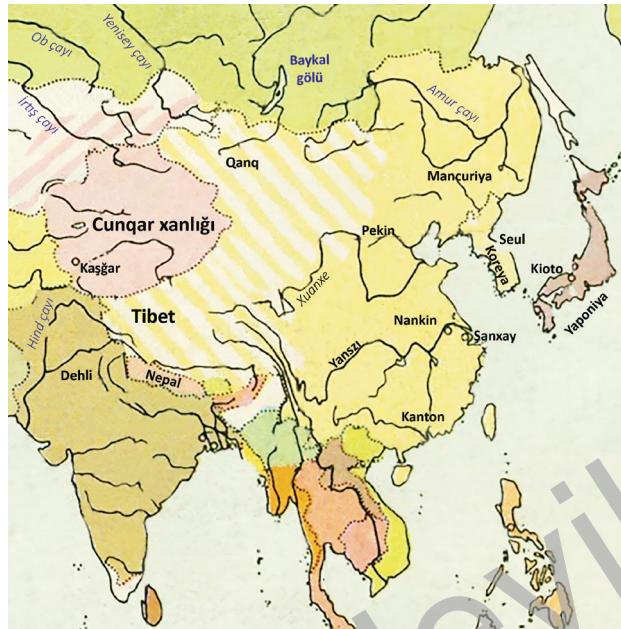
Çində möhkəmlənən mancurlar tezliklə qonşu ərazilərin işgalinə başladılar. XVIII əsrin ortalarına kimi Cunqariya, Qaşqar, Şərqi Tibet ələ keçirildi, Koreya Çinin vassallığını qəbul etdi. Ruslar Amur ətrafında sıxışdırıldı. Bu işgalçılıq müharibələri nəticəsində XVIII əsrde Çinin ərazisi az qala iki dəfə böyüdü.

 Sizcə, nə üçün mancurlar Çinin əvvəlki idarəciliyinə toxunmadılar?

 Digər bir dövləti tutduqdan sonra həmin ölkənin idarəciliyinə toxunmayan və ya ona cüzi dəyişikliklər edən daha hansı xalqları tanıyırsınız?

Mancurlar torpağı əkib becərmək və vergi yiğimini nizama salmaq üçün aqrar islahatlar apardılar. Mancur döyüşülərinə xəzinə torpaqlarından torpaq paylanmasığa başlanıldı. Bu torpaqları satmaq olmazdı. Kənd icmasında nizam-intizama, əkinçiliyin inkişafına diqqət gücləndirildi. Sahibsiz qalan və kəndlilər tərəfindən becərilən torpaqlar onların irsi istifadəsinə keçirdi. Belə torpağı becərenlərdən üç il vergi alınmırıldı. Əvvəlki sülalənin vaxtında qoyulmuş bəzi ağır vergi rüsumları ləğv edildi. Bütün bunların nəticəsində mancur hakimiyətinin ilk iki əsti ərzində Çində intensiv inkişaf baş verdi. Əhalinin sayı sürətlə artdı, artıq XVIII əsrin sonlarında Çində təqribən 300 milyon insan yaşayırırdı.

XVIII əsrde Çinin iri şəhərlərində ipək toxuculuğu sənayesi inkişaf etmişdi, bu sahədə yüz minlərlə adam çalışırdı. Çini qablar istehsal edən dövlət manufakturaları fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin çay istehsalı, duz çıxarma, gön dəri emalı, tikinti işləri, mədən sənayesi inkişaf edirdi.

Çin, Hindistan, Mərkəzi Asiya XVI–XVIII əsrlərde

 Mancurların keçirdiyi aqrar islahatın nəticələri nə oldu?

Özünütəcrid siyaseti. Çinə missionerlərin axını hələ Min sülaləsinin hakimiyətinin sonlarında başlamışdı. Onlar Tsin sarayında da önemli mövqeyə malik idilər. Mancurların Çində aqalıqları dövründə Avropa ölkələrinin tacirlərindən və donanmalarından yardım aldıqlarına görə onlara müəyyən güzəştler edirdilər. İngilterə, Hollandiya, Fransa, Portuqaliya və Rusiya Çin bazarları uğrunda rəqabət qoşulmuşdu. XVIII əsrin əvvəllerində Çin missionerlərin xidmətindən imtina etməyə başladı. Daha sonra kilsələr bağlandı və missionerlər, eləcə də bütün xarici tacirlər ölkədən qovuldular. 1757-ci ilde Çin hökuməti avropalıların bu ölkəyə gəlmələrini qadağan etdi. Avropalılara

Mancur dövründə Çin imperiyasının bayrağı

yalnız Kanton (Quançjou) şehir-limanı vasıtəsilə ticarət etməyə icazə verildi. Özünütecrid siyaseti yeritməklə öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışan hökumət Çinin inkişafını ləngidir, onu dünyanın qabaqcıl dövlətlərindən çox-çox geriyə atır, Avropa dövlətlərinin Çinə hücumunu asanlaşdırırırdı.

❓ *Sizcə, Çin hökumətinin avropalıların bu ölkəyə gəl-mələrini qadağan etməsinə baxmayaraq, onlara Kanton limanı vasıtəsilə də olsa, ticarət etməyə icazə verməsi-nin səbəbi nə ola bilərdi?*

Böyük Moğol dövlətinin yaranması. XVI əsrin əvvəllərində Hindistanda vahid dövlət yox idi. Ölkədə olan dövlətlərin ən böyüyü Dehli sultanlığı idi. Sonuncu Dehli sultanı İbrahim Ludi hakimiyyəti gücləndirmək üçün iri feodal və əyanlarla barışmaz mübarizəyə başladı. Buna görə də iri feodallar Kabul hakimi Zahirəddin Babura müraciət edib onları sultanın zorakılığından xilas etmələrini xahiş etdilər. Hindistana hücum edən Babur **1526-cı ilin iyunun 29-da Panipat döyüşündə İbrahim Ludinin qoşununu darmadağın etdi və Böyük Moğol dövlətinin əsasını qoydu**. Tezliklə Babur Şimali Hindistanın əsas hissəsini də özünə tabe etdi.

❓ *Tsin dövləti ilə Böyük Moğol dövlətinin yaranmasında hansı oxşarlıq var?*

Ictimai-iqtisadi münasibətlər. Böyük Moğol dövləti mərkəzləşdirilmiş dövlət idi. Hökmədar hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. İşğal olunmuş bütün torpaqlar dövlət torpaq fonduna daxil edilirdi. Bu torpaqlar *xalisə* adlanırdı. Xalisədən şərti torpaq – *cagir* verilirdi. Cagir torpaqları böyük əraziləri əhatə edirdi. Cagirdarların çoxu müsəlman idi. Dövlətə tabe edilmiş və xərac verən hind knyazlarının şəxsi torpaqları *zəmindarlıq* adlanırdı. Sufi şeyxlərinin, müsəlman ruhanilərinin ırsən keçən və vergidən azad olan torpaqları *soyurqal* və ya *mülk* adlanırdı. Dehli sultanlarından fərqli olaraq, Böyük Moğol şahları islam dinini zorla yaymayı düşünmürdülər. Əksinə, Babur şahın dövründə ölkədə *cizyə* də ləğv olunmuşdu. Artıq hindlilər hakimiyyətin ən yuxarı vəzifələrinə qədər xidmətə buraxılırlırdılar.

❓ *Böyük Moğol şahlarının islam dinini zorla yaymamasının dövlətə hansı xeyri ola bilərdi?*

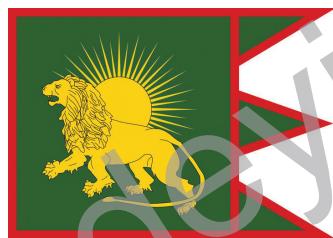
Dövlətin “**qızıl əşri**” Əkbər şahın (1556–1605) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Dövləti daxilən möhkəmləndirməklə məşğul olan Əkbər şah bütün ölkə üçün vahid qanunlar müəyyənəşdirdi, vergi sistemini nizama saldı.

“Sizin səfirin şahidi olduğu kimi bizdə, demək olar ki, hər sey var. Biz çox nafis hazırlamış məmulatlara önmə vermirik və sizin ölkənin məhsullarına da ehtiyacımız yoxdu”.

Tsin imperatorunun ingilis kralı III Georqa 1793-cü ildə göndərdiyi məktubundan:
Vasilyev L.S. Şərq tarixi, II cild,
Moskva, 1998, səh. 569

❓ *Bununla Çin imperatoru ingilislərə nə demek isteyirdi?*

Böyük Moğol imperatorluğunun döyüş bayrağı

Əkbər şah

Əhalidən yiğdiqları məhsulun 1/3-i qədər vergi alınırıldı. Ölkənin mərkəzi əyalətlərində kəndlilər vergini pulla verməli idilər. Bu da ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi. İmperator vergi yigilmasını özünün ən etibarlı feodallarına – cagirdarlara tapşırımdı. Hər cagirdar yiğdiyi vergi hesabına muzdlu qoşun və döyüş filləri dəstəsi saxlamalı idi. Cagirdarların daimi torpağı yox idi. Onlar aldıqları torpaqlarda orta hesabla 10 il sahiblik edirdilər. Sonra hökmədar dövlətin digər ucqarlarında onlara yeni torpaq verirdi. Bu, feodalın orada möhkəmlənib müstəqil hakimə çevrilə bilməsinin qarşısını almaq üçün edildi.

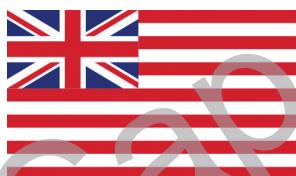
Feal işgalçılıq siyaseti yürüdən Əkbər şah Qucaratı, Benqaliyanı, Kəşməri tutdu və tezliklə Şimali Hindistanı, Mərkəzi Hindistanı, müasir Əfqanıstanın bir hissəsini özüne təbe etdi. Əkbər şahdan sonra onun varisləri dövlətin ərazilərini daha da genişləndirib hakimiyyətlərini, demək olar ki, bütün Hindistana yaya bildilər. Bununla yanaşı, tədricən cagirdarların dəyişdirilməsi dayandırıldı. Onlar irsi torpaq sahiblərinə çevrilməyə başladılar. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və ölkədə yüzlərlə müstəqil hakimlər meydana gəldi. XVIII əsrə dövlət dağılmağa başladı.

 Dövlətin “qızıl əsri” ifadəsini necə başa düşürsünüz?

 Cagirdarların dəyişdirilməsinin dayandırılmasını dəyərləndirin.

Dövlətin süqutu. XVIII əsrin 30-cu illərində Hindistan ərazisində Pencab, Maratx, Benqal, Aud, Heydərabad kimi iri müstəqil dövlətlər var idi. Bu dövlətlərin bir-biri ilə mübarizə aparması xəriçi müdaxiləni asanlaşdırırdı. **1739-cu ildə Nadir şah Moğol ordusunu məglub edib, Dehlini tutdu.** Moğol dövləti Nadir şahdan asılılığı qəbul etdi. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra onun yaratdığı böyük imperiya dağıldı. Bu isə Əhməd şah Dürraninin başçılığı altında müstəqil Əfqan dövlətinin yaranmasına səbəb oldu. Tezliklə əfqanlar Şimali Hindistanı – Büyük Moğol dövlətinin torpaqlarını tutmağa başladılar. Bu zaman Maratx dövləti Moğolların müdafiəsinə qalxdı. Uzun süren Əfqan–Maratx müharibələri 1761-ci ildə Panipat döyüşü ilə bitdi. Maratxların döyüşdə məğlubiyyəti Büyük Moğol dövlətinin de süqutuna səbəb oldu. Qələbəyə baxmayaraq, əfqanlar Hindistanda möhkəmlənə bilmədilər.

 Sizcə, Maratxların Böyük Moğol dövlətini müdafiə etməsinin səbəbləri nə ola bilərdi?

Ost-Hind şirkətinin bayrağı

Cahan şah

“Böyük bürokratik (süründürməci) aparatın və ordunun saxlanılması xalqın üzərinə ağır yük kimi düşürdü. Bu yük Böyük Moğol hökmdarı Cahan şahın (1627–1658) möhtəşəm tikililərlə məşgul olması ilə daha da ağırlaşırı. Tədricən sistemli şəkildə vergi verənlərdən nələri varsa, hər şey əllərindən altındır... ”.

Sinxha N.K., Benerdji A.Ç.
Hindistan tarixi

 Mənbə əsasında vergilerin artırılmasının səbəblərini araşdırın.

İngilis işgalı. Belə şəraitdə avropalılar Hindistana hərbi müdaxiləni gücləndirməyə başladılar. Hindistana gələn ilk avropalılar portuqallar olsa da, sonradan bu ölkəyə hollandlar, xüsusən də fransız və ingilislər maraqlarını göstərməyə başladılar. Ingiltərə Hindistanın işgalini Ost-Hind şirkətinin əli ilə həyata keçirirdi. Hind knyazlıqlarından güzəştlər

qoparan Ost-Hind şirkəti Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr (*sipahilər*^{*}) saxlamaq hüququ aldı. Bu da, öz növbəsində, gələcəkdə Hindistanın işgal edilməsində ingilislərin işini yüngülləşdirdi. İngiltərə ilə Fransa arasında baş vermiş müharibənin (1756–1763) əsas səbəblərindən biri də Hindistanda aqalıq uğrunda mübarizə idi. Mühabirədə qalib gələn ingilislər 1770-ci ildə Benqaliya ve Şimali Hindistanın digər torpaqlarında öz idarəciklərini yaratdılar. XVIII əsrin sonlarında Cənubi Hindistanın Heydərabad və Maysor kimi dövlətləri də ingilislər tərəfindən ələ keçirildi.

Q *Ost-Hind şirkətinin Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr saxlamaq hüququ alması gələcəkdə Hindistanın işgal edilməsində ingilislərin işini necə yüngülləşdirə bilərdi?*

Mərkəzi Asiya. XVI əsrde Mərkəzi Asiya Şeybani xanlığının idarəciliyi altında idi. 1599-cu ildə bu xanlığın süqtundan sonra onun yerləşdiyi ərazidə müxtəlif vaxtlarda üç əsas xanlıq – Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yarandı. XVII əsrde Mərkəzi Asiya Cunqar xanlığının aramsız dağdıcı hückumlarına məruz qalmış, 1740-ci ildə isə Nadir şah tərəfindən istila edilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yenidən öz müstəqilliklərini bərpa etmiş və XIX əsrin sonlarına qədər öz varlıqlarını qoruyub saxlamışdır.

Q *XVII–XVIII əsrlərde Mərkəzi Asyanın tez-tez yadəllişlərin hückumlarına məruz qalmasının səbəbləri nə idi?*

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Çin və Hindistan tarixlərinə aid hadisələri zaman oxunda göstərin.
2. Çinin işgal etdiyi əraziləri kontur xəritədə işaret edin.
3. Əkbər şahın fəaliyyətinə dair referat hazırlayın.
4. XVI–XVIII əsrlərde Hindistana edilən hückumları cədvəl formasında qurun.
5. Çin və Hindistan dövlətlərinə avropalıların müdaxiləsini müqayisə edin.
6. Öyrəndiyiniz mövzulara bir də nəzər salın və dünya dövlətlərində olan “qızıl əsr” dövrlərinin müqayisəli cədvəlini qurun.

Sipahilər və ingilis zabiti

* **Sipahi** – zabitləri ingilis, əsgərləri hindililərdən ibarət olan qoşun

Qeyri-adi döyüş üsulu

Hindistana yürüş zamanı ilk dəfə döyüş filləri ilə qarşılaşan Nadir şah qeyri-adi taktikadan istifadə etdi.

“Öz qərargahında tək qalan şah düşünməyə başladı ki, belə çətin vəziyyətdən necə çıxısn. Orduya fillərin o qədər də qorxulu olmadığını sübut etmək üçün o, müxtəlif üsullar fikirləşsə də, yalnız bir fikrin üstündə durdu. Heyvanların gözlenilməz bağırtıdan və ya onlara tanış olmayan bir eşyanın görünməsindən hürkdüyünü bilən Nadir dəvələrin belinə təndir lər qoyub, onlara od qalamağı və dəvələri hind filləri ilə mücadiləyə buraxmağı düşündü. Bu ... görüntündən fillər hürk-dülər, geriye qaçmağa başladılar, hind ordusı sıralarını yardılar”.

Kişmişev S.O.

“Nadir şahın Herat, Qəndəhar, Hindistana yürüşü ve ölümündən sonra İranda baş verən hadisələr” eserindən

AÇAR SÖZLƏR

- Maarifçilik
- Elmlər Akademiyası
- İstanbul Texniki Universiteti
- Sultan Əhməd Məscidi
- Tac Mahal
- Versal
- Luvr
- Motsart

Elm və təhsil. XVII–XVIII əsrlərdə manufakturaların çoxalması və ticarətin inkişafı Avropada ixtiraların sayının artmasına səbəb oldu.

Avropa tarixində XVIII əsr “Maarifçilik dövrü” hesab edilir. Bu dövr azadfikirliliyə və *rasionalizm** əsaslanan ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı ilə bağlı idi. İngiltərədə XVII əsrde inqilabin təsiri ilə yaranmış maarifçilik tədricən digər Avropa ölkələrini və Rusiyani əhatə etdi. Fransa maarifçiləri daha çox fərqlənirdi.

XVII əsrin ingilis filosofu Frencis Bekon elmi insanın təbiət üzərində qəlebəsi kimi qiymətləndirir və elmi metodların təcrübəyə əsaslanması vacib hesab edirdi. Bu dövr elminin ən yüksək nailiyyəti isə ingilis alimi Isaak Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu kəşf etməsi idi.

Holland təbiətşünası Antoni van Levenhuk mikroorganizmləri 150–300 dəfə böyütməyə və öyrənməyə imkan verən linza ixtira etdi.

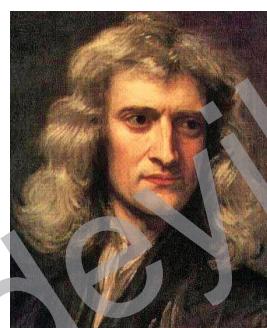
XVII əsrə mərkəzləşdirilmiş vahid milli dövlət yaratmaq üçün feodal pərakəndəliyinin qalıqlarına qarşı mübarizə aparan Fransa burjuaziyası müvəqqəti olaraq öz qüvvələrini Kral hakimiyyəti ilə birləşdirdi. Bundan sonra fransız mədəniyyəti yeni inkişaf mərhəlesinə qədəm qoydu. XVII əsrde XIII Lüdoviqin dövründə Parisdə kardinal Rışelyenin yaratdığı Fransız akademiyası ədəbiyyat və dil sahəsində rəsmi mərkəz hesab edilirdi.

Fransa alimi René Dekart analitik həndəsənin əsasını qoymuş.

XVII əsrə Osmanlı dövlətinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsi təhsil sisteminə öz təsirini göstərdi. Dini və dünyəvi elmlərin inkişafında durğunluq hiss olunmağa başlandı. XVIII əsrə bu sahədə Avropadan geriliyini anlayan Osmanlı sultanları təhsil sistemini Avropa təhsil modelinə uyğun qurmağa çalışırlılar. III Sultan Mustafanın hakimiyyəti dövründə 1773-cü ildə indiki İstanbul Texniki Universiteti fealiyyətə başladı. İlk olaraq bu ali təhsil müəssisəsi gəmi inşaatı və dəniz xəritələri üzrə mütəxəssis hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

XVII–XVIII əsrlər Qərbda feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün son mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu proses mədəniyyətin bütün sahələrinə öz təsirini göstərməsidir. Şərqi ölkələrinin bir çoxunda isə iqtisadi və mədəni inkişafın ləngiməsi avropalıların müstəmləkəçilik siyaseti ilə bağlı idi. Bu dövrda Şərqi ölkələri arasında özünəməxsus mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilən Osmanlı imperiyası qabaqcıl Avropa təcrübəsindən bəhrələnirdi. Rusiya da Qərbin nailiyyətlərindən öz inkişafı üçün istifadə etməyə çalışırı.

* **Rasionalizm –** aqli idrakın yeganə mənbəyi hesab edən idealist fəlsəfi cərəyan

Isaac Newton

İstanbul Texniki Universiteti
(müsəvir görünüşü)

XVIII əsrд imperiyada mətbəənin açılması tərəqqiyə meyilliliyin bariz nümunəsi idi. 1727-ci ildə III Sultan Əhməd mətbəə açmaq və dini məsələlərdən əlavə başqa mövzularla bağlı kitab çap etməyə icazə verən fərman imzaladı. **Banisi İbrahim Mütəfərrik hesab edilən mətbəədə 1729-cu ildə ilk kitab çap olundu.** İlk vaxtlar tarix, coğrafiya və hərbi sənətə aid kitablar çap edilirdi.

👉 *Sizcə, Osmanlı dövlətinin Avropa ölkələrindən geri qalmاسının səbəbi nədə idi?*

Rusiyada Avropasayağı inkişaf Aleksey Romanovun dövründə başlısa da, bu istiqamətdə ən böyük addım I Pyotrın hakimiyyəti illərində atılmışdı. Onun vaxtında Moskvada *naviqasiya** , artilleriya, mühəndislik və tibb məktəbləri, Peterburqda isə Dəniz Akademiyası yaradıldı. 1725-ci ildə Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı.

1755-ci ildə Moskva Universitetinin əsasını qoyan Mixail Vasilyeviç Lomonosovun Rusiya elminin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. O, üzvi və fiziki kimyanın yaradıcısı və ilk kimya laboratoriyasının təşkilatçısı idi.

Mixail Vasilyeviç Lomonosov

* *Naviqasiya* – dənizçilik, gəmiçilik

👉 *XVIII əsr Osmanlı və Rusiya təhsil sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.*

Memarlıq və incəsənət. Bu dövr Osmanlı memarlığının şah əsəri – Sultan Əhməd məscidi memar Mehmet Ağa tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir.

Hindistanda XVII əsrд islam mədəniyyətinin təsiri altında gözəl memarlıq nümunələri yaradılmışdı. Büyük Moğol hökmdarı Cahan şahın arvadı Mümtaz Mahal Banu Bəyimin şərəfinə ucaldılan Tac-Mahal məqbərəsi (1631–1653) Hindistanın incisi hesab edilir.

Sultan Əhməd məscidi

👉 *Sizcə, Tac-Mahal məqbərəsi hansı xüsusiyyətlərinə görə islam memarlıq nümunələrini xatırladır?*

XVII əsrin birinci yarısında Fransanın paytaxtı qala şəhərindən tədricən iqamətgah şəhərinə çevrildi. İndi artıq Parisin siması saraylar, parklar, küçə və meydançaların mükəmməl sistemi ilə müəyyən edilirdi.

XIV Lüdoviqin dövründə tikilmiş məşhur Versal sarayı Fransada mütləqiyətin rəmzi idi. Sarayda həm ölçüləri, həm də daxili dekorun əzəməti ilə diqqəti cəlb edən 2300 otaq var. Versalın ən məşhur salonu – Güzgülü salondur. Uzunluğu 70 m olan divarda aralarında qızıl suyunca çəkilmiş heykəller və lampalar qoyulmuş 17 ədəd nəhəng güzgü quraşdırılmışdır. Güzgülü salonun tikilməsi üçün Fransanın maliyyə naziri Venesiyanın xüsusi olaraq güzgü işləri üzrə ustalar gətirmişdi.

Versal sarayında Güzgülü salon

👉 *Hansı Azərbaycan xanının sarayında güzgülü salon var idi?*

Sankt-Peterburqda Qış sarayı (indiki Ermitaj muzeyi)

Bu dövrde Avropa memarlığı Rusiya memarlığına öz təsiri ni göstərir. Ölkəsini avropalaşdırmaq niyyətində olan I Pyotr XVIII əsrin əvvəlində yeni paytaxtin – Sankt-Peterburqun tikilməsi üçün Avropadan bir sıra tanınmış memarlar dəvət edir. II Yekaterinanın zamanında Rasstellli və Rossi kimi memarlar "Şimali Venesiya" adlandırılan bu şəhərdə bir sıra memarlıq inciləri yaradırlar. Onların arasında Qış sarayı xüsusiylə seçilir.

Avropada dinin təsiri azaldıqdan sonra incəsənətin bütün sahələrində inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Alman bəstəkarı və müsiqicisi İohan Bax mindən artıq musiqi əsəri yaradır. Avstriya müsiqicisi və bəstəkarı V.A.Motsartin yazdığı "Don Juan", "Fiqaronun toyu" operaları müasir dövrde də gözəl musiqi əsərləri hesab edilir.

Volfqanq Amadey
Motsart

❓ *V.Motsartin hansı operasının süjeti Osmanlı imperiyası ilə bağlıdır? Onun bu cür süjet seçməsinin sebəbləri haqqında mülahizələr yürüdün.*

Muzeylər. XVIII əsrдə Avropanın bir çox ölkələrində muzeylər ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Onların təşkil olunması həmin ölkələrde mədəniyyətə verilən dəyərin bariz nümunəsi idi. Avropada zəngin, möhtəşəm incəsənət məbədlərindən biri Fransanın Luvr muzeyidir. Keçmişdə kral sarayı olmuş bu bina 1793-cü ildə Fransa inqilabından sonra muzey kimi xalqın xidmetinə verilmişdir. Muzey bir müddət Napoleonun adını daşımışdır. Tarixdən məlumdur ki, Napoleon ordusunun təcavüzü nəticəsində dünyanın ən görkəmlı rəssam və heykəltəraşlarının şah əsərləri Fransaya gətirilmişdir. Luvrun eksponatları arasında Leonardo da Vinçinin "Codex", Rafaelin "Gözəl bağban" əsərləri də var, həmçinin Luvrda İspaniyadan Hindistana qədər islam mədəniyyətini əks etdirən tarixi eksponatlar sərgilənir.

Britaniya muzeyinin eksponatları

❓ *Siyasi hadisələrin mədəniyyətin inkişafına təsirini izah edin.*

1753-cü ildə ilk dəfə Londonda Britaniya muzeyi açıldı. Britaniya muzeyində incəsənətin ibtidai dövrlərindən başlayaraq, Avropa və Asiyənin orta əsrlər incəsənətinə qədər əsərlər, mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Misirin sarkofaq* və mumiyaları, Afrikanın, Amerikanın etnoqrafik nümunələri, əlyazmaları, məişət əşyaları, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Halikarnas mavzoleyinin heykəlləri və barelyefləri muzeyin ən möhtəşəm nümunələridir. Zəngin kolleksiyası olan bu muzey 6 milyon eksponata malikdir.

.....
.....
.....

* Sarkofaq — qədim xalqlarda daş tabut

❓ *Sizcə, Afrika və Asiyənin qiymətli əsərləri nə üçün Avropanın məşhur muzeylərində sərgilənir?*

XVIII əsrin əvvəlində Rusiyada ilk muzeyin əsasını I Pyotr qoymuşdur. Bu muzey Kunstkamera adlanırdı. "Böyük səfirlilik" zamanı Pyotr özü Avropadan yeni muzey üçün bir sıra maraqlı eksponatlar, o cümlədən təbietin möcüzəli nümunələrini almışdı.

💡 *I Pyotrun Avropa səyahətinin təsiri altında Rusyanın mədəni həyatına daxil edilmiş yeniliklər haqqında məlumat toplayın və təqdim edin.*

Kunstkamera

Ədəbiyyat. XVI əsrin birinci yarısında məşhur ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspir yaşayıb-yaratmışdır. O, bir çox komediyalar, onlarla tarixi pyesin, 11 faciənin və sonetlər silsiləsinin müəllifidir. Onun "Hamlet", "Otello", "Romeo və Cülyetta", "Maqbet", "Kral Lir" kimi əsərləri dünya ədəbiyyatının nadir inciləri hesab edilir.

XVI əsrin dahi ingilis humanisti, filosof və dövlət xadimi Tomas Mor yazdığı "Utopiya" kitabında ictimai quruluşun ideal sistemi haqqında öz təsəvvürlərini eks etmişdir.

Məşhur ispan yazılıçısı Migel de Servantesin "Don Kixot" əsəri bütün dünyada tanınır.

İngilterə ədəbiyyatı bu dövrde Daniel Defo və Conatan Swift kimi yazılıçlarının əsərləri ilə tarixə düşür. Alman ədəbiyyatı isə Höte və Şillerin adı ilə bağlıdır.

XVI–XVIII əsrlərdə Şərqi ədəbiyyatında daha çox hökmədar hakimiyəti tərənnüm olunur, sevgi, qəhrəmanlıq, təbiet mövzularına müraciət edilirdi. Şərqdən fərqli olaraq, Maarifçilik dövrünün Qərb ədəbiyyatı daha çox hakimiyəti, mövcud idarəciliyi, dövlət quruluşunu tənqid edir, insanları demokratik yaşam dəyərlərinə yönəldirirdi. Bu baxımdan Avropa ədəbiyyatında Bomarş, Volter, Dider, Russo kimi Fransa maarifçilərinin əsərləri xüsusi yer tutur. Onların əsərlərində yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər özünü daha qabarlıq şəkildə göstərmişdir.

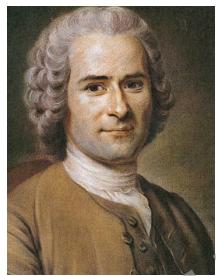
Tomas Mor

Uilyam Şekspir

Volter

Jan Jak Russo

💡 *Bu yazılıclardan hansının əsərləri ilə tanışınız? Onların əsərlərinin adlarını araşdırıb cədvəl şəklində göstərin.*

E SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sizcə, nə üçün XVII–XVIII əsrlərdə tərəqqiyə meyil göstərən hökmədarlar dənizçilik və gəmiqayırma ilə bağlı təhsil ocaqlarını açmağa çalışırdılar?
2. Qərbi Avropada XVII–XVIII əsrlərdə elmin inkişafının səbəblərini müəyyənleşdirin.
3. Sosial-iqtisadi vəziyyətin mədəniyyətə təsirini dövrə aid nümunələrlə əsaslandırın.
4. Muzeylərin dövlət və xalq üçün əhəmiyyəti barədə referat hazırlayıın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1983.
2. Heyət C. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
3. Kramer N. Tarix Şumerdən başlayır. Bakı, 2012.
4. Qumilyov L. Qədim Türklər. Bakı, 1989.
5. Qüdrətov D. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
6. Mahmudov Y.M. Orta əsrlər tarixi. Avropa erkən orta əsrlərdə. Bakı, 2012.
7. Özdek Rəfiq. Türkün qızıl kitabı. I və II hissə. Bakı, 1991–1992.
8. Velişanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
9. Yusifov Y. Qədim Şərqi tarixi. Bakı, 2007.

Rus dilində

10. Артаманов М.И. История Хазар. Москва, 1962.
11. Великие империи мира. Москва, 2011.
12. Все войны древности. Москва, 2009.
13. Всемирная история. В 24-х томах. Том 1–10. Минск, 1999.
14. Зуев М.Н. История России. Москва, 2000.
15. История востока. В 6 томах. Т. 2. Москва, 1999.
16. История древнего Востока. Москва, 1979.
17. История древнего мира. В 3-х томах, часть 2. Москва, 1989.
18. История культуры народов мира. В 10-ти книгах. Москва, 2005.
19. История средних веков. Под ред. Карпова С.П. Том 1-2. Москва, 2001.
20. История средних веков. Крестовые походы. Москва, С.-Пб. 2001.
21. История США. В 4-х томах, том 1. Москва, 1983.
22. Маныкин А.С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва, 2004.
23. Мифы народов мира. В 2-х томах. Москва, 1980, 1982.
24. Новая история стран Европы и Америки. Под ред. Юровской Е.Е. и Кривогузя И.М. Том 1-2. Москва, 1998.
25. Чизхольм Д. Мировая история в датах. Москва, 1999.
26. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.

Internet resursları:

27. www.history.az
28. www.history.ru
29. <http://www.britishmuseum.org/>
30. <http://hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/>
31. <http://collections.vam.ac.uk/>